

**AZƏRBAYCAN MILLI ELMLƏR
AKADEMIYASI
I.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK INSTITUTU**

TÜRK DILLƏRİNİN FRAZEOLÖGİYASI

PHRAZEOLÖGY OF TURKIC LANGUAGES

II cild

BAKI-«NURLAN»2009

**AZƏRBAYCAN MILLI ELMLƏR
AKADEMIYASI
I.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK INSTITUTU
TÜRK DİLLƏRİ ŞÖBƏSİ**

---

*Bu ilk kitabımı təhsil və tərbiyəmdə maddi və mənəvi dəstəyi,
böyük rolu olmuş babam Ələvsət Mahmud oğlunun
qəlbimdə
əbədi yaşayacaq əsiz və müqəddəs xatirəsinə ithaf edirəm .*

QƏTİBƏ MAHMUDOVA

**QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN
FRAZEOLOGİYASI**

BAKI- 2009

Kitab AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Redaktor:

Məhəbbət MIRZƏLIYEVA

filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər:

Çingiz HÜSEYNZADƏ

filologiya elmləri doktoru

Məmmədəli QIPÇAQ (NOVRUZOV)

filologiya elmləri doktoru, professor

Türk dillərinin frazeologiyası. II cild. “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası”-Bakı,«Nurlan»-2009, səh.**284**

3 cildlik “Türk dillərinin frazeologiyası” monoqrafiyasının II cildinə filologiya elmləri namizədi Qətibə Mahmudovanın “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası” adlı namizədlik dissertasiyası daxil edilmişdir. Zəngin dil faktlarına söykənən və tarixi-müqayisəli aspektdə aparılan iş mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Əsərdən türkoloqlar, eləcə də dil tarixi, türk dilləri ixtisası üzrə təhsil alan doktorant, aspirantlar, bu sahəyə meyl göstərən magistr və bakalavrlar faydalana bilərlər.

4602000000

N - 098 - 2008

Qrifli nəşr

©Qətibə Çingiz qızı Mahmudova,2008

MÜƏLLİFDƏN

“Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası” adlanan monoqrafiya qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin semantik-struktur cəhətdən araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Əsərdə qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlər oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuş, qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqi tarixi izlənilmiş, həmin dillərin zəngin faktları əsasında frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə və inkişaf yolları, əlamət və bölgü prinsipləri, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Nəinki Azərbaycan dilçiliyində, ümumən türkologiyada qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası ilk dəfə kompleks şəkildə bu monoqrafiyada araşdırılmışdır.

Əsərdə qıpçaq qrupu türk dillərinin tədqiqi tarixinə nəzər saldıqca mövcud baxışlar, istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş, alınan elmi nəticələr saf-çürük edilmiş, frazeoloji vahidlərin rus dilçiliyində və ümumən türkologiyada öyrənilmə tarixi tədqiq olunmuşdur. Frazeoloji vahidlərin təsnifi haqqında bir çox dilçilərin fikirləri araşdırıldıqdan sonra qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərə dair öz bölgümüzü təqdim etmişik. Frazeoloji vahidlərin

atalar sözləri və zərb məsəllərlə, mürəkkəb terminlərlə, mürəkkəb fellərlə, sərbəst və sabit söz birləşmələri ilə, qanadlı sözlərlə və aforizmlərlə sərhədlərinin müəyyənləşdirilmişdir.

Monoqrafiyada qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri də araşdırılır, frazeoloji vahidlərin tematik təsnifi aparılır, somatik frazeoloji vahidlər, zoofrazeologizmlər, fitofrazeologizmlər, din və mifologiya ilə bağlı frazeoloji vahidlər, alqış və qarğış səciyyəli, meteorologiya və astronomiya ilə, adət və ənənələrlə bağlı frazeoloji vahidlər tədqiq olunur. Frazeoloji vahidlərin omonimlik, sinonimlik, çoxmənalılıq, çoxvariantlılıq, antonimlik kimi mənə növləri, eyni zamanda söz, birləşmə, cümlə, səviyyəli frazeoloji vahidlərin qrammatik quruluşu araşdırılmışdır. Tədqiqat boyu qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri müqayisəli fonda öyrənilmişdir.

Əlbəttə, ilk monoqrafiya kimi müəyyən nöqsanların da mövcudluğu labüddür. Bu baxımdan əsərlə bağlı təklif və iradlarını bildirəcək hər kəsə əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm. Fikir və mülahizələrinizi bu elektron-ünvana göndərməyiniz xahiş olunur:

***QIÇAQ QRUPU TÜRK DILLƏRİNİN
FRAZELOGİYASI AZƏRBAYCAN
DİLÇİLİYİNDƏ
İLK DƏFƏ TƏDQIQ OLUNUR***

Azərbaycan dilçiliyində türkoloji tədqiqatlar zəngin ənənələrə söykəndiyindən dünya səviyyəsində aparıcı mövqe qazanmış türkoloqlarımız beynəlxalq nüfuza yiyələnərək hörmət və ehtiram ünvanına çevrilmişlər. Əcnəbi alimlərin bu gün də tez-tez andıqları və yüksək qiymətləndirdikləri mərhum dilçilərimiz akad. M.Ş.Şirəliyev, prof.F.Zeynalov, prof.Ə.Abdullayev, prof.A.Vəliyev, prof.V.Asalanov, prof. S.Əlizadəni bu məqamda bir daha xatırlamaq və xatırlatmaq yerinə düşərdi. Məhz bu ziyalıların təəssüb və iştirakı ilə XX əsrin 60-70-ci illərində BDU-da ilk türkologiya kafedrası, AMEA-da isə türk dilləri şöbəsi açıldı. Həmin kafedra və şöbənin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi isə AMEA-nın müxbir üzvləri T.Hacıyev, K.Abdullayev, N.Cəfərov, eləcə də professorlar F.Cəlilov, K.Nərimanoğlu kimi layiqli dilçilərin qayğı və əməyi ilə bağlı olmuşdur.

Qürur doğuran isə budur ki, Azərbaycan türkologiyası yeni düşüncəli, orijinal fikirli, istedadlı, qaynar təbiətli gənclərin zəhmət və qüdrəti ilə mayalanmış maraqlı elmi araşdırmalarla bu gün də zənginləşir və öz şöhrətini qoruyur.

“Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası” monoqrafiyasının müəllifi Qətibə Çingiz qızı Mahmudova da gələcəyinə ümid bəslədiyimiz gənclərdəndir.

Respublikamızda türkoloji araşdırmalar əsasən türk dillərinin fonetika və qrammatikasını, qismən də leksikologiyasını əhatə etmiş, dilin milliliyini səciyyələndirən frazeoloji qatın izlənməsi isə kölgədə qalmışdır. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının tədqiqi prosesində bəzən türk dillərindən bu və ya digərinin materiallarına müraciət olunsa da, oğuz qrupu türk dilləri istisna edilməklə ümumilikdə türk dillərinin müqayisəli frazeologiyası öyrənilməmişdir. F.e.n. Q.Ç.Mahmudovanın elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası” adlı monoqrafiya, şübhəsiz, bu yolda zəruri addım kimi qəbul olunmalıdır.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasını tədqiqat obyektinə çevirən gənc tədqiqatçının qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasını ayrılıqda deyil, oğuz qrupu türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə, bəzən də tarixilik prinsipi ilə tədqiq etməsi əsərin ən önəmli cəhətidir. Bu isə tədqiqat işinin elmi yeniliyinin əsl göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir.

I fəsildə qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqi tarixini araşdıran müəllif mövzu ilə bağlı mövcud dilçilik baxışları və istiqamətlərini aşkar edir, onları təhlil süzgəcindən keçirərək maraqlı elmi nəticələrə gəlir. O, bu və ya digər mübahisəli məsələyə fərqli münasibət bildirməkdən, nüfuzlu dilçilərlə cəsarətlə polemika nümayiş etdirməkdən çəkinmir, onların fikirlərinə hörmət etməklə yanaşı, yeri gəldikcə öz mövqeyini bildirməyi, müstəqil elmi mülahizələrini təqdim etməyi də unutmur.

Q.Mahmudova istər rus, istər Azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız, özbək, qaraqalpaq, istərsə də digər türk dillərinin tədqiqatçılarının əsərlərini saf-çürük edir, onların mövqelərindəki eyni və fərqli cəhətləri aşkarlayır, müqayisələr fonunda məntiqi fikir yürüdərək konkret elmi qənaətlərə gəlir. Məhz bu qənaətlərə söykənərək qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasının sərhədlərini müəyyənləşdirməyə çalışan müəllif frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri və bölgü prinsipləri ilə bağlı maraqlı elmi nəticələrə gəlmişdir.

Qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatçı həmin dillərin frazeologiyasının ümumi mənzərəsini yaratmaq məqsədilə zəngin və maraqlı dil faktlarından istifadə etmiş, frazeoloji vahidlərin tematik bölgüsünü aparmış, onların leksik-

semantik inkişaf yollarına nəzər salmış, səciyyəvi qrammatik xüsusiyyətlərini aşkar etmişdir.

Müəllif türk dillərində frazeoloji vahidlərin söz, birləşmə səviyyələrində mövcudluğunu qəbul etməklə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq mətn səviyyəli frazeoloji vahidlər məsələsinə də toxunmuşdur. Bu isə gənc tədqiqatçının elmi cəsarətindən, müstəqil fikir yürütmək bacarığından, dərin araşdırıcılıq qabiliyyətindən soraq verir.

Qətibə Çingiz qızı Mahmudovanın gərgin yaradıcılıq axtarışlarının, səmərəli əməyinin labüd nətiçəsi kimi meydana çıxan “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası” monoqrafiyasını bəzi mübahisəli məqamları ilə birlikdə yüksək qiymətləndirir və onun elmi ictimaiyyətin rəğbətini qazanacağına ürəkdən inanıram. Əminəm ki, bu monoqrafiya elmi axtarışlar yolunda böyük inam və inadla addımlayan, qətiyyəti, əməksevərliyi, hər şeydən öncə isə elmə vurğunluğu, Azərbaycan dilçiliyinə sevgi və sədaqəti ilə yaxın gələcəkdə əsl söz sahibi olacaq müəllifin elmi yaradıcılıq yolunun uğurlu başlanğıcıdır.

Məhəbbət MIRZƏLİYEVƏ

filologiya   elmləri

doktoru

TÜRKOLOGİYA ÜÇÜN DƏYƏRLİ TÖHFƏ

Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin ortalarından başlayaraq bir çox işlər görülmüşdür. Sovet dövründə ölkəmizdə bu sahəyə böyük diqqətlə yanaşılmış, alimlərimiz türk dillərinə, onların müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə böyük diqqət yetirmişlər. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqında türko-loji araşdırmaların aparıldığı ən böyük mərkəzə çevrilmişdir. Sevindirici haldır ki, bu ənənə müstəqilliyimiz dövründə davam və inkişaf etdirilməkdədir. Eyni zamanda, türk xalqlarının bir-biri ilə yaxınlaşması, əlaqələrin genişlənməsi indi daha sanballı elmi işlərin yazılıb araya-ərsəyə çıxarılmasına böyük imkanlar yaratmışdır.

Oxuculara təqdim olunmuş əsər olduqca maraqlı və çətin bir mövzudadır. Frazeologiya sahəsində hələ də mövcud olan problemlər, mübahisəli məsələlər müəllifin bəzən mövzuətrafi məqamlar üzərində dayanması, müəyyən elmi-nəzəri müddəalara münasibət bildirməsi tələbini ortaya atır. Mövzunun aktuallığını təsdiq edən bir cəhəti də bununla bağlamaq lazımdır. İkinci cəhət, türk dillərindən biri və ya ikisinin deyil, bütöv bir qrupun özü də qıpçaq qrupunun frazeologiyasının tədqiqini əhatə etməklə şərtlənir. Üçüncüsü,

müəllif oğuz qrupu türk dillərindən birinin - Azərbaycan dilinin daşıyıcısı olduğundan tədqiqat prosesində oğuz qrupu dilləri ilə müqayisəli araşdırma və təhlillərə yer ayrılır. Fikrimizcə, elmi tədqiqata bu dərəcə geniş aspektdə yanaşmaq ümumilikdə türk dilləri frazeologiyası ilə bağlı bir çox mühüm məsələlərə aydınlıq gətirmək baxımından son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qədim dövrlərdən formalaşan frazeoloji vahidlərin, o cümlədən atalar sözləri, zərb məsəllərin ümumtürk dil materialı əsasında semantik və qrammatik struktur baxımından tədqiqi türk dillərinin tarixi ilə bağlı yeni elmi nəticələrin alınmasına yardımçı olacaqdır.

Müəllif qarşısına qoyduğu əsas məqsədi, daha doğrusu, qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin oğuz qrupu türk dilləri materialları ilə müqayisəli tədqiqini həyata keçirmək üçün, hər şeydən əvvəl frazeoloji vahidlərin dil sistemində yeri və mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışır, sonra frazeoloji vahidlərlə atalar sözləri, zərb məsəllər, terminlər, mürəkkəb fellər arasındakı sərhədləri dəqiqləşdirməyə cəhd göstərir.

Əsərin “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqi tarixi: baxışlar, istiqamətlər, nəticələr” adlanan birinci fəslində tədqiqat obyektinin dəqiq adını, daha doğrusu, hansı terminin daha münasib olduğunu müəyyənləşdirməyə geniş yer ayırmışdır. Bu gün dilçilikdə mövcud olan idiom, idiomatik

ifadə, frazeoloji ifadə, frazeoloji birləşmə, sabit söz birləşməsi, frazeoloji vahid, frazeologizm, frazem, leksik söz birləşməsi, leksik birləşmə, rus dilində *frazeoloqiceskie sraşeniya*, *frazeoloqiceskyie yedinstva*, *frazeoloqiceskie socetaniya*, *frazis*, *slitnoeslovo*, *slitnoe recenie* və s.kimi terminlər hələ də dilçilər arasında mübahisələrə səbəb olur. Əslində bu terminlərin hamısının “yaşamaq” və “işlənmək” hüququ var. Bu terminlərdən istifadə edən alimlər öz seçimlərini elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırmışlar. Bizim fikrimizcə, məsələ yalnız hər hansı bir əşyaya soldan və ya sağdan, öndən və ya arxadan, altdan və ya üstədən baxmaqdan asılıdır. Bütün hallarda əşya əşya olaraq qalır. Bütün hallarda söhbət dil vahidindən gedir. Deməli, frazeoloji vahid termini daha münasibdir və müəllif doğru olaraq bu terminə üstünlük verir.

Birinci fəsildə qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin əsas əlamətləri və bölgü prinsipləri ayrıca paraqrafda öyrənilir. Müəllif araşdırma və təhlil əsasında qıpçaq qrupu türk dillərinin və Azərbaycan dilinin leksik tərkibinə və qrammatik quruluşuna görə eyni və fərqli olan frazeoloji vahidləri qruplara ayırır, frazeoloji vahidlərin leksik-semantik və sintaktik bütövlük, məcazlıq və obrazlılıq kimi əlamətlərini fərqləndirir, müxtəlif alimlərin bu məsələlərlə bağlı fikirlərini şərh edir, həmin fikirlərə münasibətini bildirir. Bu da onun

mövcud elmi ədəbiyyatla yaxından tanış olduğunu, onlardan bacarıqla istifadə etdiyini təsdiqləyir.

“Qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri” adlanan II fəsildə qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin tematik bölgüsü, frazeoloji vahidlərin məna növləri, qrammatik səviyyəsi təhlil edilir.

Müəllif frazeoloji vahidləri 6 tematik qrupa ayırır: somatik frazeoloji vahidlər, zoofrazeologizmlər, dini mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər, adət və mərasimlərlə bağlı frazeoloji vahidlər, bitki adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər, alqış və qarğış mənası ifadə edən frazeoloji vahidlər.

Əlbəttə, bu bölgü dildə mövcud olan bütün frazeologizmləri əhatə etmir. Bununla belə, bircə, müəllif bütövlükdə düzgün mövqedə durur və əsas tematik qrupları ayırmaqla kifayətlənir.

Müəllifin fakt və nümunələri müqayisə əsasında əldə etdiyi bir qənaət də böyük maraq doğurur: “Qıpçaq qrupu türk dillərindəki feli frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti oğuz qrupu türk dillərində leksik, semantik, qrammatik, xüsusiyyətlərinə görə eynilik təşkil edir”. Fellər dilin leksik sistemində ən az dəyişməyə məruz qalmış sözlərdir. Türk dillərində hal və hərəkət bildirən sözlər qədim dövrdən bu yana az dəyişmiş bu dillərin çoxunda ilkin formalarını, semantikalarını mühafizə edib saxlamışlar. Ona görə də

müxtəlif türk dillərindəki feli frazeoloji vahidlərin böyük bir hissəsinin eynilik təşkil etməsi mümkün olmuşdur. Bu məsələyə münasibətdə müxtəlif türk dillərində fərqli şəkildə işlənən feli frazeoloji vahidlərə daha çox yer ayırmaq, fərqlərin səbəblərini axtarmaq bir sıra maraqlı faktların üzə çıxarılmasına yardım göstərir. Müəllifin belə bir mövqə tutması da özünü doğruldur. Ümumiyyətlə, əsərdə tədqiqat məntiqi ardıcılıqla aparılır, fəsillər arasındakı rabitə gözlənilir. Əvvəlki fəsildə əldə olunmuş nəticələr növbəti fəsildə tətbiqini tapır. Hər iki fəsildə araşdırma və təhlil qıpçaq qrupu türk dillərindən toplanmış çoxsaylı misallar və nümunələr əsasında aparılır, müqayisə üçün oğuz qrupu türk dillərinin materiallarından geniş istifadə olunur. Faktoloji materialın zənginliyi tədqiqat işinin həm elmi, həm də praktik dəyərini xeyli yüksəldir. Qoyulan məsələlər sona qədər təhlil olunmuş, türkologiya, xüsusən də qıpçaq qrupu türk dilləri və Azərbaycan dili üçün çox maraqlı görünən elmi nəticələr əldə edilmişdir. Bu nəticələr həm qıpçaq qrupu dillərinin tarixi, həm də müasir dildə frazeologizmlərin işlənmə xüsusiyyətləri baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Gənc və isdedadlı alim Qətibə Mahmudovanın bu monoqrafiyası dilçilik elmi, türkologiya üçün dəyərli bir töhfədir. Mən inanıram ki, elmi ictimaiyyət, Azərbaycan dilçiləri bu əsəri maraqla oxuyacaq və layiqincə qiymətləndirəcəkdir. Ümidvar olaq ki, bu

Qətibə xanımın ilk və son əsəri olmayacaq. İlk əsərinin uğuru onu yeni araşdırmalar aparmağa sövq edəcək. Bizə isə gənc alimə elmin çətin və dolanbac yollarında yalnız uğurlar və müvəffəqiyyətlər diləmək qalır.

Çingiz HÜSEYNZADƏ
filologiya elmləri doktoru.

**BU ƏSƏRİ TÜRK DİLLƏRİNİN
FRAZELOGİYASININ ARAŞDIRILMASINDA
İRƏLİYƏ ATILMIŞ ADDIM KİMİ
QIYMƏTLƏNDİRMƏK OLAR**

Q.Ç.Mahmudovunun tədqiqat əsəri türkoloji dilçilikdə öz aktuallığı ilə seçilən bir mövzuya həsr olunmuşdur. İstər ayrı-ayrı türk dillərinin, istərsə də müəyyən qrup türk dillərinin frazeologiyasının araşdırılması türkologiyada öz həllini gözləyən bir sıra problemlərin dərinədən və ətraflı öyrənilməsinə yardım edə bilər. Bu mənada “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası” adlı tədqiqat işi türk dillərinin frazeologiyasının öyrənilməsinin yaxşı nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif qıpçaq qrupu türk dillərinin materialları əsasında araşdırma aparmağı qarşısına məqsəd qoysa da, qıpçaq dillərinin (professor F.Zeynalovun təsnifində qıpçaq qrupuna aid edilən qazax, qaraqalpaq, qırğız, noqay, Altay dilləri) materialları ilə kifayətlənməmiş, oğuz qrupu türk dillərinin, xüsusilə də Azərbaycan dilinin materiallarını da müqayisəyə cəlb etmişdir. Əslində dissertasiya işində oğuz qrupu türk dillərinin materialları qıpçaq dillərinin materialları ilə bərabər səviyyədə araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bu, başadüşüləndir. Belə ki, frazeologiya üzrə tədqiqat aparən şəxsdən təkcə dili deyil, eləcə də həmin dilin daşıyıcılarının tarixini, mədəniyyətini, folklorunu, həyat tərzini, mifik dünyagörüşünü, bu xalqların yaşadığı

coğrafi mühiti və ətraf landşaftı da bilmək tələb olunur. Çünki hər hansı bir dildə frazeoloji vahidlər həmin dilin daşıyıcılarının tarixinin, mədəniyyətinin, psixologiyasının, həyata baxışının ifadəsi kimi meydana çıxır. Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, xalqın dilindəki frazeoloji vahidlərin linqvistik araşdırılması, nəticədə həmin xalqın tarix və etnoqrafiyasının, həyat və yaşayış tərzinin araşdırılmasına gətirib çıxarır. Müəllifin əsərin əvvəlində frazeologiyanın nəzəri problemlərindən geniş danışması da məhz bununla əlaqədardır. Çünki bu sahədə ətraflı danışmaq imkanı daha çoxdur.

Tədqiqat işinin I fəslə “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqi tarixi: baxışlar, istiqamətlər, nəticələr” adlanır və üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə “Frazeoloji vahidlərin dilçilikdə yeri, yaranma və inkişaf mərhələləri” adlanır. Müəllif bu bölmədə məşhur fransız dilçisi Ş. Ballidən başlamış M. Mirzəliyevaya kimi bir çox alimlərin (A. Şaxmatov, V. V. Vinqradov, Z. A. Bulaxovski, A. A. Reformatski, H. Bayramov, A. Kaydarov, S. K. Kenesbayev, E. Berdimuratov və b.) frazeologiya və frazeologizmlər barədəki mülahizələrini nəzərdən keçirmiş, frazeologiyanın tədqiqat predmetini “frazeoloji vahid” termini ilə adlandırmağı daha məqsəduyğun hesab etmişdir. Çünki bu termin həm söz, həm birləşmə, həm də cümlə səviyyəli frazeoloji ifadələrin əlamətlərini özündə əks etdirir. Müəllifə

görə, dildəki bütün tip-söz, birləşmə və cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrindən yaranmışdır. Frazeoloji birləşmələrlə mürəkkəb sözlər arasında zahiri və semantik oxşarlığı da müəllif hər iki kateqoriyanın sərbəst söz birləşmələri əsasında formalaşmasında görür.

I fəslin 2-ci bölməsi(“Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin əsas əlamətləri və bölgü prinsipləri”) qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin xarakterik xüsusiyyətləri və təsnifi prinsiplərinə həsr olunmuşdur. Frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri nəinki türk dillərində, eləcə də dünya dillərində bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənmir. Bu problemlə bağlı türkologiyada, eləcə də rus dilçiliyində mövcud fikirləri nəzərdən keçirən müəllifin qənaətinə görə, qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri onların sabitliyi,leksik-semantik bütövlüyü və komponentlərinin sintaktik vahidliyidir. Q.Ç.Mahmudova məhz bu əlamətlər əsasında frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb termin və mürəkkəb sözlərin, qanadlı söz və aforizmlərin, atalar sözü və zərb məsəllərin, həmçinin sərbəst söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini ayırd etməyə cəhd göstərir. Frazeoloji vahidlərin təsnifi məsələsində də Q.Ç.Mahmudovanın düzgün mövqe tutduğunu söyləmək mümkündür. Uyğur dilçisi Ç.O.Sayfullinin frazeoloji vahidlərin təsnifi prinsipini uğurlu sayan müəllif frazeoloji vahidlərin semantik,

tematik və qrammatik prinsiplər əsasında təsnif olunmasını məqbul sayır.

I fəslin 3-cü bölməsi “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi” adlanır. Burada frazeoloji vahidlərin müəyyənləşdirərkən qarşıya çıxan çətinliklər nəzərdən keçirilir, ayrı-ayrı tədqiqatçıların frazeoloji vahidləri müəyyənləşdirməsində fərqli yanaşmalarına münasibət bildirilir. Frazeoloji vahidlərin sabit və sərbəst söz birləşmələrindən, mürəkkəb terminlərdən, mürəkkəb fellərdən fərqli cəhətləri Azərbaycan və digər türk dillərindən gətirilən çoxsaylı misallar əsasında şərh edilir, ümumən, frazeoloji vahidlərin sərhədləri müəyyənləşdirilir. Bir çox tədqiqatçılardan fərqli olaraq Q.Ç.Mahmudova bütün atalar sözləri və məsəlləri deyil, yalnız məcazi mənə daşıyan, obrazlılıq, ifadəlilik kəsb edən atalar sözləri və zərb məsəlləri frazeologiyanın tərkib hissəsinə aid edir.

Monoqrafiyanın II fəslı “Qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri” adlanır və üç bölmədən ibarətdir. Bu fəslin birinci bölməsi (“Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin tematik bölgüsü”) qıpçaq dillərindəki frazeoloji vahidlərin tematik prinsip əsasında təsnifinə həsr olunub. Müəllif qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidləri tematik baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1) Somatik frazeoloji vahidlər;

- 2) *Zoofrazeologizmlər;*
- 3) *Fitofrazeologizmlər;*
- 4) *Dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeologizmlər;*
- 5) *Meteorologiya və aстранomiyaya aid frazeologizmlər;*
- 6) *Adət-ənənə ilə bağlı frazeologizmlər;*
- 7) *Alqış və qarğış mənalı frazeologizmlər.*

Monoqrafiyanın bu bölməsində qıpçaq qrupuna daxil olan dillərdəki frazeoloji vahidlərin digər xalqların(məsələn, oğuz qrupu türk dillərinin daşıyıcısı olan xalqların) dillərindəki frazeoloji vahidlərdən fərqi məsələsi də qoyulmuşdur. Müəllifə görə,qıpçaq dillərində *dəvə* ilə bağlı frazeologizmlərin çoxluğu qıpçaq xalqlarının təsərrüfat həyatı ilə birbaşa bağlıdır. Onun *ağ dəvə* ilə bağlı frazeoloji vahidlər barədəki mülahizələrini də qənaətbəxş hesab etmək olar.

II fəslin ikinci bölməsi “Frazeoloji vahidlərin məna növləri” adlanır. Burada qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi, eləcə də frazeoloji vahidlərin variantlılığı (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik variantlılıq, həmçinin komponentlərindən birinin ixtisarı ilə düzələn variantlılıq) çoxsaylı dil faktları əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqatçı burada da qıpçaq qrupu türk dillərinin materialları ilə oğuz qrupu türk dillərinin materiallarını müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirir. Onun

frazeoloji vahidlərin mənə növləri ilə bağlı söylədiyi fikirləri və gəlidiyi nəticələri də qənaətbəxş hesab etmək olar.

II fəslin üçüncü bölməsi “Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin qrammatik səciyyəsi” adlanır. Burada qıpçaq dillərindəki frazeoloji vahidlərin qrammatik quruluş xüsusiyyətləri araşdırılır. Müəllif mətn səviyyəli frazeoloji vahidlərdən bəhs edir, frazeoloji vahidlərin sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırır.

Monoqrafiya xoş təsir bağışlayır. Onun həm dilçilik ədəbiyyatı ilə tanışlığı, həm də ayrı-ayrı türk dillərinə bələdliyi tədqiqat işinin hər bir səhifəsində hiss olunur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Q.Ç.Mahmudova əsər üzərində işləyərkən Azərbaycan dilinin 1008, türkmən dilinin 404, qaqauz dilinin 369, türk dilinin 5886, qırğız dilinin 4031, qazax dilinin 1039, qaraqalpaq dilinin 670, Altay dilinin 152, noqay dilinin 200 frazeoloji vahidini tədqiqata cəlb etmiş və bu həcmdə materialı ümumiləşdirə bilmişdir. Əsərdə Azərbaycan, rus, türk, qazax, qaraqalpaq, qırğız, dillərində çap olunmuş 164 adda elmi-nəzəri ədəbiyyatdan, eləcə də Azərbaycan, türk, qazax, qırğız, qaraqalpaq, türkmən dillərində çap olunmuş bədii əsər və dövrü nəşrlərdən seçilmiş nümunələrdən istifadə edilmişdir.

Bu əsəri türk dillərinin frazeologiyasının araşdırılmasında irəliyə atılmış addım kimi

qiymətləndirmək olar. Məşhur türkoloq K.M.Musayev əsərlərinin birində qeyd edir ki, türkologiya elmi eninə inkişaf edir, onda dərininə kifayət qədər araşdırma çatmır. Yəni, istər türkologiyada, istərsə də türkoloji dilçilikdə toplanmış faktlar tamamilə yeni istiqamətlərdə tədqiqatlar tələb edir. Q.Ç.Mahmudovanın bu əsərini türkoloji dilçilikdə eninə deyil, dərininə aparılmış tədqiqat işi kimi səciyyələndirmək daha düzgündür.

filologiya elmləri doktoru, professor M.D QIPÇAQ

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DILLƏRİNİN FRAZELOGİYASI

I FƏSİL QIPÇAQ QRUPU TÜRK DILLƏRİNİN FRAZELOGİYASININ TƏDQIQI TARIXI: BAXIŞLAR, İSTIQAMƏTLƏR, NƏTİCƏLƏR

Yer üzündə mövcud olan iyirmidən çox türkdilli xalq arasında qıpçaqların özünəməxsus yeri vardır. Tarixi kökləri eramızdan çox-çox əvvəlki dövrlərə gedib çıxan, ana vətəni Cənubi Sibir, Şimal-qərbi Altay olan, vaxtilə Avropanı öz qılınc və mədəniyyəti ilə diz çökdürən, artıq eramızın əvvəllərində ədəbi dilə malik olan, Roma və Bizansı özünə vergi verməyə məcbur edən, Dəşti-Qıpçaq adlı əzəmətli dövlətin qurucusu olan qıpçaqlar öz ulu keçmişi, mədəniyyəti və bu günü ilə tarix səhnəsində möhtəşəm yerlərdən birini tutur. «Türk xalqları arasında oğuzlardan sonra ən çox olanı qıpçaqlardır. Onlar tarixlərinin qədimliyi ilə seçilirlər»¹. Azərbaycanca ilk köç etmiş türk tayfalarından olan qıpçaqlar istər dil, istərsə də tarix və mədəniyyət baxımından Azərbaycan türklərinə nə qədər yaxındırlarsa, bir o qədər də fərqli cəhətləri öz-

---

¹ Axundov A.A. Qıpçaqlar dünən və bu gün/Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik, 2003, s.276

lərində ehtiva edirlər. Bildiyimiz kimi, dil vahidləri içərisində xalqın tarixi keçmişi, keçirdiyi həyat tərzii ilə bilavasitə ən çox bağlı olanlar məhz frazeoloji vahidlərdir. Monoqrafiyada qırçaq və oğuz türklərinin eyni tarixi kökə söykənən adət-ənənəsinin, həyat tərzinin və tarixi keçmişinin izlərini bu gün də özündə qoruyub saxlamış frazeoloji vahidlər aşkarlanır, onların leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətləri təhlil və tədqiq olunur. Tədqiqat qırçaq qrupu türk dilləri çərçivəsində qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay, Altay dillərinin zəngin materialları əsasında aparılmışdır.

Bildiyimiz kimi, Mahmud Kaşğarlıdan başlayaraq türk dillərinin təsnifi ilə bir çox alimlər məşğul olmuşlar (I.N.Berezin, V.V.Radlov, A.N.Samoyloviç, B.Çobanzadə, I.C.Malov, G.Dörfer, V.A.Boqoroditski, R.Arat, N.A.Baskakov, B.Ramstedt, K.Qrönberq, F.Zeynalov, T.Təkin və b.) Türk dillərinin təsnifindəki problemlər B.A.Serebrennikovun xüsusi tədqiqat mövzusu olmuşdur². Aparılan təsnifatların ən mükəmməli, fikrimizcə, N.A.Baskakova³, eləcə də görkəmli Azərbaycan türkoloqu mərhump rofessor Fərhad Zeynalova məxsusdur⁴. Monoqrafiyada bu bölgü əsas

---

² Серебренников Б.А. К проблемы к классификации тюркских языков // Вопросы языкознания, 1961, №4

³ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа, 1962, с.178

⁴ Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Elm, 1981, s.69

götürülmüş və qıpçaq qrupu türk dilləri kimi qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay, Altay dilləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tarix göstərir ki, türkdilli xalqlara qarşı uzun müddət mənfi münasibət bəslənmiş, əlifbaları bir neçə dəfə dəyişdirilməklə onlar süni surətdə bir-birindən uzaqlaşdırılmışdır. Türk xalqlarının çox böyük bir qismi postsovet məkanında mövcud olduğundan sovetlər birliyinin dağılması ilə sanki buzlar ərimiş, türk xalqlarında bir növ özünəqayıdış əmələ gəlmişdir. Bu da türkdilli xalqlar arasında həm iqtisadi, həm ədəbi-mədəni, həm də dil əlaqələrinin genişlənməsi və intensivləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Buna görə də bu gün qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərini müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmək ümumən türkologiya üçün aktual problemlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin 70-ci illərindən etibarən türk dillərinin öyrənilməsi geniş vüsət almış, nəticədə bir sıra sanballı tədqiqat işləri meydana gəlmişdir. F.Zeynalovun «Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası» (2 cildə), AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu türk dilləri şöbəsinin oğuz qrupu türk dillərinin fonetika, morfolojiya və sintaksisinə dair kitablarının nəşrləri bu sahədə ilk addımlar kimi qiymətləndirilməlidir. Son 10 ildə oğuz qrupu türk

dillərinin leksikologiyası məsələləri⁵, bu dillərin frazeologiyasının nəzəri problemləri⁶ elmi araşdırmaların obyektinə çevrilmiş və nəşr edilib elmi ictimaiyyəyə təqdim olunmuşdur.

İndiyə qədər Azərbaycan dili frazeoloji vahidləri Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub dillərlə, xüsusilə, ingilis, rus, alman dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur. M.Mirzəliyevanın «Oğuz qrupu türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri» əsəri istisna olmaqla, türk dillərinin frazeoloji fondu indiyə qədər Azərbaycan dili ilə müqayisəli surətdə tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Oğuz qrupu türk dillərindən türkmən dilinin frazeologiyası da XX əsrdə geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. K.Babayev⁷ türkmən dilindəki frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təhlilini aparmışdır. M.Abduraxmanova bu dildəki say komponentli frazeoloji vahidləri tədqiq etmiş⁸ və çox maraqlı faktlar aşkarlamışdır. Türkmən dili frazeoloji vahidləri də daha çox leksikoqrafik cəhətdən tədqiqat

---

⁵Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004I c.

⁶ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995

⁷ Бабаев К. Идиомы в туркменском языке: АКД, Ашхабад, 1963

⁸ Абдурахманова М. Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке: АКД, Ашхабад, 1972,

obyekti olmuşdur. Frazeoloji vahidlər ən çox ingilis və rus dilləri ilə müqayisədə öyrənilmişdir⁹.

Türkmən yazıçılarının əsərlərində işlədilən frazeoloji vahidlər də alimlərin tədqiqat mövzusu olmuşdur¹⁰. Türkmən dilçiləri R.X. Annayeva və K.M. Musayev türk dillərindəki frazeoloji vahidləri diaxronik planda tədqiq etmişlər¹¹.

Göründüyü kimi, oğuz qrupu türk dilləri müqayisəli şəkildə müəyyən dərəcədə öyrənilmişdir. Lakin bu gün digər qruplara məxsus türk dillərinin tədqiqi də, artıq zərurətə çevrilmiş, türk dillərinin tarixi-müqayisəli öyrənilməsi Azərbaycan dilçiləri üçün aparıcı istiqamət olmuşdur. Bu baxımdan da qıpçaq və oğuz qrupu türk dilləri frazeologiyasının müqayisəli öyrənilməsi zəruriyyəti meydana gəlmişdir.

Qıpçaq qrupuna daxil olan hər bir türk dilinin frazeoloji vahidləri ayrı-ayrılıqda müxtəlif türkoloqlar tərəfindən araşdırılsa da, bütövlükdə qıpçaq qrupu türk dillərinin müqayisəli frazeologiyası öyrənilməmişdir. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri ümumilikdə

---

⁹Алмамедов А. Двухкомпонентные глагольно-номинативные фразеологические единицы в современном английском и туркменском языках: АКД, Ашхабад, 1983; Амангельдиева К. Принципы подачи фразеологических единиц в туркменско-русском словаре: АКД, Ашхабад, 1971,

¹⁰Аннамамедов А. Фразеология романа Х. Дерьяева «Судьба»: АКД, Ашхабад, 1965

¹¹Аннаева Р.Х., Мусаев К.М. К историческому изучению фразеологических устойчивых сочетаний тюркских языков/Тюркское языкознание (Материалы III всесоюзной тюркологической конференции), Ташкент: Фан, 1985

tədqiqata cəlb edilmiş və araşdırma oğuz köklü türk dillərinin, əsasən də Azərbaycan dilinin frazeologiyası ilə müqayisə fonunda aparılmışdır.

Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasının müqayisəli tədqiqi türk dillərinin tarixi-müqayisəli frazeologiyasının, eləcə də türk dillərinin leksikoqrafiyasının meydana qoyulması üçün elmi zəmin yaradar, türk dillərinin frazeoloji lüğətlərinin yaradılmasında, türk dilləri frazeologiyasının tədrisində praktik əhəmiyyət kəsb edə bilər.

§ 1.FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN DİLDƏ YERİ,

YARANMA VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Dilçilikdə tez-tez belə bir ifadə işlənir ki, dildə sinonimlərin çoxluğu o dilin zənginliyinə dəlalət edir. Biz isə belə deyərdik: dilin zənginliyi onun tərkibindəki frazeoloji vahidlərin çoxluğu ilə ölçülür.«Hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin tam mə-nimsənilməsində əsas halqadır və eləcə də dilin da-şığıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli aləmlərinə açılan pəncərədir»¹².

Zənnimizcə, hər hansı bir dilə mükəmməl yiyələnməyin əsas faktoru o dilin frazeologiyasını

---

¹² Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, səh.10

dərindən bilməkdir. Frazeologiya dildə ən çətin mənimsənilən laydır. Dildəki frazeoloji vahidlər dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi, adət-ənənəsi, psixologiyası və düşüncə tərzinin ifadəçisi olduğundan hər hansı xalqın dilindəki frazeoloji vahidlərin linqvistik araşdırılması, nəticədə, həmin xalqın tarix və etnoqrafiyasının, həyat və yaşayış tərzinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Tədqiqat işinin obyektinə çevirdiyimiz qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay, Altay dillərinin frazeoloji vahidlərinin araşdırılması bir tərəfdən həmin dillərin, digər tərəfdən isə bu dillərin daşıyıcıları olan xalqların tarixi inkişaf yoluna aydınlıq gətirməyə kömək edəcəkdir.

Hər bir elm sahəsinin obyekt və predmeti olduğu kimi, frazeologiyanın da öyrəndiyi sahə mövcuddur. Frazeologiyanın obyektini ilə bağlı, alimlərin olduqca müxtəlif fikirləri vardır.

M.Ə.Adilova görə, «Frazeologiya – dildəki sözlərin leksik-semantik cəhətdən birləşmə imkanlarını öyrənən dilçilik bölməsidir»¹³. N.M.Şanski isə yazır:«Frazeologiya – müasir şəraitdə frazeoloji sistem və onun tarixi inkişafını öyrənən elm sahəsidir»¹⁴. V.N.Teliya göstərir ki, «Frazeologiya –

---

¹³ Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989,

¹⁴ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985, с.4

hazır fikirlərin ifadəsindən bəhs edən elmdir»¹⁵. Alim daha sonra qeyd edir:«Frazeologiya leksikanın, sintaksisin və semasiologiyanın köməyi olmadan yüksək inkişaf edə bilməz»¹⁶. Həqiqətən də,yalnız bu cür tədqiqat frazeoloji vahidlərin dildə mövqeyini müəyyənləşdirməyə, onların tarixi inkişaf yolunu düzgün əks etdirməyə, linqvistik xüsusiyyətlərini araşdırmağa kömək edə bilər.

N.N.Amosovanın fikrincə, «Sabit söz birləşmələrini nə leksikanın, nə də sintaksisin çərçivəsinə salmaq olmaz. Çünki onların öyrənilmə metodologiyası digər dil yarusları ilə üst-üstə düşmür»¹⁷. Alimin bu fikrinə onu əlavə etmək istərdik ki, frazeoloji vahidlər dilçiliyin xüsusi bir şöbəsində - «Frazeologiya»da öyrənildiyindən onları digər çərçivəyə salmaq olmaz.

V.P.Jukov yazır: «Frazeologiya dilçiliyin elə bir xüsusi bölməsidir ki, orada frazeologizmlərin semantik, morfoloji, sintaktik və üslubi xüsusiyyətləri öyrənilir»¹⁸.

Bəzi araşdırmalarda isə frazeologiyanın daha çox sintaksisin obyektinə olduğu göstərilir¹⁹.

---

¹⁵ Телия В.Н. Что такое фразеология? Москва: Наука, 1966, с.18

¹⁶ Yəni orada. s.20

¹⁷ Амосова Н.Н. Значение фразеологии как особой отрасли языкознания / Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Вологда: Сев-Зап. кн. изд., 1967, с.5

¹⁸ Жуков В.П. Русская фразеология. М.: Высшая школа, 1986,с.15

¹⁹ www.academic.ru/library.

Bəzi alimlər frazeoloji vahidləri yalnız bir aspektdən öyrənməyi lazım bilirlər. Məsələn, A.A.Saxmatov sabit söz birləşmələrini sintaktik aspektdən öyrənməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişdir²⁰. V.N.Teliyanın fikrincə isə: «...biz frazeologiyaya sintaktik aspektdən yanaşmaqla müəyyən məqsədə çata bilmərik»²¹.

Frazeologiyayı leksikanın bir hissəsi kimi öyrənmək Ş.Balliyə məxsusdur. O yazır: «...dil nəyi isə ifadə etmək üçün öz funksiyasını tez-tez dəyişə bilər. Frazeoloji vahid isə heç vaxt dəyişmir»²². Fikrimizcə isə, frazeologiya dilçilik elminin bütün sahələrini özündə birləşdirən, onların xarakterik əlamətlərini özündə əks etdirən müstəqil bir sahədir.

Hər bir elm sahəsi kimi frazeologiyanın da öz vahidi vardır. Ümumi dilçilikdə və türkologiyada bu, müxtəlif terminlərlə ifadə edilir. V.L.Arhangelski yazır: «Frazeologiyayı adlandırmaqdan ötrü bu vaxta qədər dilçilikdə dəqiq bir termin yoxdur»²³. M.V.Lomonosov «frazis», F.Fortunatov «sabit söz və sabit söyləm» (slitnoe slovo ili slitnoe reçenie), A.A.Şaxmatov «ayrılmayan söz birləşməsi», I.I.Abakumov «sabit söz birləşmələri», R.A.

---

²⁰ Шахматов А.А. Из трудов А.А.Шахматова по современному русскому языку. М.: Учпедгиз, 1952, с.49

²¹ Телия В.Н. Что такое фразеология? Москва: Наука, 1966, с.13

²² Балли Ш. Французская стилистика. М.: Изд-во Иностранной литературы, 1961, с.29

²³ Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Ростов: Изд-во Рост. ун-та., 1964, с.82

Budaqov, Z.A.Bulaxovski, A.A.Reformatski, «idiom», I.I.Meşşaninov «leksik söz birləşmələri» terminlərini işlətmişdir. V.V.Vinoqradova görə isə, «idiom» termini frazeoloji vahidin bir növü olan «sraheniə» ilə sinonimdir²⁴. Bizcə, bunlardan ən uğurlusu «frazeoloji vahid» ifadəsidir. J.Quzeev haqlı olaraq yazır: «Sabitləşmiş bu və ya digər məfhumu ifadə edən istər qohum, istərsə də qohum olmayan dillərdə xüsusi qrammatik çəkiyə malik təkrarsız bir dil vahidi var ki, buna da frazeoloji vahid deyilir»²⁵

Azərbaycan dilçilərindən S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə «idiom», H.Bayramov, A.Qurbanov, S.Murtuzayev, M.Mirzəliyeva «frazeoloji vahid», R.Məhərrəmov «frazeoloji ifadə», M.Islamov «frazeoloji birləşmə» terminlərini işlətmişlər. Göründüyü kimi, eyni anlayış müxtəlif terminlərlə ifadə edilmişdir.

S.Cəfərov yazır: «Dilçilik elminin bu sahəsində işlədilən çoxlu istilahlardan heç biri bu haqda olan anlayışı müəyyənləşdirmək və məntiqi olaraq əsaslandırmaq üçün uyğun gəlmir»²⁶.

İlk növbədə «idiom» və «frazeoloji vahid» terminlərinə, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərə aydınlıq gətirmək lazımdır.

---

²⁴ Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания, 1955, №1, с.68

²⁵ Гузев Ж.М. Тюркская фразеология и ее лексикографическая разработка // Советская тюркология, 1984, №6, с.46

²⁶ Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982, səh.72

H.Bayramovun fikrincə, idiom dildəki elə ifadələrə deyilir ki,söz birləşməsi quruluşunda olan bu birləşməni təşkil edən komponentlərin hamısı eyni mənə kəsb etsin, quruluş və mənaca parçalanmasın²⁷. Bunlarla bərabər, H.Bayramov hesab edir ki, dilin idiomatikasını ilə frazeologiyası arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz.

M.Mirzəliyeva da dildəki «idiom» terminini qəbul etmir. «Görünür, idiomatiklik frazeoloji vahidlərin əsas aparıcı xüsusiyyəti, onların mövcudluğunu şərtləndirən həlledici amil olduğundan frazeologizmlər ifadəsi ilə «idiomlar» ifadəsi arasında dilçilikdə çox zaman bərabərlik işarəsi qoyulur və onlar haradasa sinonim sözlər kimi çıxış edirlər»²⁸.

Bizim fikrimizcə, «frazoloji birləşmə», «frazoloji ifadə» terminləri yalnız birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərə aiddir. Dilin frazeoloji qatını təşkil edən sözlərin təbiətini, quruluşunu tam əhatə edən termin *frazoloji vahid* terminidir ki, bir çox dilçilər tərəfindən şərtsiz qəbul edilmişdir.

Qıpçaq qrupu türk dilləri ilə bağlı tədqiqatlarda da bu məsələyə baxışlar maraqlıdır.

A.Kaydarov və S.Satenova, eləcə də qırğız dilçisi Q. Jamşitova «frazologizm»²⁹, qaraqalpaq dilçisi

---

²⁷ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, səh.44

²⁸Mirzəliyeva M.M.Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995,səh.20

²⁹Кайдаров А.Т.,Сатенова С.К.Компаративные зоофразеологизмы связанные со скотоводством в казахском языке//Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая,1989,№4;Жамшитова Г.Ж.Глагольные фразеологизмы

S.T.Nauruzbayeva, qazax dilçiləri S.K.Kenesbayev, R.Jaysakova, A.Yeleşeva, R.Tayeva, F.Axmeqjanova isə «frazeoloji vahid»³⁰ terminlərindən istifadə etmişlər.

Ümumiyyətlə, tədqiqat üçün həmişə idiomların sabit söz birləşmələri və ya frazeologiyaya aid olub-olmaması maraqlıdır. Idiomlarla frazeoloji vahidlər arasında fərq qoyan alimlər onların hər birini səciyyələndirən əlamətləri sadalasa da, bu əlamətlər demək olar ki, üst-üstə düşür. E.I.Aniçkov yazır: «Idiomlar öz metaforik əlamətlərinə görə digər söz birləşmələrindən fərqlənir. Onlar sözbəsöz bir dildən digərinə tərcümə olunmur və metaforik əlamət daşması ilə obrazlılıq, ekspressivlik yaradır»³¹. Fikrimizcə, bu əlamətləri heç bir dəyişiklik etmədən frazeoloji vahidlərə də aid etmək olar.

I.I.Abakumov idiomları frazeoloji vahidlərdən fərqləndirir. O, fərqləndirici əlamətlərlə bağlı

кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание: АКД, Бишкек, 2000

³⁰Наурузбаева С.Т.Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан,1972; Жайсакова Р.Е.Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке:АКД,Алма-Ата,1980; Таева М.Фразеологические единицы типа «определение + определяемое» в современном казахском языке: АКД, Алма-Ата,1983; Елешева А. Фразеологические единицы с компонентами числительными в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1989; Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке//Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения,1954,вып.1-2; Ахмегжанова Ф.Р.Фразеологические единицы типа «Относительное прилагательное плюс существительное» в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1988

³¹Аничков И.Е.Идиоматика, идиом и идиоматика идиоматизмов/Проблемы фразеологии (исследования и материалы), Л.: Наука, 1964, с.38

yazır:«...məna bütövlüyü, başqa dilə tərcümə oluna bilməməsi, sintaktik və leksik bölünməzliyi, qrammatik formasına görə hissələrinin və söz sırasının dəyişməzliyi, geniş söz yaradıcılığına malik olması»³².Müəllifin göstərdiyi bu əlamətlər frazeoloji vahidlərin əlamətləri ilə tamamilə üst-üstə düşür.

R.Budaqov da frazeoloji birləşmələr, idiomlar və frazeoloji bitişmələrin fərqlərini izah edə bilməmiş, sonda bu terminlərin eyni şey olduğunu qeyd edərək göstərmişdir ki, «...frazeoloji birləşmələrlə frazeoloji bitişmələr (idiomlar) arasındakı fərqi şişirtmək lazım deyildir»³³. O daha sonra yazır: «Bu cəhətdən idiomlar və ya idiomatik ifadələr, yaxud bəzən adlandırıldığı kimi frazeoloji birləşmələr xüsusilə maraqlıdır»³⁴.

Mövcud dilçilik ədəbiyyatı ilə yaxından tanışlıq nəticəsində tam əminliklə deyə bilərik ki, «idiom», «frazeoloji birləşmə»,«idiomatik ifadə»,«frazeologizm», «frazeoloji vahid»,«frazem» terminləri arasında heç bir fərq yoxdur və onlar əslində eyni məfhumu ifadə edirlər. Zənnimizcə, bu terminlərdən ən münasibi həm söz, həm birləşmə, həm də cümlə tipli frazeoloji vahidlərin əlamətlərini özündə əks etdirən «frazeoloji vahid» terminidir. Bu baxımdan da

---

³² Абакумов С.И. Устойчивые сочетания слов // Русский язык в школе, 1936, №1,с.59

³³ Budaqov R. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı: Azərnəşr, 1956,s.83

³⁴ Yenə orada. s.80

biz məhz frazeoloji vahid terminindən istifadə etməyi məqsəduyğun saymışıq.

Frazeologiya dilçiliyin gənc elm sahələrindən sayılır. Onun tədqiqi tarixi o qədər də qədimlərə gedib çıxmır. Dildəki sabit söz birləşmələrinin öyrənilməsinin əsası fransız dilçisi Ş.Balli³⁵ tərəfindən qoyulsa da, onun istər nəzəri, istərsə də praktik istiqamətdə sonrakı inkişafı rus dilçiliyi ilə bağlıdır. Bu da danılmaz faktdır ki, türk dilləri frazeologiyasının tədqiqatçılarının, demək olar ki, hamısı nəzəri cəhətdən rus dilçiliyinə əsaslanmışlar. «Onun (frazeologiyanın – M.Q.) xüsusi və ümumi məsələlərinin tədqiqində rus dilçilərinin müstəsna əməyi olmuşdur»³⁶. Məhz bunu nəzərə alaraq frazeologiyanın Rusiyada keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salmağı lazım bilirik. Rusiyada frazeologiyanın öyrənilmə tarixi M.V.Lomonosovla başlanır.«...hələ vaxtilə M.V.Lomonosov rus dilinin lüğətini tədqiq edəndə qeyd edirdi ki, bu lüğətə ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı idiomatik ifadələr, frazalar da daxil olmalıdır»³⁷.

XX əsrin 40-cı illərində frazeologiyaya aid, tək-tək olsa da, maraqlı işlər meydana gəlir. 40-cı illərə qədər isə frazeoloji vahidlərin öyrənilməsinə dair

---

³⁵ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Изд-во Иност.Литература, 1955

³⁶ Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, s.58

³⁷ Шанский Н.М. Фразаология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985, с.8

yazılmış nümunələr kimi I.K.Vulfius və S.I.Abakumovun məqalələrini qeyd etmək lazımdır³⁸.

XX əsrin 40-cı illərindən frazeologiyanın bir elm sahəsi kimi öyrənilməsi akad.V.V.Vinoqradovun adı ilə bağlıdır. Alim ilk dəfə olaraq frazeoloji vahidləri təsnif etmiş, onların üç tipini (frazeoloji sraşeniə; frazeoloji edinstva; frazeoloji soçetaniə) göstərmişdir³⁹. V.V.Vinoqradovun bu bölgüsü bu gün də frazeologiya ilə məşğul olan alimlər üçün istinad rolunu oynayır. B.A.Larin rus dilinin materialları əsasında həm sərbəst, həm də sabit söz birləşmələrini diaxronik planda tədqiqatə cəlb etmiş, onların tarixi inkişaf yolunu izləmişdir⁴⁰. A.I.Yefimov isə frazeoloji vahidləri üslubi baxımdan tədqiq etmişdir⁴¹.

60-cı illərdə frazeologiyanın bir elm sahəsi kimi inkişafı daha geniş vüsət almışdır. Bu illərdə yazılmış əsərlər içərisində N.N.Amosovanın «İngilis dili frazeologiyasının əsasları» əsəri xüsusi yer tutur. Bu əsərdə V.V.Vinoqradovun frazeologiyaya dair məlum mülahizələrinə yeni baxış öz əksini tapmışdır: «V.V.Vinoqradovun frazeoloji nəzəriyyəsi

---

³⁸ Вульфийус И.К. К вопросу классификации идиомов // Русский язык в советской школе, 1929, №6; Абакумов С.И. Устойчивые сочетания слов // Русский язык в школе, 1936, №1

³⁹ Виноградов В.В. Основные типы в лексическом значении // Вопросы языкознания, 1963, №5, 23-30

⁴⁰ Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методов исследования фразеологических материалов) // Ученые записки ЛГУ, 1965, вып.24,

⁴¹ Ефимов А.И. Стилистика в русском языке. М.: Просвещение, 1969,

Ş.Ballinin nəzəri düşüncələrinin əsasıdır»⁴². Rus dilçiliyində I.I.Ojeqovun, A.M.Babkinin, V.P. Jukovun, N.M.Şanskinin, V.Z.Arxaşelskinin və başqalarının rus dili frazeologiyasının öyrənilməsində böyük xidmətləri olmuşdur.

Türk dillərində frazeologiyanın öyrənilməsi 30-cu illərdən başlanmışdır. Türk dilləri içərisində frazeologiyası ilk dəfə fundamental surətdə tədqiqata cəlb olunmuş dillərdən biri də qazax dilidir. Qazax dilindəki frazeoloji vahidlərin tədqiqi qazax dilçisi S.K.Kenesbayevin adı ilə bağlıdır⁴³. Alim frazeologiyaya dar çərçivədə deyil, geniş mənada yanaşmış, atalar sözlərini, zərb-məsəlləri də frazeologiyaya daxil etmişdir. Onun 1937-ci ildən frazeologiyaya dair uzun müddətli tədqiqatlarının nəticəsinə görə, «bütün frazeoloji vahidlər sabit söz birləşmələridir, lakin bütün söz birləşmələri frazeoloji vahid deyil»⁴⁴. Bu fikir istər rus, istərsə də digər türk dilçiləri tərəfindən yekdilliklə dəstəklənir. Keçmiş sovetlər birliyində türk dillərinin frazeologiyası ilə bağlı yazılan ilk dissertasiyanın müəllifi də məhz

---

⁴²Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963, с.5

⁴³Кенесбаев С.К. Казак тилиндеги фразалык кос сөздөр // Известия АН Казахской ССР. Серия лингвистическая. 1950, вып.6; Кенесбаев С.К. Казак тилинин калыптанчы тығананты сөз татары (кос сөздөр, идиомдармен фразалар) // Дисс.... докт. филол. наук. Алма-Ата, 1944.

⁴⁴Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып.1, с.8

qazax dilçisi S.K.Kenesbayev olmuşdur⁴⁵. O, başqa bir əsərində yazır: «Qazax dilinin frazeologiyasını öyrənərkən qarşıda ən əsas tapşırıq kimi xalq dilinin hərtərəfli tədqiq olunması, frazeoloji vahidlərin dilin müxtəlif yaruslarında tutduğu mövqeyinin aydınlaşdırılması durur»⁴⁶.

S.K.Kenesbayevin fikrinə qüvvət olaraq demək istəyirik ki, türk dillərinin frazeologiyasını öyrənərkən təkcə dil faktları ilə kifayətlənmək mümkün deyil. Bizim fikrimizcə, burada xalqların etnogenezi, fəlsəfi dünyagörüşü, mifoloji təfəkkürü, həmçinin etnoqrafiyasının tədqiqi zəruridir. S.K.Kenesbayevin qazax dili üzərində apardığı uzunmüddətli tədqiqatlarının nəticəsi «Kazak dilinin frazeoloji sözdiri» əsəri olmuşdur. Bu lüğətin işıq üzü görməsi təkcə qazax dilçiliyi üçün deyil, bütün türkologiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, digər türk dillərinin frazeoloji lüğətlərinin yaradılması üçün də mənbə rolunu oynamışdır.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilçiliyində hələ də bu səviyyədə frazeologiya lüğəti hazırlanmamışdır. Belə ki, son illərə kimi frazeologiya sahəsində tərtib edilmiş lüğətlər ikidilli

---

⁴⁵ Кенесбаев С.К. Казак тилиндеги фразалык кос сөздер // Известия АН Казахской ССР. Серия лингвистическая. 1950, вып.6

⁴⁶ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып.1, с.7

lüğətlərdir⁴⁷. Yalnız 2004-cü ildə N.F.Seyidəliyevin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında – atalar sözü və məsəllərdə, dastan və nağıllarda işlənən frazeoloji vahidlərdən ibarət «Frazeologiya lüğəti» çap olunmuşdur⁴⁸.

Son illərdə dilimizin frazeoloji lüğətinin yaradılması istiqamətində görülən işlərdən biri kimi H.H.Baxşiyevin «Azərbaycan dilinin müxtəsər frazeologiya lüğəti»ni⁴⁹ göstərə bilərik. İstər N.Seyidəliyevin, istərsə də H.H.Baxşiyevin tərtib etdikləri bu müxtəsər lüğətlər gələcəkdə Azərbaycan dilinin fundamental frazeoloji lüğətinin yaradılmasında mənbə rolunu oynaya bilər.

1975-ci ildə S.Tulekovanın «Qazax dilində alqış və qarğış mənalı frazeologizmlər» adlı namizədlik dissertasiyası meydana çıxdı. Bu əsər S.K.Kenesbayevdən sonra qazax dilinin frazeologiyasına aid yazılmış ən maraqlı tədqiqat işlərindən sayıla bilər. Bu əsərdən əvvəl də qazax dilindəki frazeoloji vahidlərlə bağlı müəyyən tədqiqatlar mövcud olmuşdur. Lakin bu əsərlərin tədqiqat obyektini ayrı-ayrı yazıçıların dilində işlənmiş frazeoloji vahidlər təşkil etmişdir. Qazax frazeologiyasının öyrənilməsin-

---

⁴⁷ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976; Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Maarif, 1974,

⁴⁸ Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004

⁴⁹ Baxşiyev H.H. Azərbaycan dilinin müxtəsər frazeologiya lüğəti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004

də A.T.Kaydarovun və R.E.Jaysakovanın da müstəsna xidmətləri olmuşdur. Qazax dili frazeoloji vahidlərinin üslubi, leksik, morfoloji, struktur-tipoloji, sintaktik, semantik, tematik təsnifatı bu alimlər tərəfindən verilmişdir⁵⁰. Bu təsnifat qazax dili frazeoloji vahidlərinin bütün özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir, qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin məna, struktur, üslubi xüsusiyyətlərini əhatə edir.

Qazax dili frazeoloji vahidlərinin semantik-qrammatik quruluşu R.E.Jaysakovanın namizədlik dissertasiyasında tam əksini tapmışdır⁵¹. R.M.Tayeva isə öz tədqiqat əsərində qazax dilinin nominativ mənalı frazeoloji vahidlərini öyrənmişdir. Əsərdə müəllif nominativ mənalı frazeoloji vahidləri – «insan», «ailə», «təbiət», «heyvanlar aləmi», «insan orqanlarının adları» və s. kimi müxtəlif semantik sahələrə bölür. Bu frazeoloji vahidlərin bir qismi fonetik tərkibinə, leksik mənasına və qrammatik quruluşuna görə oğuz qrupu türk dilləri ilə, xüsusilə, Azərbaycan dili ilə eynilik təşkil edir. Sifət tərkibli

---

⁵⁰ Кайдаров А.Т., Жайсакова Р.Е. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке// Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1979, №3,

⁵¹ Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1980

frazeoloji vahidlər də R.M.Tayevanın tədqiqat mövzusu olmuşdur⁵².

Müasir qazax dilində «sifət+isim» tərkibli çoxlu miqdarda frazeoloji vahidlər var. F.R.Axmeqçanova məhz bu tipli frazeoloji vahidləri tədqiqata cəlb etməyi lazım bilmişdir⁵³. Bütün türk dillərində say komponentli frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edir. Bu tip frazeoloji vahidlərdə həm də həmin xalqların dini və mifik təsəvvürləri öz əksini tapır. Qazax dilinin say komponentli frazeoloji vahidləri A.Yeleşovanın tədqiqat obyektı olmuşdur⁵⁴. Bütün bunlar göstərir ki, qazax dilçiliyində frazeologiyanın öyrənilməsi hərtərəfli, geniş və intensiv xarakter daşımışdır.

Qırğız dilinin frazeoloji vahidlərinin tədqiqi də həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu dilin frazeoloji vahidlərinin tədqiqinə dair ilk əsər kimi D.Şükürovun «Qırğız dilində frazeoloji birləşmələr» məqaləsini göstərmək olar⁵⁵.

Bu sahədə yazılmış ilk geniş həcmli və dəyərli tədqiqat işi isə C.Osmanovaya məxsusdur⁵⁶. Onun

---

⁵²Таева Р.М.О развитии переносных (коннотативных) значений атрибутивных компонентов именных фразеологических единиц казахского языка/ Исследования по киргизскому и казахскому языкознанию. Фрунзе: Илим, 1984,

⁵³ Ахмегжанова Ф.Р. Фразеологические единицы типа «Относительное прилагательное плюс существительное» в казахском языке: АҚД, Алма-Ата, 1988

⁵⁴ Елешева А. Фразеологические единицы с компонентами числительными в казахском языке: АҚД, Алма-Ата, 1989

⁵⁵ Шукуров Д. О фразеологических сочетаниях в киргизском языке / Труды Института Языка и Литературы. Фрунзе, 1956, вып. VII,

⁵⁶ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АҚД, Фрунзе, 1969

«Qırğız dilində idiomlar» əsərində qırğız dilinin frazeoloji vahidləri hərtərəfli şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş, onların atalar sözlərindən, zərb-məsəllərdən, mürəkkəb sözlərdən fərqli cəhətləri aşkarlanmışdır. Müəllif bir neçə frazeoloji vahidin etimoloji şərhini verməyə də çalışmışdır.

R. Egemberdiyev qırğız xalqının qədim tarixini, adət -ənənəsini, qəhrəmanlıq salnaməsini özündə əks etdirən «Manas» dastanındakı frazeoloji vahidlər semantik, struktur və üslubi cəhətdən araşdırılmışdır⁵⁷. Qırğız dilinin, o cümlədən başqa qırpaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri daha çox leksikoqrafik planda tədqiq olunmuşdur. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq türk dilləri əsasən rus dili ilə müqayisədə öyrənilmişdir. Bu mənada qırğız dili də istisna deyildir. Qırğız və rus dillərindəki feli frazeoloji vahidlərin leksikoqrafik tədqiqi Q.J. Jamşitovanın namizədlik dissertasiyasının mövzusu olmuşdur⁵⁸.

Qaraqalpaq dilinin frazeologiyası haqqında ilk geniş məlumatı E. Berdimuratov və A. Dyakletov vermişlər⁵⁹. Onların «Müasir qaraqalpaq dili» əsərinin frazeologiya bəhsində frazeoloji vahidlər dilin aktiv və passiv fonduna görə təsnif edilmiş, frazeoloji ta-

---

⁵⁷ Эгембердиев Р. Фразеологизмы в эпосе Манас. АКД, Фрунзе, 1980

⁵⁸ Жамшитова Г. Ж. Глагольные фразеологизмы киргизского и русского языков и их лексикографическое описание: АКД, Бишкек, 2000

⁵⁹ Бердимуратов Е. Дяклетов А. Хэзирги Каракалпак тили. Nökis: Каракалпакстан, 1979

rixizmlər, frazeoloji arxaizmlər, frazeoloji neologizmlər diqqət mərkəzinə çəkilməmişdir ki, bu da təqdirəlayiq haldır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri bu günə qədər aktiv və passiv fonda görə təsnif edilməmiş, dilimizdəki frazeoloji tarixizmlər, neologizmlər, arxaizmlər isə az öyrənilmiş, xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır.

Qaraqalpaq dilinin frazeoloji vahidləri daha ətraflı S.T.Nauruzbayeva tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur⁶⁰. «Qaraqalpaq-rus lüğətində frazeoloji vahidlər» adlı bu əsərdə «frazeoloji vahidlər və atalar sözləri», «frazeoloji vahidlər və mürəkkəb terminlər», «frazeoloji vahidlər və sərbəst söz birləşməsi», «frazeoloji vahidlər və mürəkkəb söz» kimi məsələlərdən bəhs edilmiş, mübahisə obyektı olan bu problemlərə aydınlıq gətirilmişdir. Əsasən nominativ mənalı frazeoloji vahidləri tədqiq edən müəllif qaraqalpaq dilinin frazeologiyası haqqında oxuculara geniş məlumat çatdırmağa nail olmuşdur.

A.Turabayeva qaraqalpaq dilinin frazeoloji lüğətinin yaradılmasının nəzəri əsaslarını⁶¹, A.Bek-

---

⁶⁰Наурузбаева С.Т.Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре Ташкент: ФАН, 1972

⁶¹Турабаева А. О составлении фразеологического словаря каракалпакского языка / Вопросы каракалпакского языка. Нукус: Каракал.фил. АН Узб.ССР, 1983

berqenov isə say komponentli frazeoloji vahidləri araşdırmışdır⁶².

Qıpçaq qrupu türk dilləri içərisində Altay və noqay dillərinin frazeologiyası nəzəri cəhətdən daha az tədqiqata cəlb olunmuşdur. Görkəmli türkoloq N.A.Baskakov bu dilləri xususi tədqiqat obyektinə çevirsə də⁶³, onların frazeologiyasını araşdırmamışdır.

Özbək dilindəki frazeoloji vahidlərin leksik-semantik və qrammatik təhlili S.I.Raxmatullayevin⁶⁴, M.Ruzikulovanın⁶⁵, E.A.Umarovun⁶⁶ əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Uyğur dili frazeologiyasının tədqiqatçısı Ç.Q.Sayfullin uyğur dilinin frazeoloji vahidlərini semantik və morfoloji cəhətdən təhlil etmiş, bütün sabit söz birləşmələrini 2 qrupa bölmüşdür: 1) bərabər səviyyəli ayrı-ayrı sözlərdən əmələ gələn sabit frazeologizmlər; 2) nitq vahidi kimi yaranmış frazeologizmlər (buraya atalar sözləri, tapmacalar, ibarələr daxildir)⁶⁷.

---

⁶² Бекбергенов А. Фразеологиялык сюз дизбеклериндеги санлыклар / Вестник Каракалпакского филал. АН Узбекской ССР. Нукус, 1968, №3

⁶³ Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л.: Изд. АН Аз. ССР, 1940; Баскаков Н.А. Алтайский язык. М.: Изд. АН Аз. ССР, 1958,

⁶⁴ Рахматуллаев Ш. Некоторые особенности узбекской фразеологии: АДД, Ташкент, 1966

⁶⁵ Рузикулова М. Идиоматика узбекского языка: АКД, Самарканд, 1966,

⁶⁶ Умаров Э.А. Фразеологический словарь. Ташкент: Фан, 1971

⁶⁷ Сайфуллин Ч.Г. Фразеологические единицы и их классификация / Вопросы фразеологии. Самарканд: Изд. Самарк. ун-та, 1961, с.27-36

Göründüyü kimi, Ç.Q.Sayfullin tapmacaları və ibarələri frazeologiyaya aid etməklə yeni elmi mübahisələrin yaranmasına zəmin yaratmışdır.

Digər türk dillərinin frazeologiyası da kifayət qədər tədqiq olunmuşdur. Türk dilinin frazeologiyası əsasən Türkiyədə tədqiq olunmuş, lüğətlər tərtib edilmişdir.

Ömer Asim Aksoyın bu sahədəki araşdırmaları diqqətəlayiqdir⁶⁸. O, göstərir ki, «...deyimlərlə bilesik sözcükler, deyimlərlə süslü, özgün sözler, deyimlərlə bağlı sözler, deyimlərlə terimler, deyimlərlə dualar, dilekler, ilençler... birbirlerine karıştırılır»⁶⁹.

Göründüyü kimi, frazeoloji vahidlərin sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi türk alimlərinin də qarşısında duran əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Türk dili leksikoqrafiyasında Ö.A.Aksoyun tərtib etdiyi «Atasözleri və deyimlər sözlüğü» frazeoloji lüğətlərin ən dəyərlilərindən sayıla bilər.

Keçmiş sovet dilçiliyində də türk dilinin frazeoloji vahidləri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. R.Yusipovun bu sahədəki tədqiqatları da nəzəri cəlb edir⁷⁰. Türk dili frazeoloji vahidlərinin

---

⁶⁸ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, I c.; Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd.Şti,1978,II c.,

⁶⁹ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.415

⁷⁰ Юсипова Р.Р. Лексико-семантические особенности устойчивых сочетаний в турецком языке / Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. М.: Изд.вост.лит, 1960

öyrənilməsində S.Muratovun da özünəməxsus yeri və mövqeyi olmuşdur. Frazeoloji vahidləri sabit söz birləşmələrinin bir növü hesab edən alim yazır: «Türk dillərindəki bütün frazeoloji vahidlər sabit söz birləşməsidir. Lakin bütün sabit söz birləşmələri frazeoloji vahid deyil»⁷¹ S.M.Muratovun fikrincə, «Idiomlar adətən obrazlı və metaforik söz birləşmələridir. Idiomlaşmış və obrazlı söz birləşmələri mürəkkət sözə doğru inkişaf edir»⁷². Biz S.N.Muratovun söz birləşmələrinin mürəkkəb sözə doğru inkişaf prosesinin mövcudluğu fikri ilə tamamilə razıyıq. Lakin onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, türk dillərində söz birləşmələrinin mürəkkəbləşmə prosesi ləng gedən prosesdir.

Türk dillərinin frazeologiyasına dair yazılmış ən sanballı əsərlərdən biri Z.B.Uraksinin «Başqırd dilinin frazeologiyası» monoqrafiyasıdır⁷³.

A.Abdullayevanın kumuk dilinin frazeoloji vahidlərinin tədqiqinə həsr etdiyi «Kumuk dilinin frazeologiyası» əsəri də türk dillərinin frazeologiyasına dair son illərdə yazılmış əsərlər içərisində diqqəti cəlb edir. Əsərdə maraq doğuran cəhət

---

⁷¹ Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языков. М.: Изд.вост.лит., 1961,с.16

⁷² Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языков. М.: Изд.вост.лит., 1961,с.17

⁷³ Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М.: Наука, 1975

Azərbaycan və kumuk dilləri frazeoloji vahidlərinin müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsidir⁷⁴.

Ümumi dilçilikdə o qədər də qədim tarixə malik olmayan frazeologiya Azərbaycan dilçiliyi üçün də yeni sahələrdəndir. Lakin bununla belə: «Əgər V.V.Vinoqradov frazeologiyaya aid ilk əsərini 1946-cı ildə yazmışsa, ondan 17 il əvvəl Azərbaycanda B.Çobanzadə və F.Ağzadə birlikdə yazdıqları «Türk qramerii» dərsliyinin leksikologiya bəhsində semasiologiya və stilistikadan danışmış, «**göz vurmaq**», «**baş düşmək**», «**baş salmaq**», «**baş vurmaq**», «**gözüm səndən su içmir**» kimi frazeoloji birləşmələrdən bəhs etmişlər⁷⁵. Bu da onu göstərir ki, keçmiş sovet məkanında sabit söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər haqqında ilk məlumatı Azərbaycan alimləri vermişlər. Lakin B.Çobanzadə XX əsrin 30-cu illərində repressiyaya məruz qaldığından bu fakt uzun illər açığlanmamışdır.

Frazeoloji vahidlər, onların növləri və xüsusiyyətləri haqqında Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə M.Hüseynzadə 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili» kitabında məlumat vermişdir. Onun fikrincə, «1) idiomlar hər dilin öz xüsusiyyətlərini əks etdirir; 2) idiomların çoxu bir dildən başqa bir dilə eyni ilə tərcümə edilə bilmir; 3) idiomları təşkil edən

---

⁷⁴ Абдуллаева А.З. Фразеология кумыкского языка в сравнительном освещении: АКД, Махачкала, 2002

⁷⁵ Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1996, s.27

sözlərin hamısı bir məna ifadə edir. Uzun illər keçməsinə baxmayaraq, alimin fikirləri bu gün üçün də aktual olaraq qalır.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın öyrənilməsində prof.S.Cəfərovun xidmətləri böyük olmuşdur.1956-cı ildə yazdığı məqaləsində⁷⁶ və müxtəlif illərdə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin leksikası» (1956,1958,1982) kitablarında daha ətraflı məlumat vermişdir⁷⁷. Alim burada atalar sözləri və zərb-məsəlləri sabit söz birləşmələrinin tərkibinə daxil etmişdir⁷⁸.

M.İslamovun Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən frazeoloji vahidlərə aid məqaləsi də xüsusi mapaq doğurur. O, çox doğru olaraq qeyd edir: «...frazeoloji birləşmə dedikdə leksik birləşmə başa düşülür»⁷⁹. Lakin müəllif idiom və frazeoloji birləşmə termininin sərhədlərini müəyyənləşdirmir. Onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmir. Məqalədə ən maraqlı cəhət Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində olan frazeoloji vahidlərin qıpçaq qrupu türk dillərində, xüsusilə də qazax dilində ədəbi dil səviyyəsindəki ekvivalentlərinin verilməsidir.

---

⁷⁶ Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində idiomlar // Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1955, №9

⁷⁷ Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982

⁷⁸ Yenə orada, s.115

⁷⁹ İslamov M.İ. Frazeoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə) // AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1957, №11

Məs.:azərb:*qaşnan gözün arasında*;qaz: - *kas pen közdin arasında*⁸⁰.*Azərb.gün verməmək, gün görməmək*; qaz:*kün körsemney*⁸¹. M.İslamovun Nuxa dialektində göstərdiyi nümunələrə başqa qrup türk dillərində də rast gəlinir.Məs.Qır:*kün körsömpöö*; «*Baylar kedeylerie kün körsömnöy, kol aldına mumemrü*»⁸². Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən bəzi sözlər qıpçaq qrupu türk dillərində bu gün də ədəbi dil səviyyəsindədirlər.

Professor Y.Seyidovun «Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri» monoqrafiyası əsasən sərbəst söz birləşməsinə həsr olunsada, əsərin müəyyən hissəsində dilimizdəki sabit söz birləşmələrinə də toxunulmuşdur⁸³. Sərbəst və sabit söz birləşmələri termininə aydınlıq gətirən müəllif sabit söz birləşmələrinin sintaksis, söz yaradıcılığı və leksikologiyasının yox, məhz frazeologiyasının tədqiqat obyektini olduğunu qeyd edir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlərin öyrənilmə tarixinə nəzər saldıqda H.Bayramovun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Alim dilimizin frazeologiyasına özünün böyük həcmli «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları» fundamental

---

⁸⁰ İslamov M.İ. Frazeoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə) // AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1957, №11,s.131

⁸¹ Yenə orada.s.132

⁸² Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.204

⁸³ Seyidov Y.M.Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri.Bakı: Maarif, 1966

monoqrafiyasını və bir çox məqalələr həsr etmişdir⁸⁴. Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərini tarixi aspektdən tədqiqata cəlb etmiş H.Bayramov belə qənaətə gəlmişdir ki, «Tədrisən qədimlərə doğru getdikcə, frazeoloji vahidlərin də kəmiyyəti azalır»⁸⁵.

1961-ci ildə nəşr olunmuş «Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri» kitabında «Sabit söz birləşməsi» hissəsinin müəllifi olan H.Bayramovun fikrincə: «Hər hansı birləşmə, əgər o, doğrudan da, birləşmədirsə, dilin sintaksisinin müəyyən qaydasından kənarda yaranmır»⁸⁶. Bu baxımdan da «sabit söz birləşmələri leksik-sintaktik birləşmələr adlanmalıdır». H.Bayramov Azərbaycan dilindəki zərb-məsəlləri, atalar sözlərini frazeologiyanın tərkibinə daxil edən S.Cəfərovun fikrinin əleyhinə çıxaraq yazır: «Müəllifin (S.Cəfərovun –M.Q.) Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, zərb məsəlləri və atalar sözlərini frazeologiya ilə bağlayaraq tədqiqata daxil

---

⁸⁴ Bayramov H.A. Orxon-Yenisey abidələrinin frazeologiyası // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №2, s. 14-25; Bayramov H.A. Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» əsərində frazeoloji mənalı sözlər // Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №5, s. 18-27; Bayramov H.A. Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» əsərində türk dillərinə məxsus frazeoloji vahidlər // Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №3, s. 3-12; Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978

⁸⁵ Bayramov H.A. Orxon-Yenisey abidələrinin frazeologiyası // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №2, s. 14

⁸⁶ Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: 1961, s. 140

etməsi də, bizcə düzgün deyildir»⁸⁷. Zənnimizcə, H.Bayramovun mövqeyi yanlıştır.

Dilçilərin böyük əksəriyyəti frazeologiyanın hüdudlarını genişləndirərək atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər və aforizmlərin də frazeologiyanın tərkibində öyrənilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirlər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan müəlliflərinin frazeologiya haqqındakı tədqiqatları müxtəlif nöqteyi-nəzərə əsaslanır. M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, H.Bayramov, A.Qurbanov, N.Rəhimzadə və başqaları frazeologiyayı ümumi əlamətləri baxımından⁸⁸, Ə.Dəmirçizadə, K.Əliyev, R.Həsənov, T.Əfəndiyeva bədii üslub cəhətdən, Ə.Ə. Orucov, leksikoqrafik baxımdan tədqiq etmişlər⁸⁹. S.M. Murtuzayev, S.Mehdiyeva, R.Məhərrəmov, F.Əhmədov isə hər hansı bir yazıçı və şairin və yaxud dastanın dilindəki frazeoloji vahidləri öyrənmişlər⁹⁰. Frazeologiyanın

---

⁸⁷ Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: 1961, s.142

⁸⁸ Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973; Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili(leksika). Bakı: Maarif, 1982; Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978; Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985; Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке: АҚД, Баку, 1967

⁸⁹ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962; Алиев К.Ю. Стилистические особенности фразеологии в художественной литературе: АҚД, Баку, 1966; Гасанов Р.Г. Особенности языка и стиля рассказов Юсифа Везира Ченгемзинли: АҚД, Баку, 1968; Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı: Elm, 2001; Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976; Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dili frazeoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: Azərb.SSR EA nəşri, 1965

⁹⁰ Murtuzayev S.N.M.F. Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1962; Mehdiyeva S.H. «Yazılı dastanların dili» («Şəhriyar» dastanının materialları əsasında). Bakı: Elm, 1991; Məhərrəmov R.C. Sabirin satiralarında işlənmiş frazeoloji ifadələrin qrammatik təsnifi//AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, №5; Məhərrəmov R.C. Mirzə Ələkbər

onomastika ilə əlaqəsi Ç.Hüseynzadənin⁹¹, frazeoloji vahidlərin mürəkkəb terminlərlə oxşar və fərqli cəhətləri isə S.Sadiqovanın⁹² tədqiqat mövzusu olmuşdur. M.M.Mirzəliyevanın türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemlərinə həsr etdiyi monoqrafiyası⁹³ son illər türkologiyada frazeoloji vahidlərə həsr olunmuş ən dəyərli nəzəri elmi əsərlərdəndir. Burada ilk dəfə olaraq oğuz qrupu türk dillərinin frazeologiyası müqayisəli tədqiq olunmuş, bir sıra nəzəri məsələlər öz həllini tapmışdır. Frazeologiyanın müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırılması da maraqlı elmi nəticələr üçün zəmin yaradır. Bu mənada Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin rus, ingilis və s. dillərin zəngin faktları ilə müqayisə etmiş dilçilər M.T. Tağıyev, F.Hüseynov, N.Vəliyeva, G.Yusifov, Ə.Hacıyeva, H.H.Baxşıyev və başqalarının əsərlərini göstərə bilərik⁹⁴.

Sabirin söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2006; Əhmədov F.Z.M.V. Vidadinin dili (leksika və frazeologiya): AKD, Bakı, 1978

⁹¹ Hüseynzadə Ç.M. Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsi haqqında / Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1990

⁹² Садыгова С.А. Терминологические словосочетания в Азербайджанском литературном языке: АКД, Баку, 1986

⁹³ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995

⁹⁴ Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 1974; Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966; Гусейнов Ф.Г. Фразеологическая валентность лексических единиц // Ученые записки

Internet səhifələrində də frazeologiya ilə bağlı tədqiqatlar özünə yer tapmışdır. Təqdim olunan yeni məlumat kitabında frazeologiyaya aid istənilən məlumatı tapmaq olar⁹⁵.

Qıpçaq dillərindəki frazeoloji vahidlər uzun və tarixi bir inkişaf yolu keçmişdir. Çoxəsrlik zaman məsafəsi qət etməsi onları əmələ gətirən komponentlərin ilkin mənalarının tam və ya qismən itməsinə səbəb olmuş, eyni zamanda onlar bütövlükdə müstəqil mənə qazanaraq sabitləşmişlər.

S.K.Kenesbayev yazır: «Hər bir dildə idiomların tarixdən kənar inkişaf prosesinə haqq qazandırmaq olmaz. Qazax dilindəki çoxsaylı faktlar idiomları yaradan elementlərin bir zaman bir-biri ilə müqayisədə uzaq və yaxın mənə çalarlarının olmasını söyləməyə imkan verir. Məs.: *kas pen közdin arasında, kara it terisin basına kaptadı, auzınan ak it kirin, kara it şığadı, juldızı karsı bolu, kün körsetneu* və s. misallar öz tarixi mənalarını bu gün tapa bilmirlər»⁹⁶.

Ümumiyyətlə, qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası özündə təkcə müasirliyi əks etdirmir,

---

АГУ. Серия языка и литературы, 1966, №5; Vəliyeva N.C. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili. Bakı: Ünsiyyət, 2001; Yusifov G.N. Azərbaycan və ingilis dillərində sabit söz birləşmələrinin linqvistik-üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004;

⁹⁵ www.spravka.gramota.ru/phrases.; www.big-biblioteca.narod.ru
Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с.15

həm də xalqın uzaq keçmişini qoruyan və əhatə edən arxaizmləri hifz edir. Məs.: qazax dilindəki qurd ürəyi yemiş ifadəsi dilin ən uzaq tarixində işlənmişdir.«Çox qədim zamanlarda müharibələrin birində qəhrəman öz düşməninin ürəyini yemişdir»⁹⁷. Zaman keçdikcə bu əfsanə «jürek jütkan» frazeoloji vahidinə çevrilərək «qorxmaz, cəsarətli» mənasını kəsb etmişdir. Gördüyümüz kimi, xalqın tarixi ilə dilin tarixinin vəhdəti ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərin yaranmasına səbəb olur. Bu frazeoloji vahid Azərbaycan dilində də işlənməkdədir: «*Afərin Bixud, adə, o zalım nə yaman qurd ürəyi yeyib*» (Ə.Cəfərzadə).

Ümumiyyətlə, qurdla bağlı frazeoloji vahidlər türk dillərində geniş şəkildə işlənir. Məs.: alt.*Börü koomoy küdüçinin koyın tudar* (kurt kötü çobanın koyununu tutar) *börinin balazı da böriü bolar* (kurtun yavrusu da kurt olur), *böriden eçki bütpeş* (kurttan keçi yetişmez)⁹⁸, azərb: *qurd ürəyi yemək*⁹⁹, *köhnə qurd*¹⁰⁰.

Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji fonduna nəzər saldıqda burada həm qədim, həm orta əsrlər, həm də son dövrlərin əksini asanlıqla görmək olar.

---

⁹⁷ Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АҚД, Алма-Ата, 1980, с.5 Dilek İbrahim. Altay türklərinin Ata sözləri/Türk dünyası. Dil ve edebiyat dergisi, Ankara, 1996: c.118

⁹⁸ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976: c.109
⁹⁹ Yənə orada. s.167

¹⁰⁰ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976: s.170

Orxon-Yenisey abidələrində Kültikin şərəfinə yazılmış kitabədə bunun şahidi oluruq. Kitabədə belə bir cümlə işlənir: «*Türk budun üçün tün udımadım, küntüz olurmam*»¹⁰¹. VI əsrə aid olan bu cümlə müasir qazax dilində frazeoloji vahid kimi bu gün də yaşamaqdadır. «*kündiz külki, tünde üykü körmeu*». Bu ifadə oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan, türk və türkmən dillərində, eləcə də Altay dilində bu gün də aktiv halda işlənməkdədir. Məs: azərb.«*Gecə-gündüz bilməmək, gecəni gündüzə qatmaq, gecəsi-gündüzü olmamaq*»¹⁰². «*Qocalar deyirlər ki, düz bir il gecəli-gündüzlü işləyəndən sonra yol hazır oldu*» I.Şıxlı). Tk.«*Çece gündüz dememek//Çeceyi gündüzə katmaq*»¹⁰³, tm.«*Sakla milde qıdce-qündüz yadını*»¹⁰⁴, alt. *tj̄ni-tj̄ci* (gecə-gündüz)¹⁰⁵.

Frazeoloji vahidlərə tarixi yanaşma, onları etimoloji cəhətdən araşdırma təkcə frazeoloji vahidlərin mənsub olduğu xalqın tarixini deyil, həm də o xalqın dilinin tarixini öyrənməyə imkan yaradır. Bu da frazeoloji vahidlərin fərdi xarakterini göstərir. A.A.Koklyanova yazır: «Türkologiyanın qarşısında

¹⁰¹ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата: Наука, 1971

¹⁰² Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976

¹⁰³ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., c.622

¹⁰⁴ Аннаева Р.Х. Фразеологические устойчивые словосочетания в памятниках тюркменского языка. Ашхабад: Ылым, 1985. с.134

¹⁰⁵ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964:с.310

duran ən mühüm problem frazeoloji vahidlərin həm ümumi cəhətlərini, həm də ayrı-ayrı türk dillərində spesifik xüsusiyyətlərini öyrənməkdir»¹⁰⁶.

Bildiyimiz kimi, bütün türk dillərində ən çox işlənən frazeoloji vahidlər birləşmə tipli olanlardır. Fikrimizcə, buna səbəb frazeoloji vahidlərin məhz söz birləşməsindən əmələ gəlməsidir. Dildə ilk dəfə sözlərin nominativ mənaları yaranmışdır. Bu nominativ mənalı sözlərdən sərbəst birləşmələr əmələ gəlmişdir. Sonralar sözlər məcazi mənalar kəsb etmiş və məcazi mənalı sözlərdən isə frazeoloji vahidlər yaranmışdır. Frazeoloji vahidlər öz inkişafını davam etdirərək dilin müəyyən mərhələsində mürəkkəb sözə çevrilir. Ş. Ballı yazır: «Frazeoloji vahidləri yaradan söz birləşmələri ilk növbədə öz ilkin mənalarını itirməlidir, yeni bir məna kəsb etmək üçün komponentlər sabitləşməlidir»¹⁰⁷. Bu gün türk dillərindəki birləşmə tipli frazeoloji vahidlər bir növ sərbəst söz birləşmələrinin varisi hesab olunur. «Sərbəst birləşmələrin sabitləşmələrə doğru inkişafı 2 xətt üzrə gedir: 1) sərbəst birləşmələrin mənalarını dəyişməsi yolu ilə; 2) sərbəst birləşmələrin komponentlərinin sabitləşməsi yolu ilə»¹⁰⁸. Y. Seyidovun fikrincə, sərbəst birləşmələrdən

---

¹⁰⁶ Коклянова А.А. О границах фразеологии тюркских языков/Вопросы филологии. Самарканд: 1961, вып. 106, с. 104

¹⁰⁷ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Изд-во Иност. Литература, 1955, с. 92

¹⁰⁸ Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, s. 140

sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişkənliyi getmir¹⁰⁹. Doğrudan da, sərbəst və sabit birləşmələr istər model, istərsə də qrammatik quruluş baxımından eynidir. Fərq onların müxtəlif tipli birləşmə olmasındadır. Frazoloji vahidlər leksik, sərbəst birləşmələr isə sintaktik birləşmələrdir. «...sərbəst birləşmənin sabit birləşməyə keçməsi onun inkişafına yekun vurmur. O, sabit birləşmə olaraq da öz inkişafını davam etdirir»¹¹⁰. Biz isə Y.Seyidovun son cümləsini belə tamamlayardıq «...inkişafını davam etdirib sonucda mürəkkəb sözə çevrilir».

N.M.Şanskinin fikrinə görə,sözlərin leksik təhlili qohum dillərin frazeoloji vahidlərinin etimoloji tədqiqində də böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, məhz bu yolla hansı frazeologizmin sərbəst söz birləşməsindən əmələ gəldiyini, hansının isə model üzrə yaradıldığını müəyyən etmək olar¹¹¹. Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin dildə əmələgəlmə və inkişaf yolunu müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə onları etimoloji cəhətdən tədqiq etmək lazımdır. Bu baxımdan qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin müqayisəli şəkildə tədqiqi zamanı da ilk növbədə onların etimoloji izahına yer verilməsi daha zəruridir.

---

¹⁰⁹ Yəni orada.s..141

¹¹⁰ Yəni orada.s.141

¹¹¹ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва: Просвещение, 1964,с.124

Bizim fikrimizcə, türk dillərindəki frazeoloji vahidlər söz, birləşmə, cümlə tipli olduğu üçün onların əmələgəlmə prosesi də müxtəlif yollarla gedir. Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə və inkişaf yollarından bəhs edildikdə yalnız birləşmə tipli frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsindən söz açılır və onların sərbəst söz birləşmələrindən yaranması mülahizəsi irəli sürülür. M.M.Mirzəliyeva istisna olunmaqla, frazeologiya üzərində tədqiqat aparmış heç bir Azərbaycan dilçisi söz və cümlə tipli frazeoloji vahidlərin mövcudluğu haqqında məlumat verməmişdir. Halbuki dildə söz tipli frazeoloji vahidlər mövcuddur və onlar «...sadə,düzəltmə və mürəkkəb sözlərin məcazlaşmaya məruz qalma prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir»¹¹². Məcəzlaşma isə bütün səviyyəli frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial əlamətidir. Bu əlamət söz səviyyəli frazeoloji vahidlərdə özünü daha bariz şəkildə əks etdirir.

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərin yaranması haqqında dilçilikdə çox ətraflı danışılıb. Sərbəst söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər frazeologizmləşmə prosesində ilk nominativ mənasını itirib metaforik məna qazanır və frazeoloji vahidə çevrilir.

Cümlə tipli frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlər və

---

¹¹² Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.48

hikmətli sözlərin böyük rolu olmuşdur. Tam əminliklə demək olar ki, onların hamısı(məcəzi məna kəsb etməyən çox cüzi hissəsi istisna olmaqla) frazeologiyaya aid edilməlidir.

Müasir qaraqalpaq dilində frazeoloji vahidlərin çoxşaxəli olmasına baxmayaraq onların yaranma yollarında ümumi qanunauyğunluq vardır. Qıpçaq köklü digər türk dillərində olduğu kimi, qaraqalpaq dilində də belə bir tendensiya hökm sürür ki, bütün frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gəlib. Qaraqalpaq dilçisi S.T.Nauruzbayeva da başqa dilçilər kimi qaraqalpaq dilindəki frazeoloji vahidlərin tarixən sərbəst söz birləşməsindən yarandığını qeyd edir: «...harada ki, frazeoloji birləşmələr başlayır, orada sərbəst birləşmələrin sərhədləri məhdudlaşır»¹¹³. Bunu frazeoloji vahidləri tarixən araşdırarkən də görmək olar. Qaraqalpaq dilində *sespesteqen katır*(*it kimi gəbərmək*) frazeoloji vahidi mövcuddur. Buradakı «*pes*» hissəciyi «*ses*» sözüne qoşulub. Halbuki, qaraqalpaq dilində «*ses*» köklü fel yoxdur. S.T.Nauruzbayevanın fikrincə, bu birləşmə əvvəllər sərbəst söz birləşməsi olmuşdur. Sonralar fonetik dəyişikliyə uğrayaraq yuxarıdakı frazeoloji vahid formasına düşmüşdür¹¹⁴. Sərbəst söz birləşməsinin frazeoloji vahidə çevrilməsi o zaman

---

¹¹³ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с54

¹¹⁴ Yənə orada, s.56

mümkün olur ki, həmin vahidin konkret mənası obrazlaşaraq genişlənir.

Qaraqalpaq dilində də idiomlaşma o zaman baş verir ki, söz müəyyən paradıqmada öz mənasını dəyişir. Məs.: «*suŷ*» sözü «day» şəkilçisi ilə birləşərək öz mənasını dəyişib ayrı-ayrı birləşmələrin tərkibində yeni semantik və qrammatik mənalar kəsb edir. «*suŷday okıŷ*» su kimi oxumaq (tez-tez oxumaq) «*tildi suŷday biliŷ*» - Azərbaycan danışıq dilində bu ifadənin belə bir ekvivalenti var: «*filan adam ingilis dilini su kimi bilir*». Türk dilinin deyimlər sözlüyündə isə bu ifadə frazeoloji vahid kimi özünə yer tapmışdır. «*Su gibi bilmek*» (*okumak*)¹¹⁵.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlər ayrı-ayrı dil faktlarının bazasında yaranır. Qaraqalpaq dilində frazeoloji vahidlər 2 qrupa bölünür: leksik-semantik və qrammatik. Leksik-semantik qrupa daxil olan frazeoloji vahidlərin tərkibinə o sözlər daxil edilir ki, onlar müstəqil mənə kəsb etmir. Qaraqalpaq dilində elə leksik vahidlər var ki, onların heç zaman həqiqi mənası olmur, həmişə məcazi mənada işlənilər və frazeoloji vahidlərin tərkibində möhkəm mövqeyə malikdirlər. Məs.: «*şal cansar*» (sarılmaq), «*tüm toğay*» (hərfi.tərcümə – qaranlıq meşə), «*işek silesi kamır kümŷ*» (gözündən yaş gələnəcən gülmək,

---

¹¹⁵ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.884

gülməkdən partlamaq)¹¹⁶, «*cansar, qüm, sile*» - sözləri qaraqalpaq dilində məcazi mənada işlənir. «*Sile*» sözünə başqa frazeoloji vahidlərin də tərkibində rast gəlinir. «*silem katıp kalıptı*» (daş kimi yatmaq) «*silesip katıp*» (yanqı vermək). Bu sözün mənası həmişə qapalı qalır, tam açılmır. Oğuz qrupu türk dillərində də elə söz var ki, onlar yalnız frazeoloji vahidlərin tərkibində mövcuddurlar. Məs.: azərb. «*öc almaq*» – «...bu frazeoloji vahidin birinci komponenti olan «*öc*» müasir dilimizdə müstəqil mənə kəsb etmədiyindən təklidə işlədilmir»¹¹⁷. Fikimizcə, Azərbaycan dilinin Kürdəmir şivəsindəki «*(h)öcətləşmək*» (mübahisə etmək, dava etmək) sözü də tarixən «*öc almaq*», «*öcəşmək*» ifadələrindən yaranıb. Maraqlı hal budur ki, türkmən dilində «*öc alıjçı; öc almak; öc bolmak*» kimi frazeoloji vahidlər olduğu halda, «*öç*» həm də «Türkməncə-rusca lüğət»də müstəqil leksik vahid kimi verilib, mənası «intiqa, qisas» deməkdir¹¹⁸. M.Mirzəliyeva da qədim türk dillərində «*öcə=*» felinin olduğunu söyləyərkən, «*Qudatku Biliq*» abidəsində «*hirs, qəzəb, intiqam*» mənasında «*öc*» sözünün işləndiyini göstərir və qeyd edir ki, müasir dilimizdə və bədii əsərlərdə bu

---

¹¹⁶Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.51

¹¹⁷ Bayramov H.A. Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» əsərində türk dillərinə məxsus frazeoloji vahidlər // Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №3, s.5

¹¹⁸ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.508

fel yalnız qarşılıq-müştərək növ formasında işlənir: «Niyə tale səbəbsiz *öcəşir* adamla belə?! (R.Rza)»¹¹⁹.

Frazeoloji vahidlərin sərbəst söz birləşmələrindən yaranmasından danışdıqda frazeoloji vahidlərin sərbəst birləşməyə çevrilməsindən də danışmaq lazımdır. «Frazeoloji vahid o zaman sərbəst söz birləşməsi ola bilər ki, çox işlənsin, ünsiyyət zamanı obrazlılıqdan çıxsın, real məna kəsb etsin. Məs.: q-qalp. «*bas ayırıy* (baş ağrısı) *mazası uok*» və s.¹²⁰

Qıpçaq qrupu türk dillərinə daxil olan qazax dilində isə frazeologizmləşmə prosesi nəticəsində sərbəst söz birləşmələrindən sabit birləşmələr, onlardan da frazeoloji vahidlər yaranır. Bu da bütün komponentlərin semantik dəyişməsi ilə baş verir. R.Jaysakova bu prosesin aşağıdakı ardıcılıqla getdiyini göstərir. «a) frazeoloji vahidin bir və ya bir neçə komponenti məcazlaşır; b) ayrı-ayrı komponentlərin hamısı və yaxud bir hissəsi məna dəyişkənliyinə uğrayır; c) bütün söz birləşməsi idiomlaşır; ç) konkret leksik vahidin mənası genişlənərək mücərrədləşir»¹²¹. Bu proseslərin nəticəsində

---

¹¹⁹ Mirzəliyeva M.M. Məna növ şəkilçili fəllərin etimoloji təhlili / Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, I c., s.178

¹²⁰ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.56

¹²¹ Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1980, с.9

frazeoloji vahid ekspressivlik və emosionallıq ifadə etməyə başlayır. R.Jaysakova bu linqvistik prosesin obyektiv səbəblərini belə göstərmişdir: «a)komponentlərin arxaizmləşməsi; b)tərkib hissələrindən birinin müəyyən etimoloji mənə kəsb etməsi; c) məntiqi və ənənəvi cəhətdən tamamilə idiomlaşma»¹²².

Digər qazax dilçisi R.Tayeva qazax dilində nominativ mənəli frazeoloji vahidlərin yaranma yollarını belə izah edir: «a)frazeoloji vahidlərin sintaktik və qrammatik cəhətdən məhdudlaşması yolu ilə; b) leksik və semantik birləşmələrin nominallığı yolu ilə; c)hüquqi,siyasi, sənaye ilə bağlı terminlərin frazeologizmləşməsi yolu ilə; ç)frazeoloji vahidlərin quruluşlarının müxtəlif dil səviyyələrindəki eyniləşməsi ilə»¹²³.

Qazax dilinin frazeoloji vahidləri üzərində apardığımız tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, qazax dilində frazeoloji vahidlərin yaranmasında əsas rolu komponentlərin atributivləşməsi oynayır. Bu halda frazeoloji vahid bir mənənin digər mənəyə keçməsilə yaranır. Məs.: «*kaymak erin*» (qaymaq dodaq), qaymaq sözünün həqiqi mənəsi südün üzüdür. Zaman keçdikcə ədəbi-bədii üslubun təsiri ilə mənəsini dəyişdirib. «*Qaymaq*» sözü burada öz həqiqi

---

¹²² Yəne orada. s.10

¹²³ Таева Р.М. Фразеологические единицы типа «определение + определяемое» в современном казахском языке: АҚД, Алма-Ата, 1983, с.13

mənasını itirərək məcazlaşmış, dodağın zərifliyini, gözəlliyini bildirən frazeoloji vahidin bir komponentinə çevrilmişdir.

Qırğız dilçisi J.Osmanova qırğız dilindəki frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə və inkişaf yollarını belə izah edir: «Sərbəst söz birləşmələri 2 müstəqil mənalı komponentdən ibarət olur, zaman keçdikcə onlar tədricən öz həqiqi mənasını itirərək məcazlaşır. Bu tipli birləşmələr mexaniki şəkildə təkrarlandıqca tədricən idiomlaşır»¹²⁴. Müəllif qırğız dilindəki frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsini əsasən semantik cəhətdən izah edir. «*Jünün jeym*» - bu ifadə heyvandarlıqla bağlı yaranmışdır. Hərfi mənası «yun yeyir»dir. Burada söhbət, yəqin ki, qoyundan gedir. Heyvanın yemi kifayət qədər olmadıqda onlar bir-birinin yununu yeyirlər. Azərbaycan danışıq dilində də «bir-birinin ətini yemək» ifadəsi mövcuddur. Bu ifadə gündə dava-dalaş edən insanlar haqqında işlənir. Lakin bu gün müasir qırğız dilində «*jünün jeym*» frazeoloji vahidi «həddindən artıq, saysız-hesabsız» mənasını verir. «*Jibin tartuu*» – qırğız dilində işlənən bu ifadə tarixən toxuculuqla bağlı olub ilmələrin bərkliyini və boşluğunu yoxlamaq üçün işlənir. Bu ifadə frazeoloji vahidə çevrilərək «nəyinsə daxilini yoxlamaq,əlləmək» mənasını vermişdir.Azərbaycan danışıq dilində belə frazeoloji vahidlər işlənir –

---

¹²⁴ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АҚД, Фрунзе, 1969, с.11

«*filankəsin içini bilmək olmur*», «*heç kimin içini bilmək olmaz*».

Müasir Azərbaycan dilində də frazeoloji vahidlərin yaranma və inkişaf yolları göstərir ki, sözlər və birləşmələr öz əvvəlki mənalarını itirərək sabitləşir, frazeoloji vahidə çevrilir. Frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi isə uzun illər keçdikcə daha da daşlaşır, möhkəmlənir, mürəkkəb sözə çevrilir ki, bu, türk dillərinin hamısında çox ağır gedən prosesdir. Məs. azərb: «*top dağıtmaz ev*» - birləşməsini götürək. «*Top dağıtmayan*» birləşməsi ilkin dövrlərdə *ad+fel* tipli feli birləşmə olmuş, zaman keçdikcə sabitləşmiş, öz əvvəlki mənasını itirmiş və yeni məna kəsb edən «zəngin» ifadəsinin sinonimi olmuşdur. O cümlədən də «*pulunu balta kəsməz*», «*ayağını yorğanına görə uzatmaq*» kimi çoxkomponentli birləşmələr ilkin mənalarını itirməklə frazeoloji vahidlər yaranmışdır.

Frazeoloji vahidlərin yaranmasında morfoloji əlamətlərin və bəzi morfemlərin rolu olduğu söylənilir. F. Hüseynovun fikrincə, düzəltmə isimlərin əksəriyyəti mürəkkəb məna əks etdirərək metaforik sahə yaradır. Bunların da bazasında frazeoloji vahidlər yaranır. «Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin 98%-i sadə isimlərdən yaranır»¹²⁵. Məs.: «*dağ*» – sinəyə dağ çəkmək; dağa söykənmək; arxada dağ kimi durmaq.

---

¹²⁵ Гусейнов Ф.Г. Фразеологическая валентность лексических единиц // Ученые записки АГУ. Серия языка и литературы, 1966, №5, с.32

Dildə gedən frazeologizmləşmə prosesini A.S.Yefimov çox obrazlı şəkildə şərh etmişdir: «Frazeoloji vahidlər – sərbəst söz birləşmələri leksik vahidə çevriləndə, komponentlər məcazlaşaraq təkrarlananda, komponentlər arasında frazeoloji əlaqələr yarananda, sərbəst söz birləşmələri qanadlı ifadələrə çevriləndə yaranır»¹²⁶. Gördüyümüz kimi, istər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə və inkişaf yolları, demək olar ki, eynidir.

Xalqın tarixini, onun adət-ənənələrini, coğrafi mövqeyini, tarixi abidələrinin adlarını özündə yaşadan frazeoloji vahidlər xüsusi maraq doğurur: *Karadeniz fırtına, al pırtını sırtına* = ara qarışb, məzhəb itib, *Karadeniz'de gemilerin mi battı?*¹²⁷, *Amasya'nın bardağı, biri olmazsa bir daha, Ayasofya'da dilenip Sultanahmet'te sadaka (zekât) vermek*¹²⁸, *derdini Marko Paşa'ya* anlat*¹²⁹ və s.

H.Bayramov Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərlə zənginləşməsi mənbəyi kimi Orxon-Yenisey abidələrini, «Kitabi-Dədə Qorqud»u, Mahmud Kaşğarlının «Divani-lüğət-it türk» əsərini göstərmişdir¹³⁰. Bu abidələrdəki frazeoloji vahidlər təkcə Azərbaycan dilində deyil, bütünlükdə oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində, o cümlədən qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay, türkmən, özbək və s. dillərdə də işlənir və bu dillərin müasir frazeoloji fondunun əsasını təşkil etməkdədir.

Məs.: «Divani-lüğət-it türk» əsərində «öc almak», «and

---

¹²⁶ Ефимов А.И. О языке художественных произведений. М.: Учпедгиз, 1954, с.70

¹²⁷ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.767

¹²⁸ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.495

* XIX əsrdə Türkiyədə yaşamış hər kəsin dərdinə əlac edən türk həkimi.

¹²⁹ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.595

¹³⁰ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.31

icmək» frazeoloji vahidlərinə digər türk dillərində aşağıdakı variantlarda rast gəlinir:Azərbay. *öc almaq*, noq. *oğş aluv*¹³¹, q-qalp. *öş al*¹³²; tm. *öç almak*¹³³, qaz. *öş alu*¹³⁴, alt. *öç çıxarar*¹³⁵, *anğardi* (andğarmak) frazeoloji vahidi də aşağıdakı türk dillərində mövcuddur.Azərbay.*and içmək*, özbək.*ant içmək*, tm. *ant içmek*¹³⁶, tk. *ant içmek*¹³⁷, qır. *ant içkendey*¹³⁸, q-qalp. *ant işy*¹³⁹.

Ümumiyyətlə, türk dillərinin demək olar ki, hamısında frazeoloji vahidlərin əsas yaranma mənbələrini yazılı və şifahi ədəbi abidələr təşkil edir.

§ 2. QIPÇAQ QRUPU TÜRK DILLƏRİNİN FRAZEOLoji VAHIDLƏRİNİN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ VƏ BÖLGÜ PRINSİPLƏRİ

«Türk dillərində frazeoloji vahidləri səciyyəvləndirən əsas əlamətlərdən danışarkən xüsusi nəzərə çatdırmalıyıq ki, bu əlamətlər əksər dünya dillərinin frazeoloji sistemi üçün də əsas və

---

¹³¹ Ногайско-русский словарь / Под ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.264

¹³² Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958, с.517

¹³³ Туркменско-русский словарь.Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова.Советская энциклопедия, 1968, с. 508

¹³⁴ Русско-казахский фразеологический словарь / Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985, с.178

¹³⁵ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с. 293

¹³⁶ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968,с.46

¹³⁷ Aksoy Ömer Asim.Ataşözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.473

¹³⁸ Kırqız tilinin frazeoloqiyalıq sözdüğü. Frunze: İlim, 1980,s.36

¹³⁹ Каракалпакско-русский словарь/Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР.Каракалпак.комплексни.науч.исслед.ин-та,1958,с.43

mühümdür»¹⁴⁰. Hind-Avropa dil ailəsinə məxsus olan rus, ingilis, fransız dilləri üçün xarakterik əlamətlər Azərbaycan, qazax, qırğız və s. türk dilləri üçün də səciyyəvidir.

S.K.Kenesbayev hesab edir ki, qazax dilinin frazeoloji vahidlərinin əsas xarakterik əlaməti komponentlərinin yerinin sabit olması və başqa dilə tərcümə oluna bilməməsidir. Alimin fikrincə: «Idiomlar (frazeoloji vahidlər – Q.M.) onları təşkil edən sözlərin ilkin mənalarını itirməsindən sonra yaranır»¹⁴¹. Frazeoloji vahidlərin əhatə dairəsini və sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə onların əlamətləri müəyyənləşdirilməlidir. «Frazeoloji vahidlərin spesifik xüsusiyyətləri və səciyyəvi əlamətlərinin aşkar edilməsi onların həm söz birləşmələrindən, həm də sözlərdən fərqlənən cəhətlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır»¹⁴².

Frazeoloji vahidlərin əlamətlərini müəyyənləşdirmədən onların mürəkkəb termin və mürəkkəb sözlərlə, qanadlı söz və aforizmlərlə, atalar sözləri və zərb məsəllərlə, eləcə də sərbəst söz birləşmələri ilə oxşar və fərqli cəhətərini ayırd etmək mümkün

---

¹⁴⁰Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.14

¹⁴¹ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с.14

¹⁴² Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.5

deyildir. Buna görə də müxtəlif dilçilərin bu məsələ ilə bağlı fikirlərinə nəzər salmaq, onları saf-çürük etmək olduqca zəruridir.

S.T.Nauruzbayeva qaraqalpaq dilində frazeoloji vahidləri başqa dil vahidlərindən fərqləndirən əlamətlər kimi ilk növbədə onların çoxüzvlü olmasını, özlərində bir neçə komponenti birləşdirməsini əsas götürür.

Yeri gəlmişkən, alimin bu müddəasına biz öz münasibətimizi bildirmək istərdik. Belə ki, dildə bir neçə komponentli frazeoloji vahidlərlə yanaşı birkomponentli frazeoloji vahidlər də mövcuddur. Ona görə də, frazeoloji vahidlərin çoxüzvlü olması, bircə, mütləq və əsas əlamət sayıla bilməz. S.T.Nauruzbayeva daha sonra frazeoloji vahidlərin əlamətləri kimi onların birmənalı dil vahidlərini əks etdirməsini, leksik tərkibə və leksik quruluşa, ümumi bir mənaya malik olmasını və bu mənaların həmişə məcazlaşmasını, idiomatikləşməsini və ekspressivləşməsini, frazeoloji vahidlərin söz və ya söz birləşməsi rolunda çıxış etməsini göstərir. Alim bu əlamətlərin hamısının bütün frazeoloji vahidlərə eyni dərəcədə aid olduğunu bildirir¹⁴³.

J.Osmanova qırğız dilindəki frazeoloji vahidlərin əlamətlərini əsas və köməkçi əlamətlər olmaqla 2 yerə bölür. Alim müasir qırğız dilində

---

¹⁴³ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.34

frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri kimi onların daşlaşmış şəkildə olmasını, iki və daha çox komponentdən ibarət olmaqla, frazeoloji vahidlərin sintaktik cəhətdən üzvlənməməsini və obrazlı olmasını söyləyir. Köməkçi əlamətlərə isə müəllif komponentlərin yerinin sabitliyini, bir dildən başqa dilə hərfi (sözbəsöz) tərcümənin mümkünsüzlüyünü, sözə ekvivalent olmasını və s. göstərir¹⁴⁴.

Biz J.Osmanovanın bölgüsüylə qismən razıyıq. Belə ki, frazeoloji vahidlərin 2 və daha çox komponentdən ibarət olması haqqında dilçinin fikirləri bizi qane etmir. Müasir dilçilikdə frazeoloji vahidlərin yalnız birləşmə tipində olması fikri artıq birmənalı qarşılanmır. Hal-hazırda müəyyən qisim dilçilər (az da olsa) söz və cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin varlığını da qəbul edirlər.

Başqa bir qırğız dilçisi R.Eqemberdiyev frazeoloji vahidlərin əlamətlərindən danışarkən ilk növbədə çoxkomponentlilik əlamətini göstərmiş və frazeoloji vahidlərin 2 və ya 3 komponentdən ibarət olduğunu söyləmişdir.

Qazax dilçiləri A.T.Kaydarov, R.E.Jaysakova da qeyd edirlər ki, başqa dillərdən fərqli olaraq türk dillərində, o cümlədən qazax dilində frazeoloji

---

¹⁴⁴ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: Автореф.дис. ... канд. филол. наук., Фрунзе, 1969, с. 8

vahidlər 2 elementdən az olmamalıdır¹⁴⁵.

R.Eqemberdiyev frazeoloji vahidlərin ikinci əlamətinə «sabitliyi» əlavə edir. Sabitlik dedikdə komponentlərin müəyyən olmuş, sabitləşmiş yerinin olması nəzərdə tutulur. Bu əlamət onları (frazeoloji vahidləri – M.Q.) başqa dil vahidlərindən və sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirir¹⁴⁶. Bu fikirlə biz razılaşmırıq. Çünki frazeoloji vahidlərin də komponentlərinin yerini dəyişmək olar və ora əlavələr etmək mümkündür.

N.Rəhimzadənin fikrincə, sabitlik əlaməti frazeoloji vahid üçün daimi deyildir. «...onların (frazeoloji vahidlərin – M.Q.) mənasını pozmadan müəyyən dəyişmələr aparmaq olar»¹⁴⁷. Alim frazeoloji vahidləri 2 yerə bölür: söz sırası heç vaxt dəyişməyənlər (*əlini ağdan qaraya vurmamaq, gözləri kəlləsinə çıxmaq* və s.); leksik və qrammatik cəhətdən dəyişə bilənlər¹⁴⁸. Müəllifin fikrincə, bu tip ifadələrdə baş verən dəyişmələr onların mənalарına təsir göstərmir və belə dəyişmələr müəyyən sözün ixtisar olunması hesabına əmələ gəlir. Buna misal olaraq bu ifadə göstərilir: «*üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer*». Alimin mülahizələrinə görə, bu ifadə

---

¹⁴⁵ Кайдаров А.Т., Жайсакова Р.Е.. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1979, №3, с. 1-10

¹⁴⁶ Эгембердиев Р. Фразеологизмы в эпосе Манас. АКД, Фрунзе, 1980, с.5

¹⁴⁷ Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке: АКД., Баку, 1967, с.5

¹⁴⁸ Yenə orada.s.6

ixtisara məruz qalaraq «*dodağı yer süpürür*» formasına düşmüşdür. Onun fikrincə, bu iki ifadə eyni mənalı frazeoloji vahidlərdir. Sadəcə olaraq ikinci ifadə ixtisara düşmüşdür. Bizim fikrimizcə isə, «*Üst dodağı göy, alt dodağı yer süpürür*» - ifadəsi bütün komponentləri ilə birlikdə folklordan gəlir, sifətləşən frazeoloji vahid, somatik frazeologizmdir. Bu ifadə Azərbaycan xalq nağıllarının məşhur surəti küpəgirən qarıya şamil edilir və onun zahiri əlamətini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün işlənir. «*Dodağı yer süpürür*» ifadəsi isə isim+isim+ fel tipli frazeoloji vahid olub insanın əhval-ruhiyyəsini əks etdirir və insanın hisslərini, qanqaraçılıq, narazılıq, ovqat təlxliyi ifadə edir. N.Rəhimzadə bu ifadələr arasında böyük məna fərqi görməmiş, onları eyni semantik məna ifadə edən frazeoloji vahid kimi təqdim etmişdir. İkidilli frazeologiya lüğətində də bu frazeoloji vahidə rast gəlinir; 1) dodaqları yer(i) süpürür; dodaqları yerlə gedir; 2) dodaqlarını sallamaq¹⁴⁹.

Müasir türk dilinin frazeoloji fondunda da bu ifadəyə rast gəlinir. «Bir dudağı yerde, bir dudağı gökte» (Masallardakı Arap gibi Korkunc və çirkin)¹⁵⁰. Türk dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi bu frazeoloji vahid nağıllardakı surətin zahiri

---

¹⁴⁹Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s. 125

¹⁵⁰ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,

əlamətlərini ifadə edir.

İstər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlər üçün əsas əlamətlərdən biri və bəlkə də, birincisi leksik-semantik bütövlükdür. Qıpçaq qrupu türk dillərində bir neçə komponentdən ibarət olan frazeoloji vahidlər bir leksik məna ifadə edirlər.

Məs.: qır. «*jüröqü oozuna tıqluu*» - bu frazeoloji vahid 3 komponentdən ibarət olmasına baxmayaraq bir leksik məna ifadə edir və bir sözün – «qorxmaq» sözünün ekvivalentidir. Bu hal tək qırğız dilində deyil, başqa qıpçaq qrupu türk dillərində, eləcə də oğuz qrupuna daxil olan dillərdə də müşahidə olunur. Məs.: qaz.*kindik kesken jer* (vətən)¹⁵¹, *jüreqi jarılı*(qorxmaq); q-qalp. *kıdır atanı körqen* (xoşbəxt)¹⁵², *Iğbalı catkan* (bədbəxt)¹⁵³; alt. *tin açındırar* (hirsələnmək), *yaaşka aldırar* (islanmaq)¹⁵⁴; noq.*yurek yarılıv* (qorxmaq)¹⁵⁵, *basına kun tuvqan* (xoşbəxt)¹⁵⁶; tk. *hafta sekız gün dokuz* (tez-tez)¹⁵⁷, *iğne yemiş ite*

---

¹⁵¹ Русско-казахский фразеологический словарь/Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985, с.173

¹⁵² Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972,с.78

¹⁵³ Yenə orada.,s.82

¹⁵⁴ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с.324

¹⁵⁵ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.450

¹⁵⁶ Yenə orada. s.71

¹⁵⁷ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.703

dönmək (arıqlamaq)¹⁵⁸; tm. *qözün aqını köneltmək* (hirsələnmək)¹⁵⁹, *qabra qirmək* (ölmək)¹⁶⁰; *qaq.göz kırpmamaa*(yatmamaq)¹⁶¹, *dünneeya getirmää* (doğmaq)¹⁶² və s.

E.A.Ivannikova frazeoloji vahidlərin əlamətlərini geniş şərh edir, frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti kimi onların bir dildən digərinə sözbəsöz tərcümə oluna bilməmək xüsusiyyətini əsas götürən alimlərlə (L.A.Bulaxovski, A.A.Reformatski və s.) razılaşdığını göstərir¹⁶³ [102, 74]. Biz də qohum olmayan dillərə münasibətdə həmin fikrə şərik oluruq. Lakin türk dillərinin frazeoloji vahidlərindən danışarkən tərcümə məsələsinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Bu gün müstəqil dil kimi təqdim olunan türk dilləri əslində vahid və kök türk dilindən nəşət tapdıqlarından tədqiq etdiyimiz qırçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri arasında fərqli cəhətlər tapmaq bir o qədər asan deyil.

Bunları nəzərə alaraq, qırçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərini Azərbaycan dilinin frazeoloji fondu ilə eynilik təşkil edə bilməsi nöqtəyi

---

¹⁵⁸ Yenə orada. s.737

¹⁵⁹ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968,с.36

¹⁶⁰ Yenə orada. s.136

¹⁶¹ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.117

¹⁶² Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973,с.168

¹⁶³ Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц / Проблемы фразеологии. М-Л.: Наука, 1964, с.74

nəzərindən 2 qrupa bölməyi məqsədəuyğun sayırıq:

1) leksik tərkibinə və qrammatik quruluşuna görə eyni olanlar. Məs.: qaz. *aşı ömir, bir auızdan, ant beredi, akıl beru, til beru, söz baylau*; qır. *iki jüzdüü, jalğan düniüyö, tildin uçunda, jüzü kara, tili uzun, köönü tok*; q-qalp. *adam balası, bir sözli, bes beter, bir demde, at üsti*; noq. *soğz bası, aş karınqa, burın tuğbinde, uzın til, aqalık gtuğv* və s.

2) leksik və qrammatik quruluşuna görə müxtəlif olanlar. Qaz. *it argası giənda, aruag atsın, şarık tau şeqi, şır bitpeu*; qır. *jen içinen, jünün jeyt, jibin tartuu, beş ördöqün uçuruu, taşı öydö kuloo, attın kaşkasınday*; alt. *kulaktın kırıla uqar, undın salar, çıqara sýrer* və s. q-qalp. *düt toğay, sırdanday dala, şaggay tüs*.

I.A.Melçukun da bu barədə maraqlı fikirləri vardır. Alim frazeoloji vahidlərin tərcümə məsələsinə daha dərinlən yanaşaraq hərfi tərcümə olunmamağı nəinki frazeoloji vahidlərin əlaməti kimi, onların (frazoloji vahidlərin – Q.M.) mövcudluğunu, varlığını şərtləndirən amil kimi götürür. Müəllifin fikrincə, o birləşmələr idiomatik sayıla bilər ki, komponentlərindən ən azı biri tərcümə zamanı bütövlüklə öz ekvivalenti ilə tərcümə olunmasın¹⁶⁴.

E.A.Ivannikova frazeoloji vahidləri funksional üslubda öyrənməyi məqsədəuyğun sayır. Buna səbəb

---

¹⁶⁴ Мельчук И.А. О терминах устойчивость и идиоматичность // Вопросы языкознания, 1960, №4, с.75

kimi isə alim frazeoloji vahidlərin əsas əlamətlərinin məhz ifadəlilik və obrazlılıq olmasını göstərir¹⁶⁵.

V.V.Vinoqradov frazeoloji vahidlərin 4 əlamətini qeyd edir: 1)məcəzilik, obrazlılıq; 2)ekspressivlik; 3)frazeoloji vahidlərin komponentlərinin onun sinonimləri ilə əvəz edilməsinin mümkünsüzlüyü; 4)bütün frazeoloji vahidlərin məna əvəzlənməsi¹⁶⁶. Ümumiyyətlə, V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyası söz və onun məna sistemindən ibarətdir.

I.I.Ojeqov frazeoloji vahidlərin əsas əlamətlərinə məna bütövlüyünü¹⁶⁷, O.S.Axmanova isə frazeoloji vahidləri adi söz birləşmələrindən fərqləndirən məna monolitliyi və bütövlüyünü göstərir¹⁶⁸. Mənanın bütövlüyü, semantik monolitlik heç də formal ifadəyə malik deyil. S.I.Ojeqov özü də sonralar bu əlamətlərin frazeoloji vahidlərin fərqləndirilməsində o qədər də rol oynamadığını qeyd edir¹⁶⁹. B.A.Larin isə sabit söz birləşmələri ilə frazeoloji vahid arasında heç bir fərq görmür və ona elə gəlir ki, frazeoloji vahid olmayan bütün birləşmələr

---

¹⁶⁵ Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц / Проблемы фразеологии. М.-Л.: Наука, 1964,с.71

¹⁶⁶ Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания, 1955, №1,с.63

¹⁶⁷ Ожегов С.И. О структуре фразеологии / Лексикографический сборник. М.: 1957, вып.2, с.37

¹⁶⁸ Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М.: 1957,с.87

¹⁶⁹ Ожегов С.И.О структуре фразеологии / Лексикографический сборник. М.: 1957, вып.2,с.50

sərbəst söz birləşmələridir¹⁷⁰.

Azərbaycan dilçiləri A.Qurbanov və M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin əlamətləri haqqında daha geniş məlumat vermişlər. «...bütün birləşmə bir ümumi mənanın ifadəsinə xidmət eləyir» deyən A.Qurbanovun fikrincə, frazeoloji vahidlərin başqa dilə tərcümə edilə bilməməsinin səbəbi onların möhkəm milli xüsusiyyətlərə malik olmasıdır¹⁷¹. Biz alimin bu fikri ilə tamamilə razıyıq. Qırçaq və oğuz qrupu türk dilləri eyni dil ailəsinə mənsub olsalar da, bu dillərin daşıyıcıları olan xalqların milli xüsusiyyətləri arasında müəyyən fərqlər mövcuddur və bu xüsusiyyətlər frazeoloji vahidlərdə yaşayır.

M.Mirzəliyeva türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin əlamətlərini daha ətraflı şərh etmişdir. «İfadəlilik və obrazlılıq frazeoloji vahidlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri olsa da, onların mövcudluğunu şərtləndirən əsas amil ola bilməz»¹⁷². Frazeoloji vahidlərin əlamətlərini kateqorial və qeyri-kateqorial olmaqla 2 yerə bölən alim bu bölgünün səbəbini bəzi frazeoloji vahidlərin hələ də frazeologizmləşmə dövrü keçməsi ilə izah edir. M.Mirzəliyeva başqa dilçilərdən fərqli olaraq çox düzgün şəkildə əsas kateqorial əlamət kimi idiomatik-

---

¹⁷⁰Ларин Б.А.Очерки по фразеологии(о систематизации и методов исследования фразеологических материалов)//Ученые записки ЛГУ,1965, вып.24, с.210

¹⁷¹ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, s.323

¹⁷² Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995,s.24

liyi də qeyd etmişdir¹⁷³.

Müəllifin frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən əsas amillər kimi verdiyi əlamətlərlə biz də razıyıq. Göstərilən əlamətlər bunlardır: 1) dilə hazır şəkildə gəlmələri; 2) struktur qapalılığı; 3) semantik bütövlüyü; 4) tərcümə oluna bilməməsi (sözbəsöz)¹⁷⁴.

Frazeoloji vahidlərin təsnifi, bölgü prinsipləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar illərdən bəri davam etsə də, «...türkoloqlar arasında frazeoloji vahidlərin təsnifi məsələsində vahid fikir yoxdur»¹⁷⁵.

İlk dəfə frazeoloji vahidlərin bölgüsünü Ş.Balli vermişdir. Alim bu bölgüdə sözlərin semantik quruluşu prinsipini əsas götürmüşdür¹⁷⁶. I.M. Vilfus I.S.Abakumov da Ş.Balliyə əsaslanaraq frazeoloji vahidləri quruluşlarına və mənalarına görə təsnif etmişlər¹⁷⁷.

A.I.Yefimov isə frazeoloji vahidləri təsnif edərkən onların leksik-semantik mənalarından daha çox morfoloji və sintaktik mövqeyini nəzərə almışdır¹⁷⁸. Lakin bu doğru deyil. Ən azı ona görə ki, frazeologiya uzun illər leksikologiyanın tərkib hissəsi

---

¹⁷³ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.18

¹⁷⁴ Yəni orada. s.29

¹⁷⁵ Yəni orada. s.45

¹⁷⁶ Балли Ш. Французская стилистика. М.:Изд. Иност.Литература, 1961

¹⁷⁷ Вульфийус И.К. К вопросу классификации идиомов // Русский язык в советской школе, 1929, №6; Абакумов С.И. Устойчивые сочетания слов // Русский язык в школе, 1936, №1

¹⁷⁸ Ефимов А.И. Стилистика в русском языке. М.: Просвещение, 1969

kimi öyrənilib və frazeologiya dilçiliyin şöbələri arasında ən çox leksikologiya ilə bağlıdır.

Frazeologiyanın bir elm sahəsi kimi inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş akademik V.Vinoqradovun frazeoloji vahidlərin semantik prinsipə əsaslanan təsnifatı bu gün də dilçilər üçün mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilçiləri S.Cəfərov, S.Murtuzayev, M.Mirzəliyeva, qaraqalpaq dilçiləri B.Berdimuratov, S.T.Nauruzbayeva, özbək dilçisi S.Raxmatullayev və başqaları frazeoloji vahidləri semantik prinsip əsasında böləndə V.Vinoqradovun aşağıdakı təsnifatına əsaslanırlar: 1) frazeoloji qovuşma; 2) frazeoloji uyuşma; 3) frazeoloji birləşmə¹⁷⁹.

Frazeoloji vahidlərin təsnifatı əsasən 2 prinsip üzrə aparılır. Bir qrup dilçilər – A.A.Şaxmatov, V.A.Larin, V.V.Vinoqradov frazeoloji vahidlərin bölgüsündə dil sistemində komponentlərin daxili əlaqəsi nöqtəyi-nəzərindən semantik və qrammatik prinsipə əsaslanırlar.¹⁸⁰ Başqa bir qrup isə – A.I.Smirnitski, S.Y.Ojeqov, N.M.Şanski, A.I. Yefimov, R.A.Budaqov frazeoloji vahidləri semantik ayrılmazlıq prinsipi ilə təsnif

---

¹⁷⁹ Виноградов В.В. Основные типы в лексическом значении // Вопросы языкознания, 1963, с.23-28

¹⁸⁰ Шахматов А.А. Из трудов А.А. Шахматова по современному русскому языку. М.: Учпедгиз, 1952.; Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методов исследования фразеологических материалов) // Ученые записки ЛГУ, 1965, вып.24; Виноградов В.В. Русский язык. Москва: Высшая школа, 1972; Виноградов В.В. Основные типы в лексическом значении // Вопросы языкознания, 1963, №5; Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания, 1955, №1

edir¹⁸¹.

Azərbaycan dilçisi S.Murtuzayev frazeoloji vahidləri üslubi xüsusiyyətlərinə, mənacə qovuşma dərəcəsinə və qrammatik quruluşuna əsasən təsnif etmişdir. Alimin fikrincə, frazeoloji vahidləri qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ümumi morfoloji kateqoriyalar üzrə təsnif etmək mümkündür¹⁸².

N.Rəhimzadə isə Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidləri aşağıdakı prinsiplər əsasında təsnif etmişdir: 1) əmələgəlmə üsuluna görə; 2) semantik formasına görə; 3) nitq hissələrinə münasibətinə görə (morfoloji təsnifat); 4) üslubi xüsusiyyətlərinə görə¹⁸³.

Oğuz qrupu türk dillərinin frazeologiyası ilə bağlı tədqiqat aparmış M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin daha geniş və əhatəli təsnifatını vermişdir.

1) Frazeoloji vahidlərin tutumuna görə tipləri.

2) Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsiplərinə görə tipləri.

3) Frazeoloji vahidlərin semantik

---

¹⁸¹ Ожегов С.И. Крылатых словах//Вопросы языкознания, 1957; Ожегов С.И. О структуре фразеологии/Лексикографический сборник. М.: 1957, вып. 2; Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985; Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва: Просвещение, 1964; Ефимов А.И. Стилистика в русском языке. М.: Просвещение, 1969; Ефимов А.И. О языке художественных произведений. М.: Учпедгиз, 1954; Budaqov R. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı: Azərnəşr, 1956

¹⁸² Murtuzayev S.N. M.F. Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1962, s.19

¹⁸³ Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке: АКД, Баку, 1967, с.8

quruluşuna görə tipləri.

4) Frazeoloji vahidlərin leksik-tərkib baxımından tipləri.

5) Frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma dərəcəsinə görə tipləri.

6) Frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri¹⁸⁴.

Fikrimizcə, bu təsnifat oğuz qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərini tam şəkildə əks etdirir.

H.Bayramov quruluş və mənaca söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidləri frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə, quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahidləri isə frazeoloji cümlə adlandırır¹⁸⁵. Beləliklə, alim frazeoloji vahidləri qrammatik prinsipə görə təsnif etmiş, onların semantik, üslubi və tematik cəhətdən bölgüsünü verməmişdir.

Qıpçaq qrupuna daxil olan qırğız və qaraqalpaq dillərindəki frazeoloji vahidlərin təsnifatı əsasən semantik və qrammatik prinsip əsasında aparılır. C.Osmanova qırğız dilindəki frazeoloji vahidləri semantik və qrammatik prinsipə (morfoloji və sintaktik strukturuna görə) əsasən təsnif edir¹⁸⁶.

Qaraqalpaq dilçisi E.Berdimuradov tərəfindən

---

¹⁸⁴ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995,s.46-47

¹⁸⁵ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.70

¹⁸⁶ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АҚД, Фрунзе, 1969, с.16-19

verilmiş bölgü də semantik və qrammatik prinsipə əsaslanır. Semantik prinsipə əsaslanan təsnifat da V.V.Vinoqradovun məlum bölgüsünə əsaslanır. Alim qaraqalpaq dilindəki frazeoloji vahidləri semantik cəhətdən dörd yerə bölür:

1) *frazeolojiyalik ötlesicler* – frazeoloji qovuşmalar;

2) *frazeolojiyalik birlikler* – frazeoloji vahid;

3) *frazeolojiyalik dizbekler* – frazeoloji birləşmələr;

4) *frazeolojiyalik sözler* – frazeoloji sözlər.¹⁸⁷

Qıpçaq qrupuna daxil olan qazax dilində isə frazeoloji vahidlər aşağıdakı qruplara bölünür: leksik-morfoloji; struktur-tipoloji; sintaktik; semantik; əşya bildirən tematik qrup; üslubi¹⁸⁸.

A.Kaydarov və P.Jaysakova başqa dilçilərdən fərqli olaraq frazeoloji vahidləri tematik qruplara görə də təsnif etmişlər. Bizim fikrimizcə, onların yuxarıdakı təsnifatı çox kamildir və bu təsnifat vasitəsilə qazax dilinin frazeoloji vahidlərini hərtərəfli tədqiqata cəlb etmək olar.

Aparduğumuz araşdırmalar nəticəsində belə bəlli

---

¹⁸⁷ Бердимуратов Е. Дяклетов А. Хəзирги Каракалпак тили. Нюкис: Каракалпакстан, 1979, с.255

¹⁸⁸ Кайдаров А.Т., Жайсакова Р.Е.. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1979, 2-9

olur ki, qıpçaq və oğuz qrupu türk dilləri frazeoloji vahidlərinin bölgü prinsipləri arasında əsaslı fərq yoxdur. Hər iki dil qrupuna daxil olan frazeoloji vahidlər əsasən semantik və qrammatik prinsiplər əsasında təsnif olunur. Nəinki qıpçaq qrupuna daxil olan dillərdə, başqa türk dillərində də frazeoloji vahidlərin bölgüsündə bu prinsiplər əsas yer tutur.

Uyğur dilçisi Ç.O.Sayfullin uyğur dilindəki sabit söz birləşmələrini semantik və morfoloji əlamətlərinə görə təsnif etmişdir. Alim bütün sabit söz birləşmələrini öz mənalarına görə 2 qrupa bölür:

1) Bərabər səviyyəli ayrı-ayrı sözlərdən əmələ gələn sabit frazeologizmlər;

2) Nitq vahidi kimi yaranmış frazeologizmlər (buraya bəzi atalar sözləri, tapmacalar, ibarələr aiddir)¹⁸⁹.

Ç.O.Sayfullin uyğur dili frazeoloji vahidlərinin semantik cəhətdən 3 tipini göstərir:

1) Heç bir cəhətdən ayrılmayan, bir-birinə sıx bağlı olan frazeoloji uyuşmalar;

2) ayrılmayan, lakin komponentləri müəyyən mənə kəsb edən frazeoloji vahidlər;

3) məhdud, sərbəst frazeoloji birləşmələr.

Quruluş tipinə görə isə bu frazeoloji vahidlər 4 yerə bölünür: 1) isimləşmiş frazeoloji vahidlər; 2) sərbəst frazeoloji vahidlər; 3) feli frazeoloji vahidlər;

---

¹⁸⁹ Сайфуллин Ч.Г. Фразеологические единицы и их классификация / Вопросы фразеологии. Самарканд: Изд-во Самарк.ун-та, 1961

4)zərfi frazeoloji vahidlər¹⁹⁰.

Türk dilləri frazeoloji vahidlərini müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif edən alimlər arasında uyğur dilçisi Ç.O.Sayfullinin təsnifatı uğurlu sayıla bilər.

Biz isə tədqiqatımızda qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin təsnifatını aşağıdakı şəkildə veririk:

1) semantik təsnifat (sinonim, antonim, omonim, çoxvariantlı, çoxmənalı frazeoloji vahidlər);

2) tematik təsnifat – a) somatik frazeoloji vahidlər; b) zoofrazeologizmlər; c) fitofrazeologizmlər; ç) dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər; d) adət və mərasim adlarını bildiren frazeoloji vahidlər; e) meteoroloji və astronomik frazeoloji vahidlər; f) alqış və qarğış xarakterli frazeoloji vahidlər;

3) qrammatik təsnifat – a) morfoloji təsnifat (söz və söz birləşmələri); b) sintaktik təsnifat (cümlələr).

4) Bizim fikrimizcə, məhz bu cür təsnifat frazeoloji vahidlərin mürəkkəb xarakterini tam açmağa əsas verir.

§ 3.QIPÇAQ QRUPU TÜRK DILLƏRİNDƏKİ FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN SƏRHƏDLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Dilçilikdə ən problemlı məsələlərdən biri də frazeoloji vahidlərin sərhədlərinin müəyyənənləşdirilməsidir. V.P.Jaraşuyevanın fikrincə, «alimlərin bu məsələ ilə bağlı ümumi bir fikri

---

¹⁹⁰ Сайфуллин Ч.Г. Фразеологические единицы и их классификация / Вопросы фразеологии. Самарканд: Изд-во Самарк.ун-та, 1961, с.27

yoxdur»¹⁹¹. Bu sözlərin yazılmasından 30 ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu gün də frazeologiyanın tədqiqat obyektinin dairəsi müəyyənləşdirilməmişdir. Bir çox alimlər frazeologiyanın sərhədlərini həddindən artıq daraldır, digərləri isə əksinə, frazeoloji vahidlərin sərhədlərini genişləndirərək atalar sözləri, zərb-məsəllər, tapmacalar, aforizm və mürəkkəb terminləri, ümumiyyətlə, dildəki bütün sabit birləşmələri oraya daxil edirlər. Məhz bu baxımdan da frazeologiya ilə məşğul olan dilçiləri 2 qrupa bölmək olar. Frazeologiyanı dar mənada götürənlər: V.Vinoqradov, N.N.Amosova, I.I. Ojeqov, A.I.Smirnitski, A.V.Kunin, V.R.Jukov, A.M.Babkin, M.T.Tağıyev, O.S.Axmanova, R.A.Budaqov, V.Z.Arxangelski, H.Bayramov, N.Vəliyeva və b. Frazeologiyanı geniş mənada götürənlər: A.I.Yefimov, N.M.Şanski, A.A.Reformatski, A.A.Bulaxovski, Y.R.Qerper, Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, Z.Əlizadə, A.Qurbanov, M.Adilov, N.Rəhimzadə, M.Mirzəliyeva, K.Əliyev, C.Osmanova, S.Nauruzbayeva, S.Murtuzayev, R.Həsənov, N.Seyidəliyev və b.

Frazeologiya dilçilik elminin bir hissəsi kimi keçən əsrin əvvəllərindən öyrənilməyə başlansa da, frazeologiyanın obyektini, həcmi, əhatə dairəsi,

---

¹⁹¹ Жарашуева В.П. Предмет фразеологии // Учение записки. АГУ Серия языка и литературы, 1972, с.48

sintaktik vəzifəsi hələ dəqiq müəyyənləşməmişdir. «Frazeoloji birləşmələrin hansı leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması ətrafında müxtəlif fikirlər formalaşmışdır»¹⁹². Fikir müxtəlifliyinə səbəb olan əsas amil atalar sözləri və zərb məsəllərin frazeologiyaya daxil olub-olmamasıdır. Bu mövzuda mübahisələr bu gün də davam etməkdədir. Bu, istər rus dilçiliyində, istər Azərbaycan, istərsə də ümumiyyətlə, türkologiyada belədir.

Qaraqalpaq dilçisi S.T.Nauruzbayevanın fikrincə, zərb məsəllər və atalar sözləri, hətta tapmacalar sabit söz birləşməsidir. Lakin onların daimi leksik tərkibi, sabit mənası olsa da, onların hamısının frazeoloji vahid kimi qəbul etmək olmaz.

Beləliklə, S.T.Nauruzbayeva zərb-məsəllərin və atalar sözlərinin frazeoloji vahidlərin tərkib hissəsinə daxil olunmasının əleyhinədir. Buna səbəb isə zərb-məsəl və atalar sözlərinin sabit daimi leksik məna kəsb etməsinə baxmayaraq, nitq hissələri ilə ifadəsinin çətin olduğunu göstərir. Lakin bununla belə, o, atalar sözləri və zərb-məsəllərlə frazeoloji vahidlər arasında sərhəd qoymağın çox çətin olduğunu söyləyir¹⁹³.

Atalar sözləri və zərb-məsəllər idiomlardan fərqli olaraq didaktik səciyyə daşıyır. Nitq prosesində atalar

---

¹⁹² Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985

¹⁹³ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.10

sözləri və zərb-məsəllər nəinki cümlə üzvləri yarada bilər, hətta onlar müxtəlif sintaktik vahid kimi – sadə və mürəkkəb cümlə kimi çıxış edə bilər. S.Keneşbayevin fikrincə, idiomlarda (frazeoloji vahidlərdə – M.Q.) olan məcazlıq atalar sözləri və zərb-məsəllərdə olmur. Onların komponentləri heç zaman öz həqiqi mənasını itirmir¹⁹⁴.

Alimlərin bu mövzu ilə bağlı fikirləri birmənalı deyildir. R.Jaysakovanın fikrincə, atalar sözləri və zərb-məsəllər bir halda frazeologiyaya daxildir, digər halda yox. O yazır: «Atalar sözlərinin, zərb məsəllərin frazeoloji vahid olması üçün onların sabitlik, daşlaşma, obrazlılıq, məcazilik əlamətlərinə malik olması zəruridir»¹⁹⁵. Alim daha sonra qeyd edir ki, atalar sözləri və zərb-məsəllərdə komponentlərin sırası dəyişdikdə onlar frazeoloji vahid olur. Məsələn, qaz. «*kisiqe or kazba, özin tüsersin*» – Azərb. *özgəyə quyu qazma, özün düşərsən*. İstər qazax dilində, istərsə də Azərbaycan dilində bu ifadə atalar sözü sayılır. R.Jaysakovanın fikrincə, bu atalar sözündə müəyyən dəyişikliklər getmiş, «*bireuqe or kazu*» - şəklinə düşmüşdür ki, bu da frazeoloji vahid hesab olunur. Qazax və Azərbaycan dillərində bu ifadə «kiməsə quyu qazmaq» mənasını verir. Müəllifin

---

¹⁹⁴Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с. 9

¹⁹⁵ Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АКД., Алма-Ата, 1980

qazax dilinə aid etdiyi bu fikirlər Azərbaycan dilinə də aid edilə bilər. Ehtimal ki, Azərbaycan dilindəki «*kiminsə ayağının altını qazmaq*», «*kiməsə quyu qazmaq*» kimi frazeoloji vahidlər mənşə etibarilə «*Özgəyə quyu qazan özü düşər*» atalar sözündən yaranmışdır.

M.Adilov «*özgəsinə quyu qazan özü düşər*» ifadəsinin yaranma tarixi haqqında belə fikir söyləyir: «İfadənin ən qədim variantı «Avesta»da işlədilmişdir. E. ə.VII əsrin abidəsi olan bu əsərdə deyilir ki, kim başqaları üçün quyu qazsa, oraya özü düşər. Şərqi bir sıra dillərində həmin ifadə geniş yayılmışdır. Hənəfi Zeynallı bu ifadənin müxtəlif variantlarını belə göstərmişdir: «*Quyu qazıyan özü düşər*». Yaxud:«*Quyu qazıyan əvvəl özü düşər*». Məsəl şəkli:«*Quyu qazıyan, dərin qaz; gen dur özün düşərsən*»¹⁹⁶.

Tatar dilçisi Q.X.Axunzyanov R.Jaysakovdan fərqli olaraq atalar sözlərini lakonikliyinə və nitqdəki sabitliyinə görə frazeoloji vahidlərin bir hissəsi kimi qəbul edir¹⁹⁷.

Rus dilçisi N.Şanski frazeoloji vahidlərin tərkibinə qanadlı sözləri, aforizmləri, atalar sözləri, zərb-məsəl və idiomatik ifadələri daxil edir.¹⁹⁸

---

¹⁹⁶ Adilov M.İ. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 1988, s.181

¹⁹⁷ Ахунзянов Г.Х.Идиомы (исследование на материалы татарского языка): АКД, Казань, 1974,с.17

¹⁹⁸ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985, с.8

V.P. Jaraşuyevanın fikrinə görə, türk dillərində atalar sözləri və zərb-məsəllərin frazeoloji vahidlər kimi öyrənilməsi onların frazeoloji məzmun kəsb etməsindən asılıdır. «Atalar sözləri və zərb məsəllərin çoxşaxəliliyi nə onları bir qrupda yerləşdirməyə imkan verir, nə də onların hamısını frazeoloji vahid kimi qəbul etməyə yol verir»¹⁹⁹.

Bir qisim dilçilərin fikrinə görə isə, atalar sözləri və zərb-məsəllər frazeologiya ilə o qədər sıx bağlıdır ki, onları süni şəkildə bir-birindən ayırmaq olmaz.

V.P. Jaraşuyeva da başqa dilçilər kimi atalar sözləri və zərb-məsəllərlə frazeoloji vahidlərin bir çox fərqli cəhətlərini göstərməyə cəhd etmişdir. Alimin fikrinə görə, frazeoloji vahidlər daha çox sifətləşir və atalar sözlərindən fərqli olaraq xüsusi məzmun kəsb edir; frazeoloji vahid söz birləşməsi, atalar sözü və zərb-məsəllər isə sadə və mürəkkəb cümlə şəklində olur²⁰⁰. Müəllifin bu fikri ilə biz müəyyən şəkildə razı deyilik. Çünki müasir dilçilikdə söz şəklində olan frazeoloji vahidlər də qəbul olunmaqdadır. Düzdür, bunun qəbul olunması çox ağır gedir, lakin bu danılmaz faktdır və bundan qaçmaq mümkün deyil. Müasir Azərbaycan dilində buna xeyli nümunə göstərmək olar.

«Anam *tutulmuşdu*» (N.Həsənzadə);

---

¹⁹⁹ Жарашуева В.П. Предмет фразеологии // Учение записки. АГУ Серия языка и литературы, 1972, №3, с.50

²⁰⁰ Жарашуева В.П. Предмет фразеологии // Учение записки. АГУ Серия языка и литературы, 1972, №3, с.50

«Çaxır götürək, bala-bala vuraq özümüzçün»
(Anar);

«Meşəbəyinin çörək sözü ananı tutdu»
(N.Həsənzadə).

Ənənəvi dilçilikdə uzun illər bir fikir hökm sürmüşdür ki, frazeoloji vahidlər yalnız birləşmə şəklində olur. Lakin istər oğuz, istərsə də qıpçaq qrupu türk dillərində cümlə səviyyəli külli-miqdarda frazeoloji vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Məhz bu baxımdan frazeoloji vahidlər nominativ funksiya, atalar sözləri və zərb-məsəllər isə kommunikativ funksiya daşıdıqları üçün bir-birindən fərqlənirlər. İstər qıpçaq qrupuna daxil olan qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay, Altay dillərində, istərsə də oğuz qrupu türk dillərində kommunikativ funksiya daşıyan istənilən qədər frazeoloji vahid vardır. Məs.: qaz. *Tö-bösi kökke tide*²⁰¹, *kolınnan kelmedi*²⁰², *saparınız on bolsın*²⁰³; qır. *Jüröqü tüştü*²⁰⁴, *gki butun bir ötükkö tiktı*²⁰⁵, *kuday sizqe iman bersin*²⁰⁶, *jüröqümdün sarı suusun aldı*²⁰⁷; *atasınan kalqan maldın aəqına çıktı, oozdon çıkkança jedi, bir ooz ır ırdadı*; noq. *kulakka*

---

²⁰¹ Казахско-русский словарь / Под ред. X.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954, с.374

²⁰² Yənə orada. s.446

²⁰³ Казахско-русский словарь / Под ред. X.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954, с.289

²⁰⁴ Киргизско-русский словарь / Сост. проф. К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965, с.275

²⁰⁵ Yənə orada, s.945

²⁰⁶ Yənə orada. s.436

²⁰⁷ Yənə orada. s.275

mayday əqıldı (qulağıma yağ kimi yayıldı)²⁰⁸, seni korsemlə, kozim avırıydi²⁰⁹, burnınnan tartsa yıqılək²¹⁰, betinde kanı kalmadı²¹¹; qaz. süttən ak, sudan taza, ayzına küm küyıldı; azərb: şeytanı bulağa susuz aparıb susuz gətirər²¹², şeytana papiş tikər²¹³, əlindən gələnı beş qaba çək!²¹⁴, builki sərçə bildirki sərçəyə cib-cib öyrədir²¹⁵, bişmiş toyuğun da gülməyi gəlir²¹⁶, bir çanaq darı atsalar, biri də yerə düşməz²¹⁷, alt dodağı yer süpürür²¹⁸; alt. gki baş yanaç baştan artıq²¹⁹, köpöp kyünim yok²²⁰; tk.dostlar alışverişte görsün; Halep ordaysa arşın burda; delik büyük, yama küçük²²¹; qaç.saçlarım dikinə kalktı²²², qözlerin mi fırlandı?!²²³, saç uzun, akıl kısa²²⁴; tm.kör düesi

²⁰⁸ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.186

²⁰⁹ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.177

²¹⁰ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.91

²¹¹ Yənə orada. s.143

²¹² Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.246

²¹³ Yənə orada.s.246

²¹⁴ Yənə orada.s.137

²¹⁵ Yənə orada. s.87

²¹⁶ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976,s.83

²¹⁷ Yənə orada.s.82

²¹⁸ Yənə orada.s.53

²¹⁹ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964,с.109

²²⁰ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964,s.131

²²¹ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, I c., s.38

²²² Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.110

²²³ Yənə orada. s.210

²²⁴ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.115

*köprüden keçdi*²²⁵, *aqzının ayzanını qulağı gşidenok*²²⁶, *aralarından qıl keçmeyər*²²⁷.

V.P.Jaraşuyeva frazeoloji vahidlərlə atalar sözləri və zərb-məsəllər arasında yaxınlığın olduğunu da inkar etmir. Müəllifin fikrincə, onların arasındakı bu yaxınlıq aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Atalar sözləri və zərb-məsəllər məcazlaşanda idiomlaşır;
- 2) frazeoloji vahidlər kimi atalar sözləri və zərb məsəllər də dildə hazır olur və müəyyən olunmuş situasiyalarda istifadə olunur;
- 3) atalar sözləri və zərb-məsəllər frazeoloji vahidlər kimi bütün tərkibi ilə sabitdir;
- 4) atalar sözləri və zərb-məsəllər frazeoloji vahidlərin fondunda (ehtiyatda) dayanır²²⁸.

Bu, o deməkdir ki, atalar sözü və zərb məsəllər tədricən frazeoloji vahidlərə doğru inkişaf edir. Məs. «*sən çaldın*», «*heç hənənin yeridir*» və s. Məhz bu xüsusiyyətləri onların bir dil vahidi kimi öyrənilməsini labüdləşdirir. Əks halda, atalar sözləri və zərb-məsəllər heç vaxt dilçiliyin predmeti kimi öyrənilməz, şifahi xalq ədəbiyyatının janrı kimi yalnız ədəbiyyatşünaslığın obyektı olardı.

---

²²⁵ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.415

²²⁶ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.208

²²⁷ Yenə orada. s.177

²²⁸ Жарашуева В.П. Предмет фразеологии // Учение записки. АГУ Серия языка и литературы, 1972, №3, с.51

«Atalar sözləri və zərb məsəllərin, doğrudan da, frazeoloji vahid olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin ayrı-ayrı elementləri dəqiq öyrənilməlidir»²²⁹.

V.P.Felitsinanın fikrincə, sabit söz birləşmələri arasında atalar sözləri və zərb məsəllər asan üzvlənir və atalar sözləri ilk xalq frazeologizmləridir²³⁰. Məhz bu cəhətdən onları (atalar sözlərini – M.Q.) frazeologiyanın tərkibinə daxil edirlər.V.Felitsina daha sonra qeyd edir:«Atalar sözləri frazeoloji vahidlərin digər növlərindən fərqli olaraq sintaktik bütövlüyə və bitkinliyə malikdir»²³¹.

Maraqlıdır ki, bir çox alimlər atalar sözlərini məhz elə sintaktik bütövlük, kommunikativ funksiya daşıdıqlarına görə frazeologiyaya aid etmirlər, halbuki frazeoloji vahidlər arasında da kommunikativ funksiya daşıyan çoxlu sayda ifadələr mövcuddur. V.P.Felitsina daha sonra göstərir ki, «Atalar sözləri sabitdir və onların tərkibini dəyişdirmək olmaz»²³². Lakin bizim fikrimizcə, bu fikir yanlışdır. Azərbaycan dilindəki atalar sözlərinin çoxunun komponentlərini sinonimləri və yaxud onlara yaxın mənalı sözlərlə əvəz etmək olar.

---

²²⁹ Коклянова А.А.О границах фразеологии тюркских языков/Вопросы филологии. Самарканд: 1961, вып.106,с.103

²³⁰Фелицына В.П.О пословицах и поговорках как материале для фразеологического словаря / Проблемы фразеологии. Л-М.: Наука, 1964, с.200

²³¹Фелицына В.П.О пословицах и поговорках как материале для фразеологического словаря / Проблемы фразеологии. Л-М.: Наука, 1964, с.202

²³² Yenə orada.

müəyyən sözlərin mənalərini itirməsilə frazeologizmlər yaranır»²³⁵.

A.I.Yefimovun fikrincə, frazeoloji vahidlər zərb-məsəlləri, atalar sözlərini, yazıçıların aforizmlərini, şeirlərin qanadlı misralarını, elmi-terminoloji tərkibləri, bir sıra dəftərxana ştamplarını, düzəltmə texniki ifadələri əhatə edir. Göründüyü kimi, A.Yefimov frazeologiyanın tədqiqat obyektini qat-qat geniş götürür. Frazeologiya dedikdə o, yalnız idiomatik ifadələri nəzərdə tutan «köhnə dilçilərin» (bu ifadə A.I.Yefimova aiddir - Q.M) tam əleyhinə gedir²³⁶. O, elmi-terminoloji tərkibləri, dəftərxana ştamplarını, düzəltmə texniki ifadələri frazeologiyanın tərkibinə daxil etməklə frazeoloji vahidlərə xas olan əsas xüsusiyyətləri unudur. Axı frazeoloji vahidlərə xas olan ekspressivlik, emosionallıq, məcazlıq kimi xüsusiyyətləri bu sadalanan birləşmələrdə müşahidə etmək qeyri-mümkündür.

Qırğız dilçisi J.Osmanova qırğız dilindəki atalar sözləri ilə frazeoloji vahidlərin ümumi və fərqli cəhətlərini belə aydınlaşdırmağa çalışır:

«Ümumi cəhətlər:

- a) həm atalar sözlərinin, zərb məsəllərin, həm də idiomların komponentləri dəyişmiş, aralarına söz girmir;

---

²³⁵ Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методов исследования фразеологических материалов) // Ученые записки ЛГУ, 1965, вып.24, с.214

²³⁶ Ефимов А.И. Стилистика в русском языке. М.: Просвещение, 1969, с. 70

- b) həm idiomlar, həm də atalar sözləri və zərb məsəllər dildə daşlaşırlar;
- v) onların hamısında alliterasiya, səslərin yaxınlığı hiss olunur.

Fərqli cəhətlər:

- a) idiomlar nominativ, atalar sözləri, zərb məsəllər kommunikativ səciyyə daşıyırlar;
- b) idiomlar atalar sözləri, zərb məsəllərdən fərqli olaraq didaktik səciyyə daşımır;
- v) atalar sözləri, zərb məsəllərin komponentləri tez-tez həqiqi məna kəsb edir, amma idiomlarınkı məcazi;
- q) atalar sözlərini, zərb məsəlləri hər hansı bir nitq hissəsinə aid etmək olmaz;
- d) atalar sözləri, zərb məsəllərin komponentləri cümlə üzvü kimi üzvlənir»²³⁷.

Türk dillərinin frazeoloji vahidlərini leksikoqrafik yöndən tədqiqata cəlb etmiş J.M.Quzev yazır: «Bir qrup tədqiqatçı frazeoloji vahidlərin sərhədlərini genişləndirərək onların tərkibinə təkcə atalar sözlərini yox, qoşa yazılan, təkrarlardan ibarət olan ifadələri, hətta adi sözləri də aid edirlər»²³⁸. Alimin fikrincə, frazeoloji mənalı sözlər (yəni, bir komponentdən ibarət olanlar) frazeologiya haqqındakı anlayışa ziddir²³⁹. Çünki ənənəvi dilçilikdə uzun illər

²³⁷ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АҚД., Фрунзе, 1969, с. 16

²³⁸ Гузев Ж.М. Тюркская фразеология и ее лексикографическая разработка//Советская тюркология, 1984, №6, с.47

²³⁹ Yene orada.

boyu belə bir fikir hökm sürmüşdür ki, frazeoloji vahid yalnız çoxkomponentli, yəni ən azı 2 komponentli olmalıdır. J.M.Quzevin fikrincə, atalar sözlərinin frazeoloji vahidə çevrilməsi üçün aşağıdakı şərtlər lazımdır: 1) bəzi sözlər buraxılmalıdır; 2) komponentlər məcazlaşmalıdır; 3) tərkibinə görə sabitləşib daşlaşmışdır.²⁴⁰

«Elə bir atalar sözü və zərb məsəl yoxdur ki, onun tərkibində məcazi məna olmasın»²⁴¹. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdik ki, biz S.Muratovun bu fikri ilə razı deyilik. Qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərində məcazi məna ifadə etməyən istənilən qədər atalar sözü tapmaq olar. Məs.: *Igid odur atdan düşə atlana, igid odur hər əzaba qatlana*; tk. *açın uykusu gelmez*²⁴², *ağaç kökündən yıkılar*²⁴³; qağ. *ne ekysän, onu da toplaysan*²⁴⁴, *su qider kum kalgr*²⁴⁵, *zooruna sevgi kazanmaycan*²⁴⁶, tm. *qoç yiqeem söveşde bell*²⁴⁷ i; *qaz.kol koldı övar, kol betti övar*²⁴⁸ alt. *yeti katap*

---

²⁴⁰ Yəni orada.

²⁴¹ Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М.: Изд.вост.лит., 1961, с.124

²⁴² Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, I c., s.104

²⁴³ Yəni orada, s.114

²⁴⁴ Гагаузско-русско-молдавский словарь/Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва:1973, с.473

²⁴⁵ Гагаузско-русско-молдавский словарь/Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва:1973, с.436

²⁴⁶ Yəni orada. s.405

²⁴⁷ Туркменско-русский словарь.Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.190

²⁴⁸ Казахско-русский словарь/Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев.Алма-Ата:1954, с.446

kemyip sal, bir katap kezip sal (yeddi dəfə ölç, bir dəfə biç)²⁴⁹, *teqin yerden ıř cıkpas, şiltağı yok kerek bolbos* (od olmayan yerdən tüstü çıxmaz)²⁵⁰; noq. *axsak bolsa da kız yaxşı*²⁵¹, *yamannan yaxşı tuvmas, yaxşıdan yaman tuvmas*²⁵².

M.I.Isayev də frazeologiyanı daha geniş mənada götürərək buraya atalar sözləri və zərb-məsəlləri; qanadlı ifadə və sitatları; mürəkkəb adları və terminləri; qarğış, söyüş, alqış və əzizləyici sözləri; oxşamaları, andları, hədələri, təşəkkür, təbrik, vidalaşma, görüşmə, qorxu, həyəcan bildirən sözləri daxil etmişdir²⁵³.

Azərbaycan dilçilərinin də atalar sözləri və zərb-məsəllərin frazeoloji vahidlərlə oxşar və fərqli cəhətləri barədə fikirləri vardır. N.Rəhimzadə frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə yollarını qeyd edərək, bu yollardan birinin də atalar sözləri və zərb-məsəllər əsasında yaranan ifadələr olduğunu söyləmişdir. N.Rəhimzadənin fikrincə, atalar sözləri və zərb-məsəllər üzvlərinə parçalanıb frazeoloji vahidlər yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Məs.: «Toydan sonra nağara, xoş gəldin Bayramağa»;

---

²⁴⁹Русско-алтайский словарь/Под.ред.А.А.Баскакова.М.:Сов. энциклопедия,1964,с.687

²⁵⁰ Русско-алтайский словарь/Под.ред.А.А.Баскакова.М.:Сов. энциклопедия,1964,с.396

²⁵¹ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.290

²⁵² Yənə orada. səh.170

²⁵³ Исаев М.И. О классификации фразеологических единиц / Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку: Изд.АН Аз.ССР., 1968, с.111

«Çağrılan yerə ar eləmə, çağrılmayan yeri dar eləmə»²⁵⁴.

«Bu atalar sözləri və zərb məsəllərin birinci hissəsi ayrılıqda atalar sözləri və zərb məsəllər kimi yox, frazeoloji vahid kimi işlənir»²⁵⁵.

S.Cəfərov atalar sözlərini xalq ədəbiyyatının «...ən qüvvətli və ən zəngin janrlarından biri» adlandırsa da, onları sabit söz birləşmələrinin növlərindən biri kimi göstərir²⁵⁶. Alimin fikrincə, atalar sözləri həyati hadisələrlə əlaqədar yaranır və zaman keçdikcə abstraktlaşır, ümumiləşir, öz həqiqi mənasını tamamilə itirir. Biz S.Cəfərovun bu fikri ilə tamamilə razıyıq. «Atalar sözləri xalqımızın inkişaf tarixini öyrənmək üçün mötəbər mənbələrdən birini təşkil edir. Çünki onların içərisində xalqımızın qədim dövrlərindən başlamış indiyə qədər məişətimizin bütün sahələrinə aid atalar sözlərinə təsadüf etmək mümkündür»²⁵⁷

S.Cəfərovun atalar sözləri haqqında dediyi bu sözləri heç bir dəyişiklik etmədən frazeoloji vahidlərə də aid etmək olar. Bu da atalar sözləri ilə frazeoloji vahidlərin bir-birinə nə qədər yaxın olduğunu göstərən bariz nümunədir.

H.Bayramovun atalar sözləri və zərb-məsəllərin

---

²⁵⁴Raqimzade N.R.İdiomatiçeskie vıraceniə v azərbaycanskom əzike: AKD, Bakı, 1967, s.11

²⁵⁵Yenə orada. s..11

²⁵⁶Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982,s.116

²⁵⁷Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982,s.117

frazeologiyaya münasibəti bərdəki fikirləri uzun illər keçməsinə baxmayaraq elmdə mübahisələrə səbəb olmuş və olmaqdadır. O, qeyd edir ki, atalar sözlərinin və zərb məsəllərin leksik tərkibi əsasən daimidir və dəyişməzdir²⁵⁸. Lakin H.Bayramov eyni zamanda atalar sözləri və zərb-məsəllərin bir qisminin sırasının və leksik tərkibinin fərqli şəkildə işlədildiyini söyləyir²⁵⁹. Atalar sözləri və zərb məsəllərin obrazlılığına gəlinə, burada da onlar 2 yerə bölünür: obrazlı olanlar və obrazlı olmayanlar. Müəllifin fikrincə, atalar sözləri və zərb-məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olduğundan əsasən folklorşünaslığın tədqiqat obyektidir²⁶⁰. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, H.Bayramov atalar sözləri və zərb-məsəllərin çox az qismini dilin frazeologiyasının zənginləşməsi mənbələrindən biri kimi göstərir²⁶¹.

Digər Azərbaycan dilçisi Z.Əlizadə isə atalar sözləri və zərb-məsəlləri frazeologiyanın tərkib hissəsi kimi götürür. Alim sübut etməyə çalışır ki, «atalar sözləri və zərb məsəllər frazeologiya sistemində xüsusi lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir»²⁶². Z.Əlizadə Azərbaycan atalar sözlərini geniş və əhatəli şəkildə tədqiq

---

²⁵⁸ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.34

²⁵⁹ Yenə orada. s.35

²⁶⁰ Yenə orada. s.36

²⁶¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.44

²⁶² Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, s.79

edərək onu təsnif etmişdir. Müəllif atalar sözlərinin frazeologiyanın tərkib hissəsi olduğunu nə qədər böyük səylə sübut etməyə çalışsa da, onun da fikirləri tam birmənalı deyil. O yazır: «Əgər atalar sözləri və zərb məsəllər ilk nominativ mənasında işlənirsə, məcazlaşma, yəni tərkibindəki leksik vahidlər öz tutumunu bütün cümləyə təhvil vermirsə, bu tipli qapalı modellər frazeoloji birləşmələr sisteminə daxil olmur»²⁶³. Z.Əlizadə aşağıdakı atalar sözlərini misal göstərir: «*Adam ayağını yorğanına görə uzadar*», «*Eyibsiz gözəl olmaz*», «*Yıxılan ağaca balta çalan çox olar*», «*Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz*», «*Xalçanı yatımına görə sığallayarlar*».

Atalar sözləri və zərb-məsəllərin frazeologiyaya daxil olmasının qəti əleyhidarlarından biri də M.Tağıyev olmuşdur. Onun fikrincə, «Atalar sözləri və zərb məsəllər bütünlükdə frazeologiyanın tərkibinə daxil ola bilmir. Belə ki, atalar sözləri və zərb məsəllər frazeologiyanın tədqiqat obyektidir»²⁶⁴.

Şifahi xalq ədəbiyyatında işlənən frazeoloji vahidlər üzərində tədqiqat aparan N.Seyidəliyev də atalar sözləri və zərb-məsəlləri frazeologiyanın tərkibinə daxil edir. Lakin alim çox yanlış olaraq «at Balaxanı; qaşqabağı yer süpürür; ayağını bir

---

²⁶³ Yəni orada.s.85

²⁶⁴ Тагйев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 1974, с.16

başmağa dirəmək» və s. kimi ifadələri atalar sözləri adlandırır²⁶⁵. Əslində bunlar sırf frazeoloji vahidlərdir və atalar sözlərinin mövcudluğu üçün labüd olan əlamətlər bu ifadələrdə yoxdur.

Atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil olub-olmaması haqqında türk dilçisi Ö.A.Aksoyun da maraqlı fikirləri vardır. Alim öz əsərində «Deyimlərin sınırı» adı altında türk deyimlərinin* mürəkkəb sözlərlə, terminlərlə, dualar, diləklərlə, inanclarla sərhədlərini müəyyənləşdirməyə çalışmış, atalar sözləri ilə zərb-məsəllərin oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmişdir.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilib-edilməməsi haqqında uzun illər mübahisələrin getməsinə, tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, alimlər hələ də dəqiq fikrə gəlməyiblər.

Bir çox ikidilli lüğətlərdə frazeoloji vahid işarəsi altında çoxlu miqdarda atalar sözləri və zərb-məsəllər verilmişdir. Məs.: qaz. *aurun casırğan olede* – Ağrını gizlədən ölür²⁶⁶, *auru batpandan kiredi, miskaldan şığadı*²⁶⁷, *bireuqe or kazsan, özin tüsersin*²⁶⁸, *tağ tauğa kosılmaydı, adam adamğa kosıladı*²⁶⁹; noq.

---

²⁶⁵ Seyidəliyev N.F. Atalar sözü və məsəllərdən ibarət frazeoloji vahidlər (Azərbaycan dastan və nağılları [1-3] əsasında) // Türkologiya, 2003, №1-2, s.54

* Türkiyə türkcəsində frazeoloji vahidə «deyim» deyirlər.

²⁶⁶ Казахско-русский словарь. Алма-Ата:1954, с.50

²⁶⁷ Yənə orada.

²⁶⁸ Казахско-русский словарь. Алма-Ата:1954, с.262

²⁶⁹ Yənə orada. s.337

azbar-azbar mal bolqanma, avil-avılda dos bolsın²⁷⁰, yalqız koydı bövri aşar²⁷¹, kokjden toysa, köcncülden toyar²⁷², til tas yarar, tas yarmasa bas yarar²⁷³, tiri bolıp sanda yok, öli bolıp korde yok²⁷⁴; q-qalp. aş tamağım – tınış kulağım²⁷⁵; qağ. zoruna sevgi kazanmaycan²⁷⁶, kim yatmadı acıdan, annamter tatlıdan da²⁷⁷, kızım, sana söylerım, gelinim sän anna²⁷⁸; tm.yola çıksan,yoldaşını düzet²⁷⁹, qarıbın qovnüni «xoş qeldin» avlar²⁸⁰; alt. koy terezsin kiyqen böru²⁸¹.

Biz isə yalnız məcazi mənaya malik, emosionallıq və ekspressivlik çalarları daşıyan atalar sözləri və zərb-məsəlləri frazeologiyaya daxil edirik. Heç bir məcazi mənə daşımayan atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməsini məqbul saymırıq.

Türk dilçisi Ö.A.Aksoyun tərtib etdiyi lüğətdə bir çox atalar sözlərinə rast gəldik ki, bunlarda

---

²⁷⁰ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.213

²⁷¹ Yənə orada. s.169

²⁷² Yənə orada. s.168

²⁷³ Yənə orada. s.351

²⁷⁴ Yənə orada. s.352

²⁷⁵ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова.

Москва:АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958, с.65

²⁷⁶ Гагаузско-русско-молдавский словарь/Под.ред. проф.Н.А.Баскакова.

Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.405

²⁷⁷ Yənə orada. s.27

²⁷⁸ Yənə orada. s.305

²⁷⁹ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова.

Советская энциклопедия, 1968, с.290

²⁸⁰ Yənə orada. s.703

²⁸¹ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964,с.210

frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti sayılan məcazilik, obrazlılıq çatışmır. Məs.: *Aç doymam, tok acıkmam sanır*²⁸², *ağac, meyvəsi olunca başın aşağı salar*²⁸³, *Kanatsız kuş uçmaz*²⁸⁴. Bu tipli misallar başqa türk dillərində də vardır. Və təbii ki, biz bu tipli atalar sözlərinə frazeoloji vahid deyə bilmərik.

İbarələrin, hikmətli sözlərin, aforizmlərin, ədəbi sitatların, qanadlı sözlərin də frazeologiyaya münasibəti və onun obyektı olub-olmaması birmənalı deyildir. Bizim fikrimizcə, hikmətli sözlərin, aforizmlərin, ədəbi sitatların və qanadlı sözlərin frazeoloji vahidlərdən birinci və yeganə fərqi onların müəllifinin olması, əsasən bədii üslubda işlənməsi, yazıçıların, şairlərin, görkəmli adamların dilindən götürülməsidir. Bir sözlə, hikmətli sözlər, aforizmlər, ədəbi sitatlar, qanadlı sözlər müəllifi məlum olan frazeoloji vahidlərdir. Bunlardan yalnız ibarələr fərqlənir. «...ibarələr əsasən bədii dildə işlədilir və ümumiyyətlə, bədii dil, eyni zamanda ayrı-ayrı yazıçıların üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Beləliklə, ibarələr bədii dilin ən mühüm ifadə vasitələrindən biri sayılır»²⁸⁵. İbarələrə ən çox danışığ dilində rast gəlinir. Bu ibarələr ümumi

---

²⁸²Aksoy Ömer Asım. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, I c., s.107

²⁸³Yenə orada. s.114

²⁸⁴Yenə orada. s.224

²⁸⁵Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982,s.112

xarakter daşır: *canın üçün; sən öləsən; and olsun allaha; sən hara, bura hara; baş üstə; göz üstə; mənə aid qulluq; qurban olum; qabağında ölüm; qadan alım*. Buraya məcazi mənə daşıyan alqış və qarğışları da aid etmək olar.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə ibarələrlə frazeoloji vahidlərin sərhədləri dəqiq müəyyən-ləşdirilməmişdir. A. Qurbanov ibarələrə belə tərif verir: «Birləşməni təşkil edən sözlərin müəyyən qrupunun məcazi, digər qrupunun (bəzən də əksəriyyətinin) həqiqi mənada işlənməsi nəticəsində yaranıb, əsasən ədəbi dilin bədii üslubunda istifadə olunan obrazlı birləşmələrə frazeoloji ibarə deyilir»²⁸⁶. Müəllifin fikrincə, ibarələr cümlə quruluşlu birləşmələr şəklində olur.

H. Bayramov S. Cəfərovun, eləcə də A. Qurbanovun ibarələrə aid gətirdiyi misallara tənqidi yanaşır və yazır: «S. Cəfərovun verdiyi «mənə aid qulluq», «qul sahibi olasan», «qulluğunda olaq», «allah əvəzini versin», «yenə dedi axsaq qatır», S. Vurğunun «Vaqif» əsərindən «Buyruq sizinkidir, adil hökmdar; Sizdə ədalət də, səxavət də var», M. Füzulidən: «Salam verdim, rüşvət deyildir, deyə almadılar» kimi misallar frazeoloji vahid deyildir»²⁸⁷.

---

²⁸⁶ Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, s. 333-334

²⁸⁷ Bayramov H. A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s. 51

Müəllif həmçinin A.Qurbanovun H.Caviddən misal gətirdiyi «Ölüm var ki, həyat qədər dəyərli; Həyat var ki, ölümdən də zəhərli» beytini, N.Rəhimzadənin Ü.Hacıbəylidən misal gətirdiyi «heç hənənin yeridir?» ifadəsini frazeoloji vahid hesab etmir²⁸⁸.

H.Bayramov yazıçılarının yaratdıqları və üslubi məqsədlərlə istifadə edilən məcazi mənəli ifadələri frazeoloji birləşmə adlandırmağın əleyhinədir. Bu haqda o yazır: «Bizcə, yaradıcılıq üsulu, üslubi məsələlərlə əlaqədar olaraq bu qəbildən olan ifadələrin «frazeologiya» deyil, daşdıqları xüsusiyyətərlə əlaqədar olaraq özlərinə məxsus adlarla adlandırılması daha məqsədəuyğundur»²⁸⁹.

Bu məsələ rus dilçiliyində də çox mübahisəlidir. Qanadlı sözlərin frazeologiyaya daxil olub-olmaması haqqında dilçilikdə dəqiq fikir yoxdur. A.M.Şanski frazeoloji vahidlərin tərkibinə qanadlı sözləri, atalar sözləri və zərb-məsəlləri, ibarələri daxil edir. Müəllifin fikrincə, onlar hələ XVIII əsrin axırlarında ayrı-ayrı məcmuələrdə və izahlı lüğətlərdə şərh olunmuşdur²⁹⁰.

I.N.Şmelyova qanadlı sözün frazeoloji fonda daxil olmasını müəyyənləşdirən başlıca kateqoriyaları

---

²⁸⁸ Yəni orada.s.51

²⁸⁹ Yəni orada. s.52

²⁹⁰ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985,с.5

göstərir. Onun fikrincə, qanadlı sözlərin tərkibində frazeoloji əlamətlərə malik sözlər var, bunların ən başlıcası söz birləşməsi və cümlə olmaq əlamətidir. «Qanadlı sözlərin frazeoloji vahidlərə keçməsi üçün tarixi şərait və fərdi yaradıcılıq əsas amildir»²⁹¹. Müəllifin bu sözü ilə biz də razıyıq.

Azərbaycan dilindəki qanadlı sözləri tədqiqata cəlb edən M.Adilov onları (qanadlı sözləri – Q.M.) frazeologiyanın tərkibində öyrənməyin tərəfindədir. «Frazeologiyanın ən maraqlı sahələrindən biri qanadlı sözlərdir»²⁹². Alimin fikrincə, qanadlı sözlərin əksəriyyəti ədəbi dilə folklordan və bədii əsərlərdən keçmişdir. Müəllif aşağıdakı misalları göstərir: «hacı-qaralıq etmə; Məşədi İbad kimi özündən çıxma; meymunu yada salma; tülküdən qorxan Əhməd; Kərəm kimi yanmaq, Novruz dərdi və s.».

Azərbaycan dilində qanadlı sözlərin yaranmasında Ü.Hacıbəyovun xidmətləri danılmaz və əvəzsizdir. «Hötenin alman dilində, V.Şeksprin ingilis dilində, A.S.Qriboyedovun rus dilində qanadlı sözlər yaratmaqda nə qədər böyük rolu olmuşsa, Ü.Hacıbəyov da Azərbaycan dilində o dərəcədə mühüm xidmətlər göstərmişdir»²⁹³.

Qanadlı sözlərin yaranmasında əsas amil kimi I.Şmelyovanın göstərdiyi «tarixi şərait»ə biz xalqın

---

²⁹¹ Шмелева И.Н. Фразеологизация крылатых слов / Проблемы фразеологии. Л.-М.: Наука, 1964, с.185

²⁹² Adilov M.İ. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 1988, s.100

²⁹³ Yənə orada. s.100

keçmiş adət-ənənəsini, qədim peşə və sənət növlərini əlavə etmək istərdik. Məsələn, Azərbaycan dilində frazeoloji vahid kimi qəbul olunan, əslində isə qanadlı söz olan «*gözü su içmək*» ifadəsini M.Adilov belə açıqlamışdır: «İfadə Azərbaycanda metal emalının meydana çıxıb yayılması ilə əlaqədar formalaşmışdır. Burada, xüsusilə dəmirçilik peşəsinin rolu mühüm olmuşdur. Dəmirçilikdə metal alətlərin «su içməsi» onların ovxarlığını təmin edən amillərdəndir. Su içməyən alətin ovxarı, kəsəri zəif olur. Odur ki, adətən inkarda işlənən «*gözüm su içmir*» ifadəsi əslində «gözüm bir itilik, qabiliyyət içmir, görmür» mənasındadır»²⁹⁴. Gördüyümüz kimi, bu ifadə tarixən xalqımızın dəmirçilik peşəsi ilə bağlı olmuşdur. Lakin illər keçdikcə primitiv dəmirçilik aradan çıxmış, bu ifadə öz kökünü oradan götürsə də, indi başqa mənə kəsb etməkdədir. M.Adilovun əsərini oxuduqca verilmiş qanadlı sözlərin böyük əksəriyyətinin yazıçı və şairlərin əsərlərindən götürüldüyünün şahidi oluruq. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik. Məs.:«*Ağladıqca kişi qeyrətsiz olur*»(M.Ə.Sabir), «*Ağlamayan uşağa süd verməzlər*» (Rumi), «*Halıca-dulluca*», «*Nə qədər qoca olsam, dəyərim min cavana*»(Ü.Hacıbəyov), «*Gözəllik soy ilədir*» (Sarı Aşıq) və s. Bu növ qanadlı sözlər xalq arasında o qədər geniş yayılmışdır ki, frazeoloji vahid

---

²⁹⁴ Adilov M.İ. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 1988.,s.218

kimi dildə işlənməyə başlamışdır. «Hər halda qanadlı sözlərlə frazeoloji vahidləri ayırd etmək, onlar arasında sərhəd qoymaq mümkün deyil. Qanadlı sözlərin frazeoloji vahidə keçməsi üçün gərək ayrı-ayrı müəlliflərin fərdi yaradıcılığındakı kontekstin ideyası tarixi mənə kəsb etsin. Nəticədə qanadlı sözlərin mənə etibarını ilə uğurluları şifahi nitqə keçir, daha çox sabitləşir»²⁹⁵.

«Qanadlı sözlərin bir qismi yavaş-yavaş frazeologiyaya doğru gedir, digər bir qismi isə artıq frazeologizmləşib»²⁹⁶. I.Şmelyovanın bu fikri ilə biz də razıyıq. Fikrimizcə, istər oğuz qrupu türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində, istərsə də qıpçaq qrupu türk dillərində olan bu qanadlı sözlər artıq tam frazeologizmləşib, dildə frazeoloji vahid kimi işlənir, «*adəmdən qalma, nuh əyyamından qalma, keçiləri dağılmaq, gözdən əski(pərdə) asmaq, matı-qutu qurumaq, oxu daşa dəymək, öküz öldü, ortağ ayrıldı*» və s. qanadlı sözlər buna misal ola bilər.

Aforizmlərin frazeologiyaya münasibətinə gəldikdə isə, bizim fikrimizcə, aforizmlər frazeoloji vahidlərdir. Əlbəttə ki, burada söhbət yalnız məcazi mənə kəsb edən aforizmlərdən gedə bilər. «...ədəbi dilə aforizmlər məcazlaşandan sonra daxil olur və

---

²⁹⁵ Ожегов С.И.О крылатых словах// Вопросы языкознания, 1957, №2,с.127

²⁹⁶ Шмелева И.Н. Фраzeологизация крылатых слов / Проблемы фразеологии. Л-М.: Наука, 1964, с.185

məhz bu məcazlaşma onları frazeologizmə yaxınlaşdırır»²⁹⁷.

Frazeoloji vahidlərin sərbəst və sabit söz birləşmələri ilə sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi də illər uzununu mübahisəyə səbəb olan məsələlərdəndir. Dilçilikdə söz birləşmələri 2 yerə bölünür: sabit söz birləşmələri və sərbəst söz birləşmələri.

İstər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada frazeoloji vahidlər ilk növbədə sərbəst söz birləşmələri ilə müqayisə edilir, onların oxşar və fərqli cəhətləri izah edilir. Bu da onunla izah olunur ki, ənənəvi dilçilikdə frazeoloji vahid dedikdə, məhz söz birləşmələri göz önünə gətirilir və yalnız ondan danışılır. Halbuki frazeoloji vahidlər yalnız birləşmə tipində olanlardan ibarət deyildir. Dildə cümlə və söz tipli frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir. Lakin inkar olunmaz faktır ki, dildəki frazeoloji vahidlərin çox böyük əksəriyyətini məhz birləşmə tipli frazeoloji vahidlər təşkil edir.

Azərbaycan dilçiliyində sabit və sərbəst söz birləşmələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər barədə ilk dəfə H. Bayramov, M. Mirzəliyeva və b. alimlər geniş məlumat vermişlər²⁹⁸.

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri öz

---

²⁹⁷Ефимов А.И. О языке художественных произведений. М.: Учпедгиз, 1954, с. 75

²⁹⁸ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978; Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995

spesifik xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənən 2 qrupa ayrılır. «Bunlardan biri sərbəst söz birləşmələri, digəri sabit söz birləşmələri adlanır»²⁹⁹. Bizim fikrimizcə, söz birləşmələrini belə bölmək düzgün deyil. Çünki onlar dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqat obyektləridirlər. «...sabit birləşmələrin semantikasında əmələ gələn keyfiyyət onu söz birləşmələri silsiləsindən tamamilə ayırır və başqa bir elm sahəsinin tədqiqat obyektinə çevirir»³⁰⁰. Bildiyimiz kimi, sərbəst söz birləşmələri sintaktik birləşmə olub sintaksisdə, sabit söz birləşmələri, o cümlədən frazeoloji vahidlər leksik birləşmə olub frazeologiyada öyrənilir. H.Bayramov sabit və sərbəst söz birləşmələrini daşdıqları mənaya görə bir-birindən fərqləndirir. «Sərbəst söz birləşmələri əsas və düzəlmə nominativ mənaya, sabit söz birləşmələri isə asılı mənaya malik olmaları ilə fərqlənir»³⁰¹. Türk dillərində, o cümlədən tədqiqat obyektimiz olan qıpçaq qrupu türk dillərində də elə söz birləşmələri var ki, onlar həm sərbəst, həm sabit birləşmələrdir. Müasir Azərbaycan dilində «*yoldan çıxmaq, əldən düşmək, əldən salmaq, yolunu azmaq, tor atmaq, tora düşmək, ayağı büdrəmək, quyruq bulamaq, isti aşa soyuq su qatmaq* və s. kimi birləşmələr bu xüsusiyyətləri daşıyır»³⁰².

---

²⁹⁹Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: 1961, s.92

³⁰⁰ Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, s.146

³⁰¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.95

³⁰² Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, s.142

Sərbəst və sabit söz birləşmələri arasında əsas oxşarlıq və yaxınlıq onların mənşəyi ilə əlaqədardır. Artıq dilçilikdə qeyri-şərtsiz qəbul olunur ki, bütün frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrindən yaranmış və mürəkkəb sözə doğru inkişaf edir .

M.Mirzəliyeva da bu tipli birləşmələrin bir mənşədən törəndiyini göstərir³⁰³. Onlar arasındakı ən birinci fərq frazeoloji vahidlərin dildə yaranması, dilə hazır şəkildə gəlməsidir. Məhz buna görə də onlar dildə çoxdurlar və lüğəvi mənə daşıyırlar. «Sərbəst birləşmələr keçici xarakter daşıyır. Müəyyən dövr üçün, müəyyən nitq üçün yaranır və bununla da öz fəaliyyətini bitirir»³⁰⁴. Bunlardan fərqli olaraq isə frazeoloji vahidlər dildə əsrlər boyu yaşayıb xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirirlər. Sərbəst və sabit birləşmələr forma və strukturuna görə, demək olar ki, bir-birindən fərqlənmirlər. Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq sabit söz birləşmələri semasiologiya, üslubiyyat və dil tarixi ilə əlaqədardır.

Sabit söz birləşmələrini sərbəst söz birləşmələrindən ayıran başqa bir cəhət odur ki, «Bir çox frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlər sərbəst söz birləşmələri və adi cümlələrdən fərqli olaraq canlı dilin lüğət tərkibində ya heç işlənmir, ya da çox

---

³⁰³ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.99

³⁰⁴ Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, s.132

passiv işlənir»³⁰⁵.

Qaraqalpaq dilçisi S.Nauruzbayevanın fikrincə, atalar sözlərindən və zərb-məsəllərdən, mürəkkəb terminlərdən və digər sabit söz birləşmələrindən frazeoloji vahidləri fərqləndirmək üçün frazeoloji vahidlərin digər əlamətlərini nəzərə almaq lazımdır. Qaraqalpaq dilində də başqa türk dillərində olduğu kimi frazeoloji vahidlərlə sərbəst söz birləşmələri quruluşlarına görə eynidir. Məs.: *Aur söz* - ağır söz, *kara manlay* – qara bəxt. Göründüyü kimi, bu birləşmələr «sifət-isim» formasındadır.

Frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrindən semantik məna fərqlərinə görə ayrılır. Məs.: q-qalp. «*kara şaş*». «*Kara şaş*» sərbəst söz birləşməsi olub özündə konkret məna əks etdirir. Burada birinci komponent ikinci komponenti təyin edir. Belə sintaktik modellər əsasında başqa söz birləşmələri də düzəltmək olar. Məs.: *sarı şaş*, *uzun şaş*, *jenil jük* - yüngül yük.

Frazeoloji vahidlər isə məna cəhətdən fərqlidir. Çünki onlar sözün həqiqi deyil, məcazi mənasında işlənir. Burada birinci komponent ikinci komponenti təyin etmir. Bunlar daşlaşmış şəkildə dilə daxil olur. Məs.: qaraqalpaq dilində «atızğa paxta etu» tarlada pambıq əkmək – bu sərbəst söz birləşməsidir, onun müxtəlif variantları ola bilər. Birinci komponentə mənsub şəkilçilər tək və cəm halda da ola bilər.

---

³⁰⁵ Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: 1961, s.10

Sərbəst söz birləşməsində fellər hətta növlərə görə də dəyişə bildiyi halda «*suy cukpas*» – *suyu süzülən* frazeoloji vahidində fel çox vaxt dəyişə bilmir və növ şəkilçisi qəbul edə bilmir.

Frazeoloji vahidlərin tədqiqi göstərir ki, sərbəst söz birləşmələri ilə müqayisədə onlar yalnız formal cəhətdən fərqlənir. S.Nauruzbayeva qaraqalpaq dilində frazeoloji vahidləri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən cəhətlər kimi bunları göstərir:

- 1) «frazeoloji vahid sərbəst söz birləşməsindən leksik və qrammatik xüsusiyyətinə görə, istifadə mövqeyinin passivliyinə görə fərqlənir;
- 2) frazeoloji vahidlərlə sərbəst söz birləşmələrini bir-birindən fərqləndirən sintaktik struktur heç də həmişə mühüm rol oynamır»³⁰⁶.

Qazax dilində frazeoloji vahidlərlə sərbəst söz birləşmələri arasındakı fərqləri yalnız mənalarda görə R.Jaysakova yazır: «...frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşməsindən yalnız mənalarına görə fərqlənilər».

kara kağız 1) qara kağız (həqiqi mənada)
2) qara kağız (ölüm xəbəri verən)

---

³⁰⁶ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с. 49

Bu haqda S.Kenesbayev yazır: «Qazax dilində frazeoloji vahidlərin böyük bir qrupu, o cümlədən də sərbəst söz birləşmələri çox hallarda bir-birinə bənzəyir»³⁰⁸. Göründüyü kimi, qazax dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi sərbəst söz birləşməsi ilə frazeoloji vahidlər üst-üstə düşür, daha dəqiq desək, frazeoloji vahidlər həm sərbəst, həm də sabit birləşmə kimi işləyə bilər. Məs.:

Sərbəst: *Coktı at üsti jürin karaymen boldık* (Səhər biz atın üstündə söhbət etdik).

Frazeoloji vahid (birləşmə tipli): - *Bül meseleqe at üsti karayğa bolmaydı* (Bu məsələni at üstü həll etmək olmaz).

Ayrı-ayrı dilçilər sərbəst söz birləşmələri ilə frazeoloji vahidləri fərqləndirmək üçün müxtəlif cəhətləri əsas götürürlər. Sərbəst söz birləşmələrinin frazeologizmlərdən fərqi odur ki, frazeoloji vahid sabitdir və çox zaman komponentlərinə ayrılmır. Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq frazeoloji vahidlər təkcə qrammatik yox, həm də leksik-semantik əlamətlərə malikdir və frazeoloji vahidlər həm sözlərlə, həm də leksik birləşmələrlə rəhbərlik

³⁰⁷ Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АҚД, Алма-Ата, 1980, с.13

³⁰⁸ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с.10

girə bilir. Məhz bu əlamətlər sərbəst söz birləşmələrini frazeoloji vahidlərdən fərqləndirir. Frazeologiya ilə məşğul olan alimlərin əksəriyyəti bu mövzuya toxunsalar da, heç kim dəqiq fikir söyləyə bilməmişdir. E.A.Ivannikova görə, hətta V.Vinoqradov da sabit və sərbəst söz birləşmələrinin sərhədlərini müəyyənləşdirə bilməmişdir³⁰⁹.

V.P.Suxotinin fikrincə isə sərbəst söz birləşmələri o zaman tam sərbəst söz birləşmələri hesab olunur ki, onların komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr tamamilə hiss olunur və sözlər həqiqi mənada işlənir³¹⁰.

Deməli, frazeoloji vahidləri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən əsas cəhət frazeoloji vahidlərin məcazi mənə daşması, komponentlər arasında sintaktik əlaqənin hiss olunmamasıdır. Frazeoloji vahidlərin sərbəst söz birləşmələrindən ən əsas fərqi bundan ibarətdir ki, sərbəst söz birləşmələri heç vaxt kommunikativ funksiya daşmır. Frazeoloji vahidlər isə söz birləşmələrindən başqa, həm də cümlə şəklində olurlar. Frazeoloji vahidlərin yalnız birləşmə tipində olanlar sərbəst söz birləşmələri ilə müqayisə oluna bilər.

Türkologiyada belə qəbul olunub ki, frazeoloji vahidlər sabit söz birləşmələrinin tərkibində

---

³⁰⁹ Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц / Проблемы фразеологии. М.-Л.: Наука, 1964, с.102

³¹⁰ Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке / Вопросы синтаксиса современного русского языка. М.: Учпедгиз, 1950, с.154

öyrənilməlidir. Sabit söz birləşmələri termini altında isə çox geniş məfhumlar birləşir: müxtəlif quruluşlu frazeoloji vahidlər, mürəkkəb terminlər, atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər və s.

Sabit söz birləşmələri ilə frazeoloji vahidlər arasında əksər hallarda bərabərlik işarəsi qoyulur. Sabit söz birləşməsi və frazeoloji vahid terminləri bir-birinə sinonim terminlər kimi işlənirlər. Bizim fikrimizcə, sabit söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər bir-birinə sinonim terminlər deyil və frazeoloji vahidlər sabit söz birləşmələrinin yalnız bir növüdür. Ona görə də məsələyə başqa cür yanaşmaq lazımdır. Frazeoloji vahidlərin sabit söz birləşmələri içərisində hansı yer və mövqeyə malik olması haqqında mülahizələr də dilçilikdə birmənalı deyildir. Frazeoloji vahidlərin sabit söz birləşməsi olması artıq demək olar ki, bütün dilçilər tərəfindən yekdilliklə qəbul olunmuş faktdır.

Mübahisəli məsələ isə sabit söz birləşmələrinin hamısının frazeoloji vahid olub-olmaması problemdir. Y. Seyidov yazır: «Azərbaycan dilçiliyində «sabit birləşmə» termini ilə yanaşı, eyni zamanda «frazoloji birləşmə» də işlənir»³¹¹. H. Bayramova görə isə: «Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri həm də sabit söz birləşmələridir»³¹². Bu məsələ ilə bağlı M. Mirzəliyevanın fikirləri daha maraqlı

---

³¹¹ Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, s.136

³¹² Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.55

və qənaətbəxşdir:«Frazeoloji vahidlərin çox zaman «sabit birləşmələr» adı ilə işlənməsi əslində onların həm formal, həm də məzmun baxımından donuq, dəyişilməz hesab etməyimizə səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bir çox belə vahidlərin bu gün də frazeologiyaya aid olub-olmamasına təminat verə bilmirik»³¹³. Bizim fikrimizcə, sabit söz birləşmələrini frazeoloji vahidlərdən ayıran əsas cəhət elə sabit birləşmənin «donuq» və «formal» olmasıdır. Frazeoloji vahidlərdəki bədiilik, obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik, ifadəlilik onları qismən sabit birləşmələrdən ayırır. Ona görə də bütün sabit birləşmələri frazeoloji vahid adlandırmaq doğru deyil.«Hazırkı vəziyyətdə sabit söz birləşmələri termini altında dar çərçivədə iki sözün birləşməsi,ümumi şəkildə məcazi mənə bildiren birləşmələr başa düşülür»³¹⁴.

Dildə elə ifadələr mövcuddur ki, onların mürəkkəb termin və yaxud frazeoloji vahid olması dilçilikdə mübahisə və fikir müxtəlifliyi yaradır.Ümumiyyətlə, istər ümumi dilçilikdə, istərsə də frazeologiyada dilin frazeologiyasını və yaxud terminologiyasını tədqiq edən alimlər bu məsələnin üstündən sükutla keçmişlər.

Termin və frazeoloji vahidlərin oxşar və fərqli cəhətlərindən danışanda söhbət yalnız mürəkkəb

---

³¹³ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.17

³¹⁴ Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М.:1957,с.229

termindən gedir. Belə ki, əgər termin sadədirsə, burada mübahisə üçün heç bir əsas yoxdur. Söz birləşmələrinə oxşadıqlarına görə həmişə mürəkkəb terminlər mübahisə obyektinə olmuşlar. Bir çox tədqiqatçılar – V.V.Vinoqradov, N.M. Şanski, Ç.Q.Sayfullin və başqaları mürəkkəb terminləri idiomlaşmış terminlər kimi qəbul edərkən onları frazeoloji vahidlər adı ilə öyrənməyi təklif etmişlər³¹⁵. Bu alimlərə görə, mürəkkəb terminlər daimi leksik tərkibə malik olduğundan, frazeoloji vahidlərin funksiyalarını yerinə yetirdiyindən, dilə hazır şəkildə gəldiyindən, məcazi məna daşıdıqlarından frazeoloji vahid kimi öyrənilməlidir.

N.M.Şanski termin xarakterli frazeoloji vahidləri həm məna bütövlüyünə, həm də quruluşuna görə təsnif edir. N.M.Şanskinin fikrincə, mürəkkəb terminləri o zaman frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil etmək olar ki, onlar ekspressivlik nöqtəyindən diqqəti cəlb eləsin³¹⁶. Biz onun fikri ilə tamamilə razıyıq.

Sabit söz qruplarının bir qismini nominativ funksiyaya malik olan terminlər təşkil edir. Bu yerdə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb

---

³¹⁵ Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания, 1955, №1; Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985; Сайфуллин Ч.Г. Фразеологические единицы и их классификация / Вопросы фразеологии. Самарканд: Изд-во Самарк.ун-та, 1961.

³¹⁶ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985, с.64

terminlər ancaq nominativ, frazeoloji vahidlər isə həm nominativ, həm də kommunikativ funksiya daşıyırlar. Onları bir-birindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də budur.

Y.A.Ivannikova bu məsələ barədə çox düzgün olaraq qeyd etmişdir ki, «...terminoloji söz birləşmələrində elələri var ki, onlar məcazi mənə kəsb edərək tədricən frazeoloji vahidlərə çevrilirlər. Bu zaman biz gərək frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti olan məcaziliyi yaddan çıxarmayaq»³¹⁷.

B.A.Larin terminlərin frazeoloji vahidlər sisteminə daxil edilməsi məsələsinin əleyhinə çıxmışdır. Onun fikrincə, elmi mürəkkəb terminlərin heç də hamısı frazeologizmlərə aid deyil³¹⁸. Rus dilçisi E.N.Tolikina da terminlərin frazeologiyaya aid edilməsi ilə razı deyildir. Bu haqda o, çox düzgün olaraq terminlərin xarakterini açan, onların frazeoloji vahid olmadığını sübut edən fikirlər söyləmişdir. «O, (termin – Q.M.) danışanın əşya haqqındakı fikrinə deyil, ancaq əşyanın adlandırılmasına xidmət edir»³¹⁹.

Bizim fikrimizcə, bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün öncə terminlərin özünəməxsus xarakterik əlamətlərini bilmək, sonra bu əlamətləri frazeoloji

---

³¹⁷ Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц / Проблемы фразеологии. М.-Л.: Наука, 1964, с.74

³¹⁸ Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методов исследования фразеологических материалов) // Ученые записки ЛГУ, 1965, вып.24, с.218

³¹⁹ Толикина Е.Н. О системном соотношении терминологического сочетания и фразеологической единицы / Проблемы фразеологии. М.-Л.: Наука, 1964, с.158

vahidlərin əlamətləri ilə müqayisə etmək, onların arasında üst-üstə düşən əlamətlərin mövcud olub-olmamasını aydınlaşdırmaq gərəkdir. A.A.Reformatskinin:«Termin dəqiq və bəsitdir. Termin üçün ekspressivlik səciyyəvi deyil»³²⁰ fikri terminlərin əsas əlamətlərini əks etdirir.

İsmlər müstəqil halda işlənəndə üslubi çalarlara malik olur.Terminologiyada isə bu çalarlar itir, terminlər birmənalı olurlar. Bizim fikrimizcə, mürəkkəb terminləri frazeoloji vahidlərdən ayıran ən əsas cəhət onların üslubi baxımdan fərqli olmasıdır. Bildiyimiz kimi, terminlər ən çox elmi üslubda, frazeoloji vahidlər isə ən çox bədii üslubda işlənir. Dilçilər hər hansı bir şair və yazıçının dilini tədqiq edərkən onun leksikası ilə bərabər frazeologiyasını da tədqiqata cəlb edirlər. Bu da onu sübut edir ki, bədii üslub başqa üslublarla müqayisədə frazeoloji vahidlərlə daha zəngindir.

Terminlərin başqa bir spesifik əlaməti onların daima insan şüurunun nəzarəti altında olmasıdır. «Əgər termin öz mənasını və məzmununu itirsə, bu boşluğu doldurmaq üçün o, yenisi ilə əvəz olunur. Deməli, termin şüurun nəzarəti altındadır»³²¹.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin terminlərində çox böyük dəyişikliklər olmuşdur. Bu da əsasən Azər-

---

³²⁰ Реформатский А.А. Что такое термин и терминология / Вопросы терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961, с.52

³²¹ Толикина Е.Н. О системном соотношении терминологического сочетания и фразеологической единицы / Проблемы фразеологии. М.Л: Наука, 1964,с.158

baycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra baş vermişdir. Bildiyimiz kimi, keçmiş sovet rejiminin süqutu ilə əlaqədar dilimizdəki bir çox rus mənşəli və yaxud rus dilindən kalka yolu ilə tərcümə olunmuş terminlərdə dəyişikliklər olmuşdur. Bu tipli terminlər əvəzinə ingilis və türk sözləri ilə ifadə olunan terminlər işlənməyə başlanmışdır. Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları hesabına da çoxlu terminlər yaranmışdır. Onda belə çıxır ki, ictimai quruluşda və ya insan şüurunda baş verən dəyişikliklər terminlərə öz təsirini göstərir və onlarda dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur. Frazeoloji vahidlərdə isə belə bir vəziyyət baş vermir. Əksər hallarda ictimai quruluşla, tarixi hadisələrlə bağlı frazeoloji vahidlər bu gün müasir dövrdə də dilimizdə işlənməkdədir. Məs.: «Koxanı gör, kəndi sür».

Müasir terminologiyada sabit tərkibli terminlərin sayı çoxdur. Bu çoxluğa görə də mürəkkəb terminlərlə frazeoloji vahidlər paralel inkişaf edir. Sintaktik əlaqələr əsasında qurulan mürəkkəb terminlərin komponentləri zaman keçdikcə sabitləşir. Bu hadisə türk dilləri üçün də xarakterikdir. Türk dillərində sabitləşmə elə gedir ki, onların əvvəlki dövrlərlə əlaqələrini müəyyənləşdirmək belə mümkün olmur. Mürəkkəb terminləri yaradan əsas komponentlər öz ilkin mənalarını itirir və yeni yaranan məfhumun məzmununa xidmət edir.

Mürəkkəb terminlər komponentlərə bölünür.

Məhz ona görə də, mürəkkəb terminlər cümlədə yalnız bir üzvün funksiyalarını yerinə yetirə bilər. E.N.Tolikina yazır: «Terminlərin müxtəlif dil vahidləri ilə bağlılığı zəifdir. Onlar obrazlı olub-olmamasından asılı olmayaraq birmənalıdır. Obrazlılıq onların məna bütövlüyünə təsir eləmir»³²². Mürəkkəb terminlərlə frazeoloji vahidlər arasındakı əsas fərqlərdən biri də odur ki, frazeoloji vahidlərin komponentləri arasında sabitlik daha güclüdür. Onun komponentləri arasına «heç kəs heç nəyi əlavə edə və çıxara bilməz». Mürəkkəb terminlərdə isə bu mümkündür. B.Larin yazır:«Frazeologizmlərin məna bütövlüyü qədimdir, lakin qrammatik mənənin yaranması üçün əsrlər lazımdır»³²³.

Aydındır ki, terminoloji sistemin tarixi dövrləşmə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə ki, frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətinin komponentləri və yaxud komponentlərindən biri arxaik sözlərdən ibarət olur. Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlər əksər hallarda arxaik məna bildirir və xalqın tarixi keçmişi ilə bağlı olur. Mürəkkəb terminlər isə zaman-zaman dəyişikliyə uğrayır. Əsas fərqlərdən biri də odur ki, mürəkkəb terminlər yalnız birləşmə tipində olub, nominativ funksiya, frazeoloji vahidlər isə birləşmə

---

³²² Толикина Е.Н. О системном соотношении терминологического сочетания и фразеологической единицы / Проблемы фразеологии. М.Л: Наука, 1964, с.160

³²³ Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методов исследования фразеологических материалов) // Ученые записки ЛГУ, 1965, вып.24, с.212

tipindən başqa həm də cümlə quruluşunda olub, kommunikativ funksiya daşıyır. Mürəkkəb terminlərin frazeologiyaya aid olub-olmaması haqqında türkologiyada, o cümlədən qıpçaq qrupu türk dillərinə aid elmi ədəbiyyatda müəyyən faktlara rast gəldik. Qazax dilçisi O.K. Jarmakin yazır: «Burada (məqalədə—Q.M.) biz siyasi frazeologizmlərdən danışa bilərik. Birinci növbədə termin xarakterli frazeoloji birləşmələrə nəzər salmaq»³²⁴. Bu sözlərdən belə aydın olur ki, O.K.Jarmakin dildə termin xarakterli frazeoloji vahidlərin mövcudluğunu qəbul edir. Müəllif ayrı-ayrı siyasi institutların, milli və beynəlxalq sənədlərin adlarını siyasi frazeologizm adlandırır. Məsələn: *Birikken ülttar üyımı* – BMT. *Evropada senim men xauipsizdikti niaytu şaraları turalı konferenüiya*—Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı; *canaşa saəsi oylau* —yeni siyasi təfəkkür; *kayta küru* – yenidənqurma; *cariyalılık* – aşkarlıq; *küş körsetu* – güc göstərmək; *kol koö* – qol çəkmək³²⁵.

Müəllifin göstərdiyi nümunələr nə termin, nə də frazeoloji vahiddir. Bu tip birləşmələr mürəkkəb adlardan savayı başqa bir şey deyildir. Onların baş hərfləri ilə verilmiş ixtisar formaları isə mürəkkəb ixtisardır. Burada heç bir frazeoloji vahiddən,

³²⁴ Жармакин О.К. Опыт сопоставительного исследования русской и казахской политической фразеологии // Известия АН.Каз.ССР. Серия филологическая, 1991, №4, с.64

³²⁵ Yenə orada.

ümumiyyətlə frazeologiyadan söhbət gedə bilməz.

Başqa bir türkoloq, qaraqalpaq dilçisi E.Berdimuradov qaraqalpaq dilindəki sərbəst söz birləşmələri ilə frazeoloji vahidləri müqayisə edir, komponentləri sabitləşmiş birləşmələrə həm frazeoloji vahidləri, həm də mürəkkəb terminləri aid edir³²⁶. *Jerdin jasanı joldası* – yerin süni peyki; *temir jol* - dəmiryol və s. Azərbaycan dilçilərindən T.Əfəndiyeva da «partiya rəhbəri, birləşmiş təşkilat, qırmızı bayraq, silahlı üsyan» və s. kimi ifadələri yanlış olaraq frazeoloji birləşmə adlandırmışdır³²⁷.

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb termin və frazeoloji vahid məsələsi o qədər də qabarıq işlənmişdir. Azərbaycan dili terminologiyasının ilk tədqiqatçısı olan M.Qasimov mürəkkəb terminlərin frazeologiyaya münasibəti barədə heç bir fikir söyləməmişdir³²⁸. H.Bayramovun da bu barədə fikri birmənalı olmamışdır. Alim «mütləq sıfır», «fəlsəfə daşı» və s. kimi misallar göstərüb, onların frazeoloji termin xüsusiyyətlərinə malik olduğunu söyləsə də, bu halın Azərbaycan dili üçün spesifik olmadığını qeyd edir³²⁹.

Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərə dair ilk tədqiqatların müəllifi olan S.Cəfərov frazeoloji vahid-

---

³²⁶ Бердимуратов Е. Дяклетов А.Хязирги Каракалпак тили.Нюкис: Каракалпакстан, 1979,с.292

³²⁷ Əfəndiyeva Т.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, s.137

³²⁸ Qasimov M.Ş. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973,

³²⁹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.53

lərin ibarələrə, hikmətli sözlərə, atalar sözlərinə, zərb məsəllərə münasibətini təhlil etsə də, frazeoloji vahidlərin mürəkkəb terminlərə münasibəti barədə heç bir fikir söyləməmişdir³³⁰. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyası üzərində tədqiqat aparmış A.Qurbanov, oğuz qrupu türk dillərinin frazeologiyasını nəzəri cəhətdən tədqiqata cəlb etmiş M.Mirzəliyeva da, görünür, frazeoloji vahidlərin mürəkkəb terminlərə münasibəti məsələsinə diqqət yetirməyə ehtiyac duymamışlar. Mürəkkəb terminlərin və frazeoloji vahidlərin özlərinəməxsus əlamətlərini, üslubi xüsusiyyətlərini təhlil edərək belə nəticəyə gəlirik ki, mürəkkəb terminlər sabit söz birləşmələridir, lakin frazeoloji vahid deyildir. Frazeoloji vahidlərə xas olan sinonimlik, çoxmənalılıq, bədii üslubda və danışiq dilində aktiv halda işlənmə, yalnız nominativ deyil, eyni zamanda kommunikativ funksiya daşıma kimi hallar onları mürəkkəb terminlərdən kəskin şəkildə fərqləndirir.

Frazeologiyada mübahisə obyektinə olan məsələlərdən biri də mürəkkəb fel və feli frazeoloji vahidlərdir. Onların fərqli və oxşar cəhətlərini aydınlaşdırıb aralarındakı sərhədləri müəyyənləşdirmək bu gün dilçilikdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövzu ilə bağlı bir sıra tədqiqatların mövcudluğuna baxmayaraq dilçilər arasında hələ də vahid fikir

---

³³⁰ Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982, s.111

formalaşmamışdır. Ənənəvi qrammatika kitablarında «mürəkkəb fel» adı altında verilən «ad+fel» tipli birləşmələrlə feli frazeoloji birləşmələr qarışdırılır.

Məsələyə müəyyən aydınlıq gətirmək üçün Azərbaycan, rus, türk dilçilərinin bu sahədə apardıqları tədqiqatlara, qısa da olsa, nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik. H.Bayramovun mürəkkəb fellə feli frazeoloji vahidlərin oxşar və fərqli cəhətləri haqqında maraqlı qeydləri vardır³³¹. Alim mürəkkəb fellərlə feli frazeoloji vahidlər arasında əsas fərqləri fellərin təsdiqdə və inkarda işlənməsi halının feli frazeoloji vahidlərin hamısına xas olmamasında; mürəkkəb sözün komponentlərinin sabit söz sırasına malik olub, arasına başqa söz artırılı bilmədiyini halda, frazeoloji vahidlərin əksəriyyətində (hamısında yox) bunun mümkün olmasında görür. V.V.Radlova əsaslanan A.A.Yuldaşev mürəkkəb sözləri leksik vahidər hesab edir və burada sözlərin ahəngdarlığını əsas prinsip kimi qəbul edir³³². H.Bayramov mürəkkəb fellərlə feli frazeoloji vahidlərin əsas fərqləndirici əlaməti kimi mürəkkəb sözlərin sabit vurğu ilə tələffüz olunmasını qeyd edir. Alim bir çox feli frazeoloji vahidlərin nəinki Azərbaycan dilində, başqa türk dillərində də mürəkkəb fel adı altında verildiyini qeyd edir.

---

³³¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.56

³³² Юлдашев А.А. К характеристике тюркских сложных слов / Вопросы тюркологии. Баку: ЭЛМ, 1971, с.150

Məs.:qır.«*kün kör, kol sal,kolqa sal,köz sal*»;qaz.«*kün kör,bet al(yön al),köz sal və s.*»³³³

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb söz haqqında Y.Seyidovun ənənəvi qrammatikadakı fikirlərə tam əks olan yeni konsepsiyası meydana çıxmışdır. Y.Seyidov mürəkkəb sözün kriteriyalarını belə göstərir: «...mürəkkəb söz fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən formalaşmalı və bu formalaşma onun komponentlərinin bitişik yazılmasına əsas verməlidir»³³⁴. Alimin bu sözləri dildə mürəkkəb felin olmaması fikrinə gətirib çıxarır. Müəllif bu haqda yazır: «Azərbaycan dilində mürəkkəb fel yoxdur»³³⁵. Y.Seyidovun bu fikrini T.Hacıyev, E.Əzizov da dəstəkləmişdir. «Mürəkkəb fel sayılan söz tarixən dildə mövcud olmamışdır»³³⁶. «Azərbaycan dilində, eləcə də başqa türk dillərində mürəkkəb fel yoxdur»³³⁷. «...Müxtəlif tədqiqatlarda mürəkkəb fel adı altında tədqim olunan birləşmələr yerinə görə qrammatik formalardan, rəngarəng sintaktik vahidlərdən, sabit və qeyri-sabit birləşmələrdən başqa bir şey deyildir»³³⁸.

Dilçilik tarixində mürəkkəb fellərin müxtəlif

---

³³³ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978,s.61

³³⁴ Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2000, s.82

³³⁵ Yəni orada. s.103

³³⁶Hacıyev T.İ., Əzizov E.İ. Azərbaycan dilində mürəkkəb fel məsələsinə dair / Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı: 1988,s..5

³³⁷ Yəni orada. s.8

³³⁸ Yəni orada. s.9

adlar altında öyrənilməsi mövcud olmuşdur. Akademik F.Fortunatov «slitnie reçeniə», A.A.Şaxmatov «nerazlocnie soçetaniə», N.A.Baskakov «tərkibi fellər» adı altında əslində feli frazeoloji vahidləri nəzərdə tutmuşlar. Y.A.Rubinçik isə mürəkkəb felləri «feli birləşmələr» adı altında öyrənmişdir³³⁹. Bu haqda H.Bayramov çox haqlı olaraq yazır: «Türkologiyada feli frazeoloji vahidlərdən bəhs edən müəlliflərin müəyyən qismi belə sabit birləşmələri mürəkkəb fellərin bir qrupu kimi izah edirlər. Beləliklə də, onlar frazeoloji kateqoriya ilə morfoloji kateqoriyanı eyniləşdirirlər»³⁴⁰.

Frazeoloji kateqoriya ilə morfoloji kateqoriyanın qarışdırılması halı bu gün də davam edir. Bu hal yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, qırçaq dillərində də mövcuddur. S.Cəfərov da bir çox feli frazeoloji vahidləri mürəkkəb söz bəhsində vermişdir. Alim yazır: «Mürəkkəb sözün tərkibindəki sözün daşlaşması onun həm məzmun, həm də formaca inkişafını təmin edir. Bu, o deməkdir ki, mürəkkəb sözün komponentləri monolitləşir»³⁴¹. S.Cəfərov da başqa müəlliflər kimi mürəkkəb fellərlə feli frazeoloji vahidləri qarışdırır. Müəllif «*qanı qaralmaq, qanı*

---

³³⁹ Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. М.: Наука, 1981,с.170

³⁴⁰ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978,s.56

³⁴¹ Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982,s.200

çəkilmək, başı qarışmaq, ürəyi sıxılmaq, dil tökmək, qan tutmaq, döşünə döymək» və s. kimi misalları mürəkkəb sözlər adı altında verir. Halbuki bu ifadələr özündə məcazilik, emosionallıq, ekspressivlik kimi əlamətləri cəmləşdirən feli frazeoloji vahidlərdir. Ola bilsin ki, bu ifadələr nə vaxtsa mürəkkəb sözə keçəcək və yaxud artıq keçid mərhələsindədir. M.Mirzəliyevanın belə bir mülahizəsi fikrimizi əsaslandırmağa, yəqin ki, imkan verəcək: «...mürəkkəb sözlər əvvəlcə məcazlaşmaya məruz qalaraq sabitləşmiş və dilin frazeoloji qatından keçib daşlaşmış və nəhayət, mürəkkəb söz kimi formalaşmışdır»³⁴².

Qırçaq qrupu türk dillərində də bu problem tam həllini tapmamışdır. Qırğız dilçisi J.Osmanova frazeoloji vahidlərin mürəkkəb sözdən əsas fərqləndirici xüsusiyyəti kimi onların ekspressivlik xüsusiyyətini göstərir. Bundan başqa qırğız dilindəki frazeoloji vahidlərin komponentlərinin formadüzəldən şəkilçilər vasitəsilə dəyişməsi, mürəkkəb sözlərdə isə bunun yalnız sonuncu komponentə aid olması, mürəkkəb sözlərdə komponentlərin yerini dəyişdirməyin qeyri-mümkünlüyü, frazeoloji vahidlərdə isə bunun mümkünlüyü onları bir-birindən fərqləndirən əlamətlərdir. Məsələn: *Taş boor – booru taş* (daş qəlbli – qəlbi daş), *beti kara – kara bet*; (bəxti qara –

---

³⁴² Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.49

qara bəxt)³⁴³.

Maraqlı haldır ki, «...sözləri bitişik yazmaqla süni şəkildə «mürəkkəb söz» düzəltmək halları»³⁴⁴ qırğız dilində də özünü göstərir. Müasir Azərbaycan dilində hələ mürəkkəb söz kimi formalaşmamış «bu il, bu gün» kimi birləşmələr qırğız dilində birləşdirilərək «*bükün, bıyl*» şəklini almışdır.

Qırğız dilində mürəkkəb sözlərlə frazeoloji vahidlərin əsas fərqləndirici əlamətlərindən biri mürəkkəb sözlərin müxtəlif nitq hissələrinə aid olub onların əlamətlərini daşıya bilmə qabiliyyətinə malik olması, frazeoloji vahidlərdə isə bunun mümkün-süzlüyüdür.

Məsələn: Jüreqi jok   }
                      Suu jürek

bunlar sifətdirlər, ancaq sifət kimi dərəcələri yoxdur³⁴⁵.

Z.Budaqova yazır: «...mürəkkəb sözün, o cümlədən onun bir növü olan mürəkkəb fellərin öyrənilməsində qarışıqlıq nəzərə çarpır»³⁴⁶. Müəllifin fikrincə, bu qarışıqlığa əsas səbəb budur ki, «ad+etmək və ya olmaq» quruluşlu fellərin nə üçün

³⁴³ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АКД, Фрунзе, 1969, с. 5

³⁴⁴ Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2000, s. 83

³⁴⁵ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АКД, Фрунзе, 1969, с. 10

³⁴⁶ Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). II c., Bakı: Elm, 1980, s. 215

mürəkkəb fel olmamasının səbəbi göstərilmir. Bizim fikrimizcə, «ad+etmək və ya olmaq» tipli birləşmələrin mürəkkəb fel sayılmamasının səbəbi onların ayrı vurğu ilə tələffüz olunması, bəzilərinin də məcazi mənaya, ekspressiv xüsusiyyətə və obrazlılığa malik olmasıdır. Zənnimizcə, Z.Budaqovanın göstərdiyi «*həyat sürmək; özünə gəlmək; şirin olmaq; alt-üst olmaq; qara-qorxu gəlmək; atə-cana gəlmək; dilə gəlmək; cana gəlmək; korluq çəkmək; əldən getmək*» və s. misallar məcazi mənaya, obrazlılığa, ekspressivliyə malik olduğu üçün onlar feli frazeoloji vahidlərdir.

Qıpçaq qrupu türk dillərində də bu kimi ifadələr frazeoloji cərgədə verilir.Məs.: q.-qalp. *jol aşar*; qaz. *bas katıru, til tapısu, moyın bürmau*; qır. *moynuna minu, baş-köz bolu*; noq. *oş aluv, kan öttiruv, kolqa aluv, aqalığ etuv*.

S.Murtuzayev də «etmək» və «olmaq» felləri ilə düzələn, qrammatikada «mürəkkəb fel» adlanan ifadələrin əslində feli frazeoloji vahid olduğunu söyləmişdir. Müəllif yazır: «M.F.Axundovun komediyalarında «etmək» və «olmaq» köməkçi felləri ilə düzələn külli-miqdarda feli frazeoloji vahidlərə rast gəlinir.Həmin fellər müxtəlif sözlərlə birləşib sabit xarakter daşıyan birləşmələr əmələ gətirərək birləşdiyi sözə mənaca qovuşur və onunla birlikdə

vahid bir anlayış əmələ gətirir»³⁴⁷. Alim *əlac etmək, vəkil etmək, təslim etmək, bəyan etmək, təhqir etmək* və s. kimi ifadələri mürəkkəb fel yox, feli frazeoloji vahid adlandırır³⁴⁸.

M. Hüseyinzadə də bir çox feli frazeoloji vahidləri mürəkkəb fel adı altında verir. Müəllif yazır: «Bir isimlə bir feldən əmələ gəlmiş mürəkkəb fel həm ismin, həm də felin əvvəlki məzmununu dəyişdirir, yəni, bir məzmun ifadə edir»³⁴⁹. Alim «dilə tutmaq, əl tutmaq, söz tutmaq» və s. kimi sözlərin mürəkkəb söz olduğunu söyləyir. O hətta bütün türk dillərində mövcud olan və feli frazeoloji vahid kimi qəbul olunmuş «qulaq asmaq» ifadəsini də mürəkkəb fel adlandırmışdır³⁵⁰.

Nəticə olaraq bu qənaətə gəldik ki, dilçilikdə, xüsusilə də Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb fellərlə feli frazeoloji vahidlərin sərhədləri hələ də tam müəyyənləşdirilməmişdir. Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, bir çox feli frazeoloji vahidlər mürəkkəb fel adı altında öyrənilmişdir. Mürəkkəb fellə feli frazeoloji vahidin fərqli və oxşar cəhətləri izah edilərkən frazeoloji vahidlərə xas əlamətlərin qeyd edilməsi unudulmuşdur. Bu əlamətlər aşağıdakılardır: 1) ifadəlilik və obrazlılıq; 2) sabitlik; 3)

---

³⁴⁷ Murtuzayev S.N. M.F. Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Azərənəşr, 1962, s.68

³⁴⁸ Yəni orada s.68

³⁴⁹ Hüseyinzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, s.159

³⁵⁰ Yəni orada.

məcəzlaşma; 4) idiomatiklik; 5) məna bütövlüyü; 6) başqa dilə hərfi tərcümə oluna bilməməsi; 7) birləşmə quruluşlu frazeoloji vahidlərdə hər komponentin müstəqil vurğuya malik olması.

Fəli frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb fəlləri fərqləndirmək üçün frazeoloji vahidlərin yuxarıdakı əlamətləri, mürəkkəb fəllərin isə sabit vurğuya malik olmaq, bir leksik məna ifadə etmək və bitişik yazılmaq xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir.

II FƏSİL

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DILLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN LEKSİK SEMANTİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§ 1. QIPÇAQ QRUPU TÜRK DILLƏRİNDƏKİ FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN TEMATİK BÖLGÜSÜ

Frazeoloji vahidlər ən mürəkkəb dilçilik vahidləridir. Onların mürəkkəbliyi təkcə çoxkomponentliliklə deyil, həm də sintaktik modellərin semantik və məna çoxcəhətliliyi, müxtəlif fikirlərin emosionallığını, ekspressivliyini artırmaq qabiliyyəti ilə ölçülür. Frazeoloji vahidlərin bu göstərilən özəllikləri onların tiplərini, həmin tiplərin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini öyrənməyi tələb edir.

Ümumiyyətlə, qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidləri yaradan əsas mərkəzi komponent insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, bitki adları, müxtəlif təbiət hadisələrinin adları, dini-mifoloji zəminli və alqış-qarğış mənalı anlayışlardır. Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, ona aid frazeoloji vahidlər olmasın. «... frazeologiya – cəmiyyət həyatının tarixi güzgüsüdür»³⁵¹. A.T. Kaydarov və R.E. Jaysakova frazeologizmləri təsnif

---

³⁵¹ Мокиенко В.М. В глубь поговорки. М.: Просвещение, 1975, с.73

edərkən³⁵² tematik bölgüyə say komponentli frazeoloji vahidləri də aid edirlər. Halbuki istər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərində say komponentli frazeoloji vahidlər qrammatik quruluşa görə təsnifatda öyrənilməlidir.

Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərini tədqiq edərkən istər-istəməz oğuz qrupu türk dilləri frazeoloji vahidlərini onlarla müqayisəyə cəlb etmək lazım gəlir. Onlar arasındakı əsas fərqli cəhətlər özünü məhz tematik bölgüdə büruzə verir. Çünki hər bir frazeoloji vahid mənsub olduğu dilin özünəməxsus rəngarəng xüsusiyyətlərini əks etdirir. Başqa qohum dil ailələrindən fərqli olaraq, türk dilləri bəlkə də yeganə dil ailəsidir ki, buraya daxil olanş dillər bir-birinə istər fonetik, istərsə də leksik-qrammatik cəhətdən çox yaxındır.

Qıpçaq qrupu türk dillərinin daşıyıcıları olan qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay, Altay xalqları tarixi, ədəbiyyatı, folkloru, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, adət-ənənəsi ilə oğuz qrupu türk dillərinin daşıyıcıları olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz xalqlarına nə qədər yaxın və doğmadırlarsa, özlərinə məxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə də fərqlidirlər.

Qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlər bir sıra ümumiliklərə

---

³⁵² Кайдаров А.Т., Жайсакова Р.Е.. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1979, №3, с.7

malikdirlər. Onların hamısı təbiət hadisələrini, cəmiyyətin inkişafının bu və ya digər xüsusiyyətlərini, bir sözlə, obyektiv gerçəkliyin reallıqlarını özündə əks etdirir. «...Obrazlı-fonoloji əsaslarda o faktorlar durur ki, onlar hər hansı bir xalqın sosial-iqtisadi yaşayış tərzini, onun maddi və mənəvi aləmini, adət və ənənələrini, dini-mifoloji təsəvvür və inanclarını xarakterizə edir»³⁵³. Lakin qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və onlar özlərində qıpçaqların dünyagörüşünü əks etdirir.

Somatik frazeoloji vahidlər. Somatik frazeoloji vahidlərdə hər bir xalqın adət-ənənələri, tarixi inkişaf mərhələləri, etnoqrafiyası, düşüncə tərzini, bu və ya digər həyat hadisələrinə münasibəti əks olunur. Buna görə də somatik frazeoloji vahidlər oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji fondunda əsas lay kimi özünə mühüm yer tutur. «Ən müxtəlif xalqların somatik frazeoloji vahidlərinin məlum toqquşma nöqtəsi olduğu kimi...»³⁵⁴, türk xalqlarının dilində də ümumtürk somatik frazeoloji vahidlər özünü bariz şəkildə əks etdirir.

Somatik frazeoloji vahidlər termni altında

---

³⁵³Кайдаров А.Т. Образно-фондовая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством в казахском языке // Известия АН Каз.ССР. Серия филологическая, 1987, №1, с.3

³⁵⁴Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка / Вопросы фразеологии и составление фразеологических словарей. Баку: Изд.АН Аз.ССР, 1968, с.153

insanın bədən üzvlərini bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan ifadələr başa düşülür. Həmin sözlər somatik frazeoloji vahidlərin tərkibində müasir dövrdə konkret mənasını itirərək məcazlaşır və digər komponentlə birlikdə yeni mənanın yaranmasına xidmət edir.

Qıpçaq qrupu türk dilləri də başqa dillər kimi somatik frazeoloji vahidlərlə çox zəngindir. Məs.:qaz.*Közin aşu*³⁵⁵,*eki auz söz*³⁵⁶,*jürekten şıkkan söz*³⁵⁷,*koli kattı*³⁵⁸,*ayağına türğüzü*³⁵⁹,*jiqerli(jiqersiz) adam*³⁶⁰,*jüreqim kabil almaydı*³⁶¹,*basınan ayağına deyın*³⁶²; q-qalp.«*Sonda joraları, sen neqe auzına kelqenin aytıp sandıraklaysan.*» («Qaraqalpaq xalq nağılları»); «*Sebebi,olar ayak jemnes jeri kaşıp kemunmu*» («Qaraqalpaq xalq nağılları»), «*Əsker baslığı barlık bolğan islerdi moynuna aldı*» («Qaraqalpaq xalq nağılları»), «*Sol üyden bir adam şığıp,közi közime tüsti*» («Qaraqalpaq xalq nağılları»);qır.«*Moönqa tüştü çok,Maynon keter ayla jok*» («Manas»),«*Bileqi joon taş jürök*» («Manas»),«*Jüröqü kabınan çiquu*»³⁶³,*közünon ot çaçı-*

---

³⁵⁵ Русско-казахский фразеологический словарь / Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985,с.117

³⁵⁶ Yenə orada. s.120

³⁵⁷ Yenə orada. s.52

³⁵⁸ Yenə orada. s.206

³⁵⁹ Yenə orada. s.195

³⁶⁰ Yenə orada. s.183

³⁶¹ Yenə orada. s.181

³⁶² Yenə orada. s.179

³⁶³Kırqız tilinin frazeoloqınlık sözdüğü. Frunze: İlim, 1980, s.111

*luu*³⁶⁴; *noq.burin tiqov* (burnunu soxmaq), *mayday ya-qiladı* (qulağına yağ kimi yayıldı); *alt.başın kayra salar* (başın cəncələ salmaq)³⁶⁵, *közine kan şaalıp keldi* (gözləri qan çanağına dönüb)³⁶⁶, *açık yurektu kici*³⁶⁷, *kulaqım şınqırat yat*³⁶⁸, *közi yabila berdi* (gözü yumuldu, öldü)³⁶⁹; *tk.ağza kilit vurmaq*³⁷⁰, *burnu Kaf dağında (olmak)*³⁷¹, *eliyle hamur ovalar, gözüyle dana kovalar*³⁷², *göz deǵmek*³⁷³, *kulak misafiri olmak*³⁷⁴; *qaq.gözleri tersinä dönmüş*³⁷⁵, *buazım kuru-du*³⁷⁶; *kulak kesmää*³⁷⁷; *bir kimseyin kafasını şişirmää*³⁷⁸; *tm.dilim baranok* (dilim dönmür)³⁷⁹, *barmak basara yer yok*³⁸⁰, *ayaqı düş-*

---

³⁶⁴ Yenə orada. s.175

³⁶⁵ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с.109

³⁶⁶ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с.105

³⁶⁷ Yenə orada. s.688

³⁶⁸ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, s.806

³⁶⁹ Yenə orada. s.105

³⁷⁰ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.442

³⁷¹ Yenə orada. s.552

³⁷² Yenə orada. s.637

³⁷³ Yenə orada. s.678

³⁷⁴ Yenə orada. s.795

³⁷⁵ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.117

³⁷⁶ Yenə orada. s.93

³⁷⁷ Yenə orada. s.293

³⁷⁸ Yenə orada. s.570

³⁷⁹ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.73

³⁸⁰ Yenə orada.

*mek*³⁸¹, *daban azabı*(dabanının ətini yemək)³⁸², *qulak qabartmaq* (qulaqlarını şəkləmək)³⁸³; azərb. «Kişi hirsindən və yuxusuzluqdan *qan çanağına dönmüş gözlərini* onlara zillədi»(I.Şıxlı); «Onların güdükçüləri, qulaqçıları da buralara tez-tez *baş çəkir*»(Ə.Cəfərzadə), «Burada məni *barmağına dolayırsan?*»(F.Kərimzadə), «Yüzbaşı hirsələnib gəzir, işləyənlərə *göz olurdu*»(Y. V.Çəmənəminli).

Ümumiyyətlə, bütün dünya dillərində, lüğət tərkibindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir. Somatik frazeoloji vahidlərin türk dillərinin frazeoloji fondunda üstünlüyü açıq-aşkar nəzəri cəlb edir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dili oğuz qrupuna daxil olduğu üçün onun leksik tərkibində qırpaq qrupu türk dillərindən fərqli cəhətlər də mövcuddur. Lakin maraqlı budur ki, qazax, qaraqalpaq, qırğız, noqay dillərindəki somatik frazeoloji vahidlər Azərbaycan dili ilə tam paralellik təşkil edir. Məs.: qaz. til tabısu - azərb. dil tapmaq. Buradakı «dil» sözü insanın bədən üzvü kimi öz müstəqil mənasını itirmiş, «*tabısu*//tapmaq» feli ilə sintaktik əlaqəyə girərək dildə tamamilə yeni bir məna – «bir-birini başa düşmək, razılığa gəlmək» mənalarını qazanmışdır. Qırğız dilində «*baş-köz bolu*» (azərb. baş-göz

---

³⁸¹ Yenə orada. s.61

³⁸² Yenə orada. s.30

³⁸³ Yenə orada. s.113

olmaq//etmək) frazeoloji vahidində *baş* və *göz* sözləri öz mənasını tamamilə itirmiş, fellə əlaqəyə girərək, «evlənmək, ailə qurmaq» mənalərini ifadə etmişdir. Qaraqalpaq dilindəki «*auızı bos*» (azərb. ağızdan boş) ifadəsi istər qaraqalpaq, istərsə də Azərbaycan dilində «boşboğaz, çərənçi, çox danışan» mənalərini verir. Noqay dilindəki «*avir ayaklı*» (ağır ayaqlı) frazeoloji vahidi hər iki dildə hamilə qadınlara şamil edilir. Azərbaycan dilində bu frazeoloji vahidin «ikicanlı» variantı da mövcuddur.

Aşağıdakı tip ifadələr qıpçaq qrupu türk dillərinin tədqiqatçıları tərəfindən frazeoloji vahid adlandırılrsa da, biz bu fikrin əleyhinəyik. Bu tip ifadələrdən bəzilərini nəzərinizə çatdırırıq. Məs.: qaz. *badana köz* (badam göz), *teke sakal* (təkə saqqal//keçi saqqal); qır. *kalem kaş* (qələm qaş), *tasma bel* (incə bel); q.-qalp. *kıpşa bel* (incə bel), *ğaz moyın* (qaz boyunlu// durna boyulu).

Bu tipli frazeoloji vahidlərin mövcudluğu da dilçilikdə mübahisəlidir. Qazax dilçiliyində «*badana köz*», «*teke sakal*», «*ğaz moyın*» ifadələri frazeoloji vahid sayıldığı halda, Azərbaycan dilçiləri bunu birmənalı qarşılamır və bu tipli frazeoloji vahidləri epitetlər, bənzətmələr adlandırırlar. Bizim fikrimizcə, söz, birləşmə və yaxud cümlə o zaman frazeoloji vahidə çevrilir ki, həqiqi mənasından tamamilə uzaqlaşır, məcazlaşır və daşlaşır. Hətta frazeoloji vahidi öz həqiqi mənası ilə bir-birinə oxşatmaq, bənzətmək də

mümkün deyildir. Frazoloji vahidlərin komponentləri bir-birinə o qədər möhkəm yapışır ki, bəzi hallarda onları bir-birindən ayırmaq da mümkün olmur. Məsələn, qazax dilində frazeoloji vahid kimi qəbul olunmuş «badana köz» ifadəsinin Azərbaycan dilindəki ekvivalenti «badam göz» vahididir və bu ifadə dilimizdə fəal surətdə işlənməkdədir. Lakin bu, frazeoloji vahid yox, epitetdir. «Badam göz» deyiləndə gözümüz qarşısına badam meyvəsi gəlir. Biz formaca məhz ona oxşayan gözü «badam göz» adlandırırıq və istədiyimiz vaxt «badam» sözünü başqa sözlə də əvəz edib «gilas göz, tum göz, sərçə göz» və s. deyə bilərik. Bu hal isə frazeoloji vahidlərə xas əlamət sayılmır. Məhz buna görə də biz bu ifadələri frazeoloji vahid adlandıran alimlərlə razılığa bilmərik.

Ümumiyyətlə, bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün epitet və frazeoloji vahidin oxşar və fərqli cəhətlərinə nəzər salmaq lazımdır. Onların əsas oxşar cəhətləri hər ikisinin məcazi mənə daşması və bədii üslubda geniş şəkildə işlənməsidir. Lakin epitet bədii üslubda fərdi xarakter daşıyır. Hər bir şair və yazıçı fərqli epitetlərdən istifadə edə bilər. T.Əfəndiyeva göstərir ki, M.P.Vaqif qoşmalarında qadınının saçlarını – yasəmən, bulud, sünbül; üzünü – ay, qəmər, lalə; qaşlarını – qələm, zülfüqar; gözlərini – durna, laçın; kirpiklərini – almaz, ox, xəncər; dişlərini – sədəf, mirvari, dürdanə; yanaqlarını – lalə, gül; ağ-

zını – piyalə, püstə, bal; buxağını – gül, büllur, mərmər və s. epitetlər vasitəsilə təsvir edirdi³⁸⁴. R.Rza isə istəkli qadınının gözlərini bu cür təsvir edir:

Gözləri sevgi rəngli,
Dodaqları çiçəkli...³⁸⁵

Eyni bir obyektin təsvirində müxtəlif təkrarlardan, müxtəlif epitetlərdən istifadə oluna bilər. Frazeoloji vahidlərdə isə bu belə deyildir. Eyni frazeoloji vahid yazıçı və şairlər tərəfindən müxtəlif cür işlənilə bilməz. Xüsusilə birləşmə tipli frazeoloji vahidlərin tərəfləri bir-birlərinə o qədər bağlı, daşlaşmış şəkildə olur ki, onu heç cür dəyişmək, komponentləri başqa sözlə əvəz etmək olmaz.

Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidin yaranması üçün çox uzun bir zaman kəsiyi lazımdır. Bəlkə də bizim bu gün epitet kimi qəbul etdiyimiz ifadələr müəyyən dövrdən sonra frazeoloji vahidə çevriləcək. Məsələn, qazax və qırğız dillərində «*oymak ağız*» ifadəsi frazeoloji vahid sayılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində «*oymaq ağız*» ifadəsi işlənmir. Lakin əyalətlərimizdəki folklor nümunələrinə nəzər saldıqda «*üskük ağız*» birləşməsinə rast gəlinir.

«Bir ev qurdum qalalı,
Evi xalça-xanalı,
Of, sənə qurban olum,
Üskük ağız Talalı (Şəki-Zaqatala folkloru).

---

³⁸⁴ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı: Elm, 1980,s.121

³⁸⁵ Yəni orada. s.124

Gördüyümüz kimi, «*oymaq ağız*» ifadəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində «*üskük ağız*» şəklində işlənir və hələ frazeoloji vahidə çevrilməmişdir. Bu tipli ifadələrin frazeoloji vahidə keçid mərhələsində olduğunu zənn edirik. Bundan başqa, dilimizdə «*püstə ağız*» ifadəsi də işlənir.

Əsl somatik frazeoloji vahidlər milli səciyyə daşıyır. Bu tip frazeoloji vahidlər xalqın dünyaya, ətraf mühitə baxışı, dünyagörüşü, təfəkkür tərzini və məişəti ilə bağlıdır. Məsələn, qırğız dilində «*abalak burun*» ifadəsi mövcuddur. «*Abalak*» qırğız dilində «*ağac, toxmaq*» deməkdir. Bu əşyani və yaxud aləti qara qoyunun və inəyin buynuzundan düzəldirlər. Dörd küncü taxta parçası olan bu əşya Azərbaycan xalqının məişətində işlənmədiyindən, təfəkkürümüzdə belə bir anlayış yoxdur. Təbii ki, dilimizdə də belə frazeoloji vahid mövcud deyildir. «*Abalak burun*» ifadəsinin Azərbaycan dilindəki ekvivalenti «*yastı burun*»dur. Canlı danışıqda «*küftə burun*» da işlədilir.

Qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində somatik frazeoloji vahidlərin tərkibindəki bədən üzvlərinin adları ilk baxışdan fonetik cəhətdən müxtəlif olsalar da, onların tarixən eyni mənalı leksik vahidlər olmaları nəzəri cəlb edir. Məsələn, qaraqalpaq dilində «*booru taş*» frazeoloji vahidi vardır. Azərbaycan dilində bu frazeoloji vahidin qarşılığı kimi «*bağrı daşa dönmək, bağrına daş basmaq, ürəyi daş, daş qəlbli*» ifadəsindən

istifadə olunur. Digər türk dillərində «*boor*» sözü «*ciyər*» deməkdir. Azərbaycan dilində bir çox frazeoloji vahidlərin tərkibində «bağır» sözü işlənir ki, bunun da mənası «Qədim türk lüğəti»ndə «*ciyər, qarın, ürək*»dir. M.Kaşğarlının «Divani lüğət-it-türk» əsərində «*qaraciyər*» mənasında verilmişdir. İmadəddin Nəsiminin leksikasında da bu söz «*ciyər, ürək, könül*» mənasında işlənir»³⁸⁶.

«Bağır» sözü Azərbaycan dilinin müxtəlif şivələrində də «*qaraciyər və ürək*» mənalarında işlənir. «Tarixən müxtəlif mənə bildirən bu söz (bağır sözü – M.Q.) «*qaraciyər*» mənasında Gəncə, Kürdəmir, Qax, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir, Şuşa, Qazax, «*ürək, qəlb*» mənasında isə Ağdam, Cəlilabad, Füzuli, Kürdəmir, Quba, Şəki, Gəncə, Neftçala və s. şivələrdə işlədilir»³⁸⁷.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gəlirik ki, dilimizdəki «*bağır*» sözü ilə qıpçaq qrupu türk dillərindəki «*boor*» sözü eyni leksik vahidlərdir. Sadəcə olaraq, onların arasında fonetik fərqlər mövcuddur. Azərbaycan dilində «bağır» komponentli frazeoloji vahidlərə çox rast gəlinir: «*bağrı qana dönmək*» və ya «*Kitabi-Dədə Qorqud*»da: «*Bu halı gördükdə Qazanın qara bağrı sarsıldı*»(ürəyi oynadı). «Bağır» komponentli frazeoloji vahidlər XVIII əsr

---

³⁸⁶Məmmədov E.M. Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində / Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, I c.,s.191

³⁸⁷Ələkbərova E.N. Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili / Türk dillərinin tarixi-müqayisəli türkologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, I c.,s.254

ədəbiyyatında da aktiv surətdə işlənmişdir. «Ey oğlan, məgər sənin aneyin *bağrı daş idi* ki, sənin tək cavanı qoydu ki, çölə çıxasan?»³⁸⁸. Türkmən dilçisi R. Annayeva XV-XIX əsr türkmən ədəbiyyatında «bağır» komponentli frazeoloji vahidlərin varlığını qeyd etmişdir. «Qız yaşından *qara baqırım əzildi*»³⁸⁹; «*Bir söz bilen baqırım yandı perd boldı*»³⁹⁰. Müasir türkmən dilində də «bağır» komponentli frazeoloji vahidlərə rast gəlinir: «*baqır(üürek, can) paralamak; baqırını paralan aytmaq*»³⁹¹.

Qırğız dilində «*kabağı açılıq, kabağı açıldı, kabak aç*» və s. frazeoloji vahidlər geniş yayılmışdır. «Qırğızca-rusca lüğət»də «*kabak*» sözü ilə başlanan 15-dən çox frazeoloji vahid var³⁹². Qırğız dilində «*kabak*» göz qapağı deməkdir. Noq.*kabak tuğöv, kabağına kan yabqan, ol kabağın – kasın tubeidi; alt. kabağın yuurin salar; q.-qalp. kabağın aşınkı, kabağı salık.*

Azərbaycan dilində də *qabaq* sözü ilə frazeoloji vahidlər mövcuddur. Məsələn, «*qaşqabaq sallamaq, qaşqabağı yer süpürür, qaşqabağı yerlə gedir, qaşqabağı tutulmaq, qaşqabağından qan yağır,*

---

³⁸⁸ Mehdiyeva S.H. «Yazılı dastanların dili» («Şəhriyar» dastanının materialları əsasında). Bakı: Elm, 1991, s.61

³⁸⁹ Аннаева Р.Х. Фразеологические устойчивые словосочетания в памятниках туркменского языка. Ашхабад: Ылым, 1985, с.132

³⁹⁰ Yənə orada. s.141

³⁹¹ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.514

³⁹² Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965, с.309

*qaşqabağından zəhər yağır (tökülür), qaşqabağından ilan-əqrəb sallanır(qaşqabağını düyünləmək)» və s.*³⁹³; «Lakin gördü ki, kişinin *qaşqabağından zəhər tökülür*»(I.Şıxlı); «saqqallı kişilərin dinmədiyini, əksinə, *qaşqabaq tökdüklərini* gördükdə söhbətin o qədər də asanlıqla keçməyəcəyini dərhal duydu»(I.Şıxlı).

Müasir Azərbaycan dilində «qabaq» adlı bədən üzvü olmasa da, demək olar ki, bütün yazılı abidələrimizdə «*qabaq*» sözü «alın» mənasında işlənmişdir. Bu haqda V.Aslanov yazır:«Qabaq – «lob».Vstreçaetsə vo vsex pisğmennıx pamətnıxax i v obrazüax ustnoqo narodnoqo tvorçestva. Teperğ slovo «qabaq» upotrebləetsə v znaçenii «pered», «do»³⁹⁴. «Qabaq» sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olmasa da, frazeoloji vahidin tərkibində aktiv halda işlənməkdədir.

Azərbaycan danışıq dilində «elə bil göbəyi burada (orada) kəsilib» frazeoloji vahidi işlənir. Bu ifadə insan bir yeri çox sevəndə, ona çox bağlananda işlədilir. Qıpçaq qrupu türk dillərində də bu ifadə «vətən» sözünə sinonimdir. Məs.: *qaz. kindik kesken jer*³⁹⁵; *qır. kindik kanı tamqan jer//kindik kesip, kir juuqan jer*³⁹⁶; *q.-qalp. kindik kesken jer//kindikten kan*

---

³⁹³ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.100

³⁹⁴ Aslanov V.İ. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, II c., s.248

³⁹⁵ Русско-казахский фразеологический словарь / Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985,с.173

³⁹⁶ Кыргыз тилинин фразеологиёлык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.155

*tamğan jer*³⁹⁷.

Qeyd etmək istərdik ki, qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji fondunda oxşarlıq və paralellik daha çox özünü məhz somatik frazeoloji vahidlərdə göstərir. Məs.: alt.onın erdinin sudi kurqaqan yok³⁹⁸, qır. ene sütü oozunan kete elek³⁹⁹; qaz. ana süti auzınan ketpeqen⁴⁰⁰; azərb. ağzından süd iyi gəlmək⁴⁰¹; tm. aqzından süyt ısı qitməndir// aqzından emen süydünün ısı qitməndir⁴⁰²; qır. bu kulaqınan kirip, tiqi kulaqınan çıquu⁴⁰³; tm. bir qulaqından qirip, ikinçisi qulaqından çıkdı⁴⁰⁴; k. bir kulağından girip, bir (öbür) kulağından çıkmak⁴⁰⁵; qaz. bir kulaamdan qirdi, ö burundan da çıktı⁴⁰⁶.

Son olaraq demək istərdik ki, somatik frazeolo-

---

³⁹⁷ Наурузбаева С.Т. Фраzeологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.76

³⁹⁸ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с.120

³⁹⁹ Kırqız tilinin frazeoloqıqlık sözdüqü. Frunze: İlim, 1980, s.210

⁴⁰⁰ Русско-казахский frazeологический словарь / Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985, с.91

⁴⁰¹ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.38

⁴⁰² Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.24

⁴⁰³ Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965, с.440

⁴⁰⁴ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.208

⁴⁰⁵ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.536

⁴⁰⁶ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.293

gizmlər təkcə türk dillərində deyil, başqa müxtəlif sistemli dillərdə də geniş yer tutur. «Onların populyarlığı onunla izah olunur ki, onlar həm aktual məzmunludur, parlaq obrazlılığa malikdir, dəqiqdir, xəlqidir, həm də sabit qrammatik formaya malikdir, üslubi cəhətdən çoxşaxəlidir»⁴⁰⁷.

Zoofrazeologizmlər. Ümumiyyətlə, fauna ilə bağlı frazeoloji vahidlər somatik frazeologizmlər kimi bütün dillərdə əhəmiyyətli qat təşkil edir.«Heyvan, quş, həşərat adları nominativ leksikanın əsas hissələrindən biri və metaforik söz birləşmələrinin əsas yaranma mənbəyidir»⁴⁰⁸.

Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji fondu heyvandarlıqla bağlı frazeoloji vahidlərlə çox zəngindir. Bu haqda A.T.Kaydarov yazır:«Çoxəsrlik heyvandarlıq təcrübəsi, heyvanlardan qida mənbəyi kimi istifadə olunması, geyim hazırlanması onların (qazaxların – M.Q.) dilində öz əksini tapmaya bilməzdi. Bu xüsusiyyət özünü qazax dilində ən çox sabit birləşmələrdə – frazeoloji vahidlərdə, atalar sözlərində, zərb məsəllərdə, etnolinqvistik faktorlarda

---

⁴⁰⁷ Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка / Вопросы фразеологии и составление фразеологических словарей. Баку: Изд.АН Аз.ССР, 1968, с.155

⁴⁰⁸ Hacıyeva A.K. İngilis dili zoofrazemlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri // Tədqiqlər. 2003, №3,

göstərir»⁴⁰⁹.

Ümumiyyətlə, bütün türk dillərində sabit ifadələr öz məzmununa görə dilin keçdiyi çoxəsrlik təcrübəyə əsaslanır. Fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin yaranması üçün qısa zaman kəsiyi kifayət deyildir. Frazeoloji vahidlər bəlkə də yüzilliklər nəticəsində yaranır. Onlar bizi əhatə edən bütün gerçəkliklər daxil olmaqla əşya və varlıqların xarakterini qısa, lakonik, obrazlı şəkildə təsvir etmək keyfiyyətinə malikdir. «Məhz bu ümumi xarakter frazeoloji vahidlərin fonoloji funksiyasını, onların obrazlılığını bütün hallarda özündə saxlayır»⁴¹⁰.

Qıpçaqdilli xalqların həyatında heyvandarlığın, xüsusilə dəvə, at, qoyun kimi ev heyvanlarının o qədər müstəsna rolu olmuşdur ki, onlar heyvanlar aləmini dərindən müşahidə edə bilmiş və zaman keçdikcə bu müşahidə onların məişətinə yol tapmış və bunun da nəticəsində dil daşıyıcıları obrazlı – fonoloji əsasa söykənən leksik-semantik frazeoloji vahidlər yaratmışlar. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki zoofrazeologizmlərin komponentləri əsasən ev heyvanlarının adlarından ibarət olur. Bu gün qıpçaq qrupu türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində

---

⁴⁰⁹ Кайдаров А.Т. Образно-фоновая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством в казахском языке // Известия АН Каз.ССР. Серия филологическая, 1987, №1, с.3

⁴¹⁰ Кайдаров А.Т., Сатенова С.К. Компаративные зоофраzeологизмы связанные со скотоводством в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1989, №4, с.4

aktiv şəkildə işlənən zoofrazeologizmlərə Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» əsərində də rast gəlinir:

«Divani-lüğət-it-türk» - kişi sözləşy yilki yizlaşu; - qaz.adam – söyleskenşe, jilkı – kisineskenşe; azərb.Insan dilləşməklə, heyvan iyələşməklə.

«Divani-lüğət-it-türk» - iki koçkar başii bir aşıqta pişmaz; qaz.eki koşkardın bası bir kazanğa simas; azərb. İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.

«Divani-lüğət-it-türk»- gvdəçi buzağu öküz bolmas; azərb. Ev buzovundan öküz olmaz.

Türk dillərindəki zoofrazeologizmlərdə müşayiət etdiyimiz bu ümumilik bütün türk xalqlarının heyvan-darlığa münasibətinin, demək olar ki, eyni olduğundan xəbər verir. Bu hal onların həm məişətlərinin, həm də tarixi inkişaflarının müştərəkliyi ilə bağlıdır. Bu müştərəklik isə dil yarusları içərisində xalqın məişət və təsərrüfatı ilə ən çox bağlı olan frazeoloji qatda daha da möhkəmlənərək yaşamaqdadır.

Qıpçaq qrupu türk dillərində paralel işlənən zoofrazeologizmlərin ekvivalentlərinə Azərbaycan dilində də geniş surətdə rast gəlinir. Qır.koy üstünö torğay jumurtkaloo⁴¹¹; qaz. *koy üstinde boz torğay jumurtkalağan* (qoyun üstündə boz torağay yumurtlayır)⁴¹²; q-qalp.koy üstine torğay jumalau⁴¹³;

---

⁴¹¹Кыргыз тилинин фразеологиалык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.157

⁴¹² Казахско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954,с.445

azərb. *qurdla quzu bir yerdə otlayır*⁴¹⁴; tk. *kurdu koyunla barıştırmak(yürütmək)*⁴¹⁵.

Bəzən elə olur ki, eyni zoofrazeologizm qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərindən bir neçəsində paralel olaraq işlənir. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərə dörd türk dilində rast gəldik. Onlardan ikisi qıpçaq, ikisi oğuz qrupuna daxil türk dillərindədir. Azərb.*quzu(qoyun) dərisi geymiş canavar//quzu dərisi geymiş qurd*; qaq. *yabanı (canavar) koyun derisində*⁴¹⁶; alt. *koy terezin kiyçen böry*⁴¹⁷; qır. *koy terisin de jaminğan*⁴¹⁸.

M.Adilov «qoyun dərisinə girmiş canavar» ifadəsi haqqında yazır: «Pis, yaramaz, çirkin niyyətini yaxşılıq, ləyaqət pərdəsi altında gizlədən ikiüzlü, riyakar adamları səciyyələndirmək üçün işlədilir. Əslində Incildən yayılmış bu ifadə qədimdən bəri Şərqdə və Qərbdə geniş yayılmışdır». Daha sonra alim qeyd edir ki, bu ifadəyə Sədinin «Gülüstan»ında, M.F.Axundovun «Kəmalüddövlə məktublar»ında, M.Müşfiqin, A.Şaiqin əsərlərində rast gəlinir⁴¹⁹.

Qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərindəki zoofrazeologizmlərin böyük hissəsini komparativ, yəni,

---

⁴¹³ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.77

⁴¹⁴ Seyidalıyev N.F. Frazzeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, s.190

⁴¹⁵ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s. 796

⁴¹⁶ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с. 140

⁴¹⁷ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с. 157

⁴¹⁸ Кыргыз тилинин фразеологиалык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.

⁴¹⁹ Adilov M.İ. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıcı, 1988, s.76

müqayisə yolu ilə yaranan frazeoloji vahidlər təşkil edir. Bu tip frazeoloji vahidlər müxtəlif şəkilçilər, qoşmalar vasitəsilə düzəlir. Qazax, qırğız, qaraqalpaq dillərində komparativ frazeoloji vahidlər «*day//dey – tay/tey*», şəkilçiləri ilə Azərbaycan, qaqauz, türk, türkmən dillərində isə «elə bil, kimi» komponentləri ilə yaranır. Məs.: q-qalp. *kara kumırskaday*; qır.kumırskaday kaynoo⁴²⁰; azərb.«Elə baxanda gördü ki, bir tərəfdən ağ, o biri tərəfdən qara ilanlar budu, *qarışqa kimi gəlirlər*»⁴²¹; qaq.*karımca qibi qezmaä*⁴²²; qır.kündö qalqan balıktay⁴²³; tk.«Adapazarlı hariç *sudan çekmiş balık gibiydilər*»(Mustafa Kutlu); azərb. «*Sudan kənara atılmış balıq kimi ağzın açıb tövşüdü*» (I.Şıxlı).

Komparativ mənalı frazeoloji vahidlər türkmən dilinin frazeoloji fondunda da çoxluq təşkil edir. Bu tipli frazeoloji vahidlərin çox hissəsi, demək olar ki, Azərbaycan dili ilə tam paraleldir. Məs.:tm. *it ayaqını iyen əli* – elə bil it ayağı yeyib. Bu tip frazeoloji vahidlərin yaranmasının əsas səbəbi heyvanların həyat və yaşayış tərzindən irəli gəlir. «Bunlar (*heyvanların həyat və yaşayış tərz* – M.Q.) frazeoloji və psixoloji cəhətdən insanlara, ümumiyyətlə, inkişafa şamil

⁴²⁰ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958, с.198

⁴²¹ Seyidaliev N.F. Frazеologiya lügəti. Bakı: Çıraq, 2004, s.180

⁴²² Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.52

⁴²³ Кыргыз тилинин фразеологиалык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.205

olunur»⁴²⁴.

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidləri tədqiq edərkən belə məlum olur ki, bu dillərdəki zoofrazeologizmlərin çox hissəsinin əsas komponenti ev heyvanlarının, xüsusilə dəvə və onun müxtəlif növlərinin adı ilə bağlıdır. Ev heyvanları içərisində «at» azərbaycanlılar üçün nə qədər mühümdürsə, dəvə də Orta Asiya xalqları üçün o qədər əhəmiyyət kəsb edir. Məs.: *qaz. jilkı – maldın patşası, tüye – maldın kaskası* (at ev heyvanlarının şahıdır, dəvə onlardan ən yaxşısıdır). Azərbaycan dilində də buna oxşar ifadə mövcuddur: «Övladda nəvə, dövlətdə dəvə».

Qazax dilindəki zoofrazeologizmlərdən bəzilərinin yaranması müəyyən əfsanə və rəvayətlərlə bağlıdır. Onlardan biri də bu frazeoloji vahiddir: «*tüye boyına senip, jıldan kürı kalıptı*» (öz hündür boyuna güvənən dəvə, ilin öz adıyla adlanmasından mərhum oldu) = *özünə umac ova bilmir, başqasına əriştə kəsir* (azərb.).

A.T.Kaydarov bu frazeoloji vahidin yaranmasını belə bir əfsanə ilə əlaqələndirir. Bildiyimiz kimi, şərq xalqları üçün bu qədər böyük əhəmiyyət kəsb edən dəvənin adı 12 illik dövrü təqvimə düşməmişdir. Alim bunun səbəbini belə izah edir: «Allah bir gün bütün

---

⁴²⁴ Кайдаров А.Т., Сатенова С.К. Компаративные зоофраzeологизмы связанные со скотоводством в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1989, №4, с.23

heyvanları yığıb belə bir elan verir:Heyvanlardan hansı günəşin çıxmasını birinci görsə, il o heyvanın adı ilə başlanacaq. Bütün heyvanlar gecəni yatmayıb səbirsizliklə günəşin çıxmasını gözləyirlər.Yalnız dəvə arxayın vəziyyətdə yatır. Çünki o, boyuna,gövdəsinə çox güvənirdi və əmin idi ki, günəşi birinci o görəcək. Bir siçan dəvənin qulağına girib gizlənir və günəşi birinci o görür.Ona görə 12 illik dövrü cədvəldə birinci ilin adı siçan adlanır.Insanlar üçün siçandan qat-qat faydalı və xeyirli olan dəvənin adı isə bu təqvimdə yoxdur»⁴²⁵. Azərbaycan dilində qazaxlarda olan bu rəvayətlə qismən bağlı olan,dəvənin təkəbbürlüyünü,özündən razılığını əks etdirən «*Yaxşı ki, Allah dəvəyə qanad verməyib, yoxsa dam-daş qalmazdı*» ifadəsi də mövcuddur.

Azərbaycan danışıq dilində belə bir ifadə var: «*elə bil fil qulağında yatıb*». Lakin bununla belə danışıq dilimizdə bir o qədər də işlənməyən «*dəvə qulağında yatmaq*» frazeoloji vahidi də «Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğəti»ndə özünə yer tapmışdır. Bizə belə gəlir ki, bu ifadənin də tarixi yuxarıdakı əfsanə ilə bağlıdır. Türkmən dilinin frazeoloji fondunda da belə bir frazeoloji vahid var: «*pilin qulağında uklamak*»⁴²⁶.

---

⁴²⁵ Кайдаров А.Т. Образно-фононая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством в казахском языке // Известия АН Каз.ССР. Серия филологическая, 1987, №1, с.7

⁴²⁶ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.527

Qıpçaq qrupu türk dillərində bir çox zoofrazeologizmlər insanların dini inancları, mifoloji təfəkkürü ilə bağlıdır. Qazax dilində belə bir ifadə işlənilir: «*ak tüyenin karnı jarılğanda*» (ağ dəvənin qarnı yarılanda). A.T.Kaydarovun fikrincə, bu ifadə qazaxların etnoqrafiyası ilə bağlıdır. «Əgər qohumlardan biri uzaq və qorxulu səfərə çıxarsa və yaxud ailə öz varisinin, davamçısının dünyaya gəlişini gözləyirsə, qazaxlar belə bir dilək diləyirlərmiş: «Ağ dəvə ölsün! Ağ dəvə kəsərəm!». Sonra hamı yığılıb ağ dəvənin mədəsinin yarıldığını gözləyir. Hamının gözü qarşısında onu yarardılar. Bu adət bu gün də frazeoloji vahidin tərkibində yaşamaqdadır. Bu haqda S.Kenesbayev yazır: «*Ak tüyenin karnı jarıldı*» frazeoloji vahidi xalqın iqtisadi və məişət xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə, xalqın dəvəyə olan münasibətini bildirir. Bu ifadə ağ dəvənin çox nadir halda kəsildiyinə işarədir»⁴²⁷.

Azərbaycan dilində buna ekvivalent olaraq «*dəvənin quyruğu yerə dəyəndə*» frazeoloji vahidi işlənir. Bu da hər hansı bir arzunun yerinə yetirilməsinin əlçatmazlığını, mümkünsüzlüyünü bildirir. Altay dilində eyni mənanı verən frazeoloji vahid işlənir. «*Tekenin müüzi teneree t'etkenin kem körgön? Tönin kuyruğı t'etkenin kem körgön?*»

---

⁴²⁷ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с. 15

(Tekenin buynuzunun göge cəlaştığını kim görmüş, Devenin kuyruğunun yere deşdiğini görmüş?)⁴²⁸.

Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunda «elə bil dəvənin qarnı yırtılıb» ifadəsi mövcuddur. Qazax və Azərbaycan dillərində paralel olan bu frazeoloji vahidlər daşdıqları mənaya, hadisələrə münasibətinə görə müxtəlifdirlər. Azərbaycan dilindəki «elə bil dəvənin qarnı yırtılıb» ifadəsi evdə səliqəsizlik, xaos olanda işlənir. Lakin qırğız dilindəki «*ak töönün kardı jarılqan*»⁴²⁹ ifadəsi qazax dilindəki kimi gözlənilməz bir hadisənin baş verməsini göstərir. «Ak töönün kardı jarılqan toönar künü... gqın suran kelip oturam» (Jantoşev).

Qazax xalqı üçün dəvənin mahiyyəti o qədər böyükdür ki, onu görməmək mümkün deyil. Qaz. «*Kormes tüyeni de körmes*» - öz gözündə tiri görmür, özgənin gözündə qıl axtarır; «*Tüye üstinen sirak üyitimu*» (dəvənin üstündə oturub qoyun ayağı bişirir) = evində yox urfalıq, könlündən keçir darğalıq.

Ev heyvanlarının adları ilə insanlar bioloji, fizioloji xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün frazeoloji vahidlər yaradır. Məs.: qaz. *narım yari jükti, yari sütti, yari küşti yari kütti* = hərfi tərcüməsi: mənim bir ürğüclü dəvəm həm nəqliyyat, həm süd, həm güc,

---

⁴²⁸Dilek İbrahim. Altay türklərinin Ata sözləri/Türk dünyası. Dil və ədəbiyyat dergisi, Ankara, 1996, s.109

⁴²⁹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.30

həm də xoşbəxtlikdir. Ümumiyyətlə, qazaxlarda bir ürgüclü dəvə müqəddəs hesab olunur və bu frazeoloji vahid onun qazaxların həyatında, məişətində nə qədər böyük rolu olduğunu bir daha sübut edir.

Eyni dil ailəsinə mənsubluq, üstəlik də dil daşıyıcılarının qonşuluğu bu iki dilin – qazax və qırğız dillərinin frazeoloji fondunda saysız-hesabsız frazeoloji vahidlərin paralelliyinə imkan yaratmışdır. Qırğız dilində də zoofrazeologizmlərin çoxu «dəvə» sözü ilə bağlıdır.

Məs.: «*közü korkkon töödöy alaydı*» (gözləri qorxmuş dəvənin gözləri kimi həlqələni; qorxudan gözləri alacalanır); *töönün kuyruqu jerqe tiyqende* (dəvənin quyuğu yerə dəyəndə); *töö kördünbü – jok, bgg kördünbü – jok*⁴³⁰ (Dəvə gördünmü? Yox, heç izini də görmədim).

Oğuz qrupu türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunda da dəvə ilə bağlı zoofrazeologizmlərə rast gəlinir. Lakin onlar qazax və qırğız dillərində olduğu kimi çox deyildir. Buna səbəb Azərbaycanın təbii şəraiti və burada dəvəyə o qədər də ehtiyacın olmamasıdır. Lakin bununla belə, Azərbaycan dilində də «dəvə» komponentli frazeoloji vahidlərə rast gəlinir. Məs.: «*Dəvənin quyuğu yerə dəyəndə; Dəvəsi ölmüş ərəb; Dəvə qulağında yatmaq; Dəvə dəlləklik edir; Dəvə gördün? Heç qığını da görmədim; Dəvə*

---

⁴³⁰ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с. 285

nalbəndə baxan kimi; Dəvədən böyük fil var; Dəvəni dəngi ilə yemək; Dəvəni çömçə ilə sulamaq; Dəvənin boynu kimi» və s.⁴³¹ «*Şamaxılılar demişkən, «dəvədən düşsə də hət-hötündən düşmürdü»*⁴³².

Azərbaycan yazıçısı Elçin də əsərlərindən birini «*Ağ Dəvə*» adlandırmışdır. Əsərdə *Ağ Dəvə* mifik bir obraz kimi özünə yer tapmış və onunla bağlı rəvayət də verilmişdir. «*Balakərim deyirdi ki, önləri Ağ Dəvə aparır və Ağ Dəvə kimi ki, o biri dünyaya aparmaq istəyir, gecə gəlib o adamın qapısının ağzında yatır»*⁴³³.

Digər oğuz qrupu türk dillərində də dəvə komponentli frazeoloji vahidlər mövcuddur. *Tk. devede kulak; deve nalbanda bakar gibi(bakmak); - Deve gördün mü – Yeden ölsün*⁴³⁴; *tm.ak mayanın yolu*(maya– atası buğa, anası avana olan 2 ürgüclü dəvə), *maya yalı gelin* (dəvə kimi gözəl gəlin)⁴³⁵, *kor düəsi köprüdən keçdi* (o artıq evləndi)⁴³⁶.

Kökləri qazax xalqının etnoqrafiyasına gedib çıxan başqa bir frazeoloji vahid «*bastan külak sadağa*» (başının-qulağının sadağası) ifadəsidir. Bu frazeoloji vahid istər qazax, istərsə də Azərbaycan

---

⁴³¹ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.115

⁴³² Cəfərzadə Ə. Aləmdə səsım var mənım. Bakı: Gənclik, 1972

⁴³³ Elçin. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, II c.,s.237

⁴³⁴ Aksoy Ömer Asım. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.596

⁴³⁵ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968,с.445

⁴³⁶ Yenə orada. s.415

dilində az bir şeyi qurban verib, mühüm bir şeyi saxlayarkən işlədilir. Qazax dilçiləri bu frazeoloji vahidin etimologiyasını belə izah edirlər: «...qoyunlar Sibir xorası xəstəliyinə tutulanda onların qulaqları buz kimi soyuq olurdu. Ona görə də insanlar arasında belə bir inanc yaranmışdır ki, bütün pisliklər qoyuna onun qulağından keçir. Ona görə də qoyunlar xəstələndə onun qulağının birini kəsirdilər, üç dəfə başına dolayıb kənara tullayırdılar»⁴³⁷. Bunun mənası odur ki, qulaq başa qurban verilir. Azərbaycan dilindəki «başının-gözünün sadağası olsun» ifadəsinin qazax etnoqrafiyasına nə qədər aidiyyəti olub-olmamasını isə deyə bilmərik. Qırğız dilinin frazeoloji fondunda da bu ifadə mövcuddur: «*sadaqan keteyin!*; *sadaqa ket!*»⁴³⁸.

Qırçaq və oğuz qrupu türk dillərində də insanın bədən üzvləri və yaxud mənəvi xüsusiyyətləri heyvanlara oxşadılır və bu yolla frazeoloji vahidlər yaranır. Hər bir zoonim üçün sabit əlamətlər toplusu müəyyən edilmişdir. Məs.: *q-qalp.jayın ağızli* (balıq ağız), *koyan jürek* (dovşan ürək), *iyt ölqen jerde*⁴³⁹; *qaz.kumırska bel* (qarışqa bel) = nazik bel, incəbel, *teke sakal* (keçi saqqal); *q-qalp.iyt janlı*; *qır.it janduu;it*

---

⁴³⁷ Кайдаров А.Т. Образно-фононая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством в казахском языке // Известия АН Каз.ССР. Серия филологическая, 1987, №1, с.8

⁴³⁸ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.245

⁴³⁹ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958, с.292

*ölgön jer*⁴⁴⁰ və s.

Bəzən də elə olur ki, qıpçaq qrupu türk dillərindəki heyvandarlıq terminləri frazeoloji vahid adı altında verilir. Müasir qaraqalpaq dilində qoyunçuluqla bağlı «ərəbi kozı»(üç-dörd aylıq cins quzu)= ərəb quzusu, «ayrı tüye» (iki urğuclu dəvə) ifadələri frazeoloji vahid yox, sırf heyvandarlıq terminləridir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də çoxlu miqdarda bu cür heyvan adları vardır ki, onlar zahirən frazeoloji vahidə oxşasalar da, biz onları heyvandarlıq termini kimi qəbul edirik. Məs.: keçi adları – *ağ qulaqlı, sarı qulaqlı, qırmızı qaşqa, qırmızı ala, göy qulaqlı, qara qulaxlı, ala keçi* və s.⁴⁴¹. Balıq adları – *ağ balıq, qızıl balıq, ördək balıq* və s.

Dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər. Dini-mifoloji zəmində olan frazeoloji vahidlər türk dillərində çoxluq təşkil edir. Qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərində paralellik təşkil edən frazeoloji vahidlərin əksər hissəsi dini xarakterli ifadələrdir. Bu tip frazeoloji vahidlərdən danışmazdan əvvəl, qısa da olsa, türklərin tarixən hansı dini inanclara tapındıqlarına nəzər salmaq. Bildiyimiz kimi, xristianlıq, buddizm, islam kimi dinlər qismən gec yaranmışdır. Buna qədər isə müxtəlif cür

---

⁴⁴⁰ Кыргыз тилинин фразеологиялык сюздугу. Фрунзе: Илим, 1980, с.123-124

⁴⁴¹ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968, s.338

çoxlu inanclar mövcud olmuşdur ki, bu da əski türklərin primitiv dünyagörüşünə malik olmasına dəlalət edir.«Təbiət hadisələri qarşısında köməksizlik, gücsüzlük və qorxunun olması qeyri-real və fantastik olan fetişizm,totemizm, manizm, animizm kimi qədim dinlərin yaranmasına səbəb olmuşdur»⁴⁴².

Inanclar bir-birindən formasına görə fərqlənirdi. Məsələn, buddizm – bütlərə, totemizm – heyvanlara və müxtəlif növ bitkilərə, magizm – sehrbazlığa, ovsunçuluğa, animizm isə ruha sitayişinə əsas götürürdü. «Əski türklərin totempərəst və ya şamançı olduqlarını yazmışlar. Bu yazıların doğru olmadığı və türklərin əski dinlərinin Gök Tanrı dini olduğu son zamanlarda sübut olunmuşdur»⁴⁴³. Türklərin totemist olduğunu söyləyənlər Boz qurd əfsanəsini əllərində əsas tuturlar. «Əski türklərdə qartal da müqəddəs sayılaraq hakimiyyət nişanəsi idi. Atillanın bayrağında qartal şəkli varmış»⁴⁴⁴. Lakin türklər qətiyyən totemçi olmamış, onlar sadəcə olaraq qurdu, qartalı uğurlu, uğur gətirən heyvan saymışlar. Türklər şamançı da, olmamışlar. Şamançılıq qismən yakut və Altay türkləri arasında yayılırsa da «şaman» sözü Hind-Avropa terminidir. Şamanizm özü-

---

⁴⁴²Тулєкова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. АҚД, Алма-Ата, 1975, с.6

⁴⁴³ Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azər nəşr, 1993, s.55

⁴⁴⁴ Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azər nəşr, 1993, s.56

özlüyündə bütün qədim inancları birləşdirir və təkallahlığa daha yaxındır.

Türk xalqlarının qədim inanclarında göyə, səmaya sitayiş də vardır və bu etiqad daha üstün mövqeyə malikdir. «Onlar (türklər – M.Q.) qədimlərdə günəşə, aya, ulduzlara sitayiş edirdilər və inanırdılar ki, göyün gücü od və ildırımdadır»⁴⁴⁵. Əski türklər ildırımdan qorxur, göylərə sitayiş edir, ona qurban gətirir və yaxud da bir-birini onun qəzəbi ilə qorxudurdular. Bunun izləri qazax və Azərbaycan dillərindəki bir çox frazeoloji vahidlərin tərkibində yaşamaqdadır. *Qaz:töbennen jay tüşkir* = təpəndən ildırım vursun, *kök sokkır*(göy vursun səni) = Allah vurmuşdu səni, *jaratkan iem jar bolsın* – Allah sənə yar olsun. Bunların hamısı türklərin ta qədimlərdən göylərə və oradakı gözəgörünməz varlığa – Gök Tanrıya inamının mövcudluğunu sübut edir. «...İsanın mövluduna qədərki türk(qıpçaq) mədəniyyətini səciyyələndirən təkallahlıqdır. İsaya qədər qıpçaqlar bütprəstlikdən çoxdan uzaqlaşmışdı. Onların dünyagörüşü indi din adlanan yeni fəlsəfi quruculuğun əsasını təşkil edib: əşya (büt) yox, ruh (ilahi qüvvə) idarə edir»⁴⁴⁶.

Əski türklərin ilk etiqadları içərisində aya, ulduza, günəşə və yenə də göyə və yenə də göylərdəki

---

⁴⁴⁵ Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. АҚД, Алма-Ата, 1975, с.6

⁴⁴⁶ Adçı M. Qıpçaq çölünün yovşanı. Bakı: Gənclik, 1997, s.113

cismlərə inanclar da mühüm yer tutmuşdur. «Hun imperatoru Tanhu günəş və aya səcdə edərdi»⁴⁴⁷. Ola bilsin ki, ayı Allah hesab edirdilər. Qırğızlar yeni ay görünəndə səcdə etdikləri zaman alınları dəyən torpaqdan otu qırıb sonra onu evə gətirib odda yandırırtdılar⁴⁴⁸. Bu adətin eynilə oxşarı qazaxlarda da vardır. Aya, günəşə, ulduzlara sitayiş nəticəsində qıpçaq xalqlarının danışıq dillərində çoxlu miqdarda frazeoloji vahidlər yaranmışdır ki, bunlar da əsasən xeyir-dua vermək üçün işlədilir. Məs.:«*Ay kördim, aman kördim, Jana Ay, jarılka, eski Ay, esirke!*» - Ayı gördüm və onun uğurlarını gördüm. Köhnə ay bağışla, təzə ay xeyir-dua ver!

Azərbaycan dilində də «ay» komponentli frazeoloji vahidlər mövcuddur. Azərbaycan dilindəki bu tip frazeologizmlərdə «ay» gözəllik simvolu, gözəllik timsalı kimi işlənmişdir. Araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, bu, əski türklərdə də belə olmuşdur. «Ay ilahəsi tərkib kimi türkdilli xalqların bir çox tanrı, ilahə adlarında iştirak edir. Ay qoğan (oğuzun anası) qıpçaqlarda Ay – ata, Ay – Va, Ayzıq (gözəllik ilahəsi) adlarındakı «ay» tərkibi ilahiliyi bildirmişdir⁴⁴⁹. Q-qalp. «Eñ kişkene kızı akıllı, ay

---

⁴⁴⁷ Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azərneşr, 1993,s.57

⁴⁴⁸ Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. АКД, Алма-Ата, 1975,с.7

⁴⁴⁹ Seyidov M.Ş. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıcı, 1989,s.21

dese açzı, kün dese közi bar sulıy kız edi» (Qaraqalpaq xalq nağılları); qaz. «*Ay dese auzı bar (jok) kün dese közi bar(jok)*». Oğuz qrupu türk dillərindəki misallarda da qadın gözəlliyi ayla müqayisə edilmişdir. Məs.:azərb. «*ay parçası, aya deyir sən çıxma, mən çıxım*⁴⁵⁰; tk.aya «*sen doğma ben doğuyorum der*»⁴⁵¹, *aydan arı, gündən (sudan) duru (çox temiz, çox güzel)*⁴⁵²; tm. *ayın bölqeqi* (gözəl qadın) = ay parçası.

Ayı, günəşi, ulduzu müqəddəsləşdirməyin nəticəsində qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji fondu bu kimi ifadələrlə zənginləşmişdir: qaz. *ayın onınnan tusın* (qoy sənün ayın sağ tərəfdən çıxsın), *aldınnan ak kün tusın* (qoy sənün qabağına ağ günəş çıxsın)=üzünə gün doğsun, *jüldızın joğarı bolsın*(ulduzun doğsun); q-qalp.*jüldızı tüsti //jüldızı ötti* = ulduzu söndü//batdı; qır.*jüldızı artık* = xoşbəxt, ulduzu parlayan, *jüldızı tüştü*(ulduzu düşdü) = ulduzu söndü//batdı; azərb.*ulduzu üzünə gülmək, ulduzları(ulduzu) barışmaq*⁴⁵³; qaq.*yıldızı yufka* = ulduzu sönük⁴⁵⁴.

Türk dillərinin frazeologiyasında odla, ocaqla

---

⁴⁵⁰ Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, s.46

⁴⁵¹ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.495

⁴⁵² Yenə orada.s.496

⁴⁵³ Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, s.231

⁴⁵⁴ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.50

bağlı ifadələrə də rast gəlinir ki, bunlar da əski türklərin ilkin dini təsəvvürləri ilə bağlıdır. Qədimdə oda da sitayiş ediblər. Odu ana adlandıraraq belə hesab edirdilər ki, od ruhu, qəlbi təmizləyir və evə xeyir-bərəkət bəxş edir. Qazaxlarda ailənin başçısı da «od ağası» adlanır. «Gəlin gələcək ərinin evinə daxil olanda ocağın qarşısında diz çöküb onu salamlayar, sonra isə odun üstünə yağ tökərək bir neçə dəfə baş əyib yalvararaq deyərmiş: «Od ana, yağ ana, mənə xeyir-dua ver!»⁴⁵⁵.

Azərbaycan dilində də belə bir ifadə var: «Odun üstünə yağ(od) tökmək»⁴⁵⁶. Qazax xalqının yuxarıda qeyd etdiyimiz adətilə dilimizdəki bu frazeoloji vahid arasında eyniliyin olması açıq-aydın görünür. Türkmən dilində «*çırağına yağ dammak*» frazeoloji vahid isə başqasının dərdinə şənlənmək mənasını verir. Lakin maraqlı haldır ki, qıpçaq qrupunun qazax və qırğız dillərində bu frazeoloji vahid müsbət çalarlar ifadə etsə də, oğuz qrupunun Azərbaycan və türkmən dillərində mənfi çalarda, «ara qızısdırmaq, ara vurmaq» mənasında işlənir. Hal-hazırda müasir Azərbaycan dilində işlənən «*yaxasından od tökülür, ağızından od püskürür*» kimi ifadələr də mənfi çalarlara malik frazeoloji

---

⁴⁵⁵ Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. АКД, Алма-Ата, 1975, с.7

⁴⁵⁶ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.189

vahidlərdir.

Odon, ocağın müqəddəsliyi, oda və ocağa sitayişin izləri bu günümüzdə məhz frazeoloji vahidlərin tərkibində gəlib çatmışdır. Qaz: «*ot basın, oşak kasın, aman bolsın* (odunun, ocağının başında olanlar qoy salamat olsunlar); *otının basınan, oşağının kasınan ber* (onun odunun ətrafında olanlara xoşbəxtlik ver); *oşaktın uş bütına bersin* (onun oduna bərəkət ver).

Göründüyü kimi, türklərin anlamında oda, ocağa müraciət heç də birmənalı olmamışdır. Dilimizdə od-ocaqla bağlı mənfi səciyyəli frazeoloji vahidlər də çoxdur. Məs.: *oddan qorxan kimi, oda düşmək, od götürmək, od vurmaq* və s.⁴⁵⁷ «Bu xəbəri padşah eşidən kimi od götürüb odlanmağa başladı»⁴⁵⁸.

Türk xalqlarının bu qədər əski etiqad və inancları olmasına baxmayaraq, onlar tək olan varlığa Gök Tanrıya inanmış, ona pənah gətirmişlər. Türklərin ən qədim yazılı abidəsi olan Orxon-Yenisey kitabələrində də türklərin Gök Tanrıya tapındıqları dəfələrlə qeyd olunub. Musəvilik və məsihilik yaranandan sonra türklərin müəyyən qismi bu dinləri qəbul etsələr də, «...İslam dinindən başqaları türklərdə mənfi təsir buraxmış və varlıqlarına ziyan vurmuşdur»⁴⁵⁹.

---

⁴⁵⁷ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.88

⁴⁵⁸ Seyidəliyev N.F. Frazеolojiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, s.200

⁴⁵⁹ Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azərnoşr, 1993, s.58

Türklər,o cümlədən qırçaq qrupu türk dillərinin daşıyıcıları olan qazaxlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar, no-qaylar özlərini islamda tapmış və bu xalqların istər leksik, istərsə də frazeoloji fondunda islam dini ilə bağlı ifadələr üstünlük təşkil edir. İslam dini türklərin öz türklüyünü itirməyinə deyil, qoruyub saxlamağına kömək etmişdir. «Yalnız islam dini türklərin əski inamları ilə bir çox baxımdan səsleşdiyinə,onların ruh və xarakterinə uyğun olduğuna görə hər zaman türklərin qüvvətlənməyinə və türklüyün qalmasına kömək etmişdir»⁴⁶⁰.

Bildiyimiz kimi, üzərində tədqiqat apardığımız dillərin daşıyıcıları (qaqauzlardan və altaylardan savayı) müsəlmanlardırlar və islam dininə sitayiş edirlər. Ona görə də qırçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji fondundakı dini zəminli frazeoloji vahidlərin demək olar ki, hamısı leksik-semantik quruluşlarına görə Azərbaycan dili ilə paralellik təşkil edir. Məs.:q-qalp.kıl köpir, payğambar jası⁴⁶¹. Məlum olduğu kimi, Məhəmməd peyğəmbər 63 yaşında dünyasını dəyişmiş, 40 yaşında isə ona peyğəmbərlik verilmişdir. Bu hər iki yaş qaraqalpaqlarda müqəddəs sayılmış, «*Payğambar jası*» frazeoloji vahidi yaran-

---

⁴⁶⁰ Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azər nəşr, 1993,s.58

⁴⁶¹ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.109

mişdir. *Atana raxmet*⁴⁶², *əcel muğalak*⁴⁶³, *tan namaz*⁴⁶⁴, *bes yəqıt namaz*⁴⁶⁵, *kudayı konak*⁴⁶⁶, *Muxamet (tin) ümmeti*⁴⁶⁷, *ınşa alla*⁴⁶⁸; qaz. *kudayğa (Allağa) şükir!*⁴⁶⁹, *o dünıeqe ketu*⁴⁷⁰, *kuday berse*⁴⁷¹, *kıl köpir üstinde bolu*⁴⁷², *ajaldan aman kalu*⁴⁷³, *kırkın beru*⁴⁷⁴; qır. *akıretke ketüü*⁴⁷⁵, *tiqi dünüyö*⁴⁷⁶, *Mekeden taş kötürüp kelqenin*(özünü elə aparır ki, elə bil Məkkədən daş gətirib)⁴⁷⁷, *kudaydın kindiqinen tüştünbu?*(Allahın göbəyindən düşmüşən?) = Göydən

---

⁴⁶² Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, .s.71

⁴⁶³ Yənə orada.

⁴⁶⁴ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, .s.80

⁴⁶⁵ Yənə orada. s.72

⁴⁶⁶ Yənə orada. s.78

⁴⁶⁷ Yənə orada. s.79

⁴⁶⁸ Yənə orada. s.82

⁴⁶⁹ Казахско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954,с.469

⁴⁷⁰ Yənə orada. s.133

⁴⁷¹ Жамшитова Г.Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание: АҚД, Бишкек,с.20

⁴⁷² Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АҚД, 1980,с.20

⁴⁷³ Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АҚД, 1980,с.21

⁴⁷⁴ Yənə orada.

⁴⁷⁵ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.31

⁴⁷⁶ Yənə orada.s.274

⁴⁷⁷ Yənə orada. s.217

zənbillə düşmüşən?⁴⁷⁸, *gteqine namaz okuu*⁴⁷⁹, *kadır tün*⁴⁸⁰, *Mekedeqi kurmaday* (Məkkədəki xurma kimi)=elə bil Şah Abbasın nəvəsidir⁴⁸¹, *namazdın kazası*⁴⁸²; *noq axır zaman* (qiyamət günü nəzərdə tutulur)⁴⁸³, *arçı duniyaqa ketuv*; *alt. onı kem biler, kuday(onı) biler, kudayqa baş* (Allaha şükür), *kuday uçun //kudaydın uçun*⁴⁸⁴; *alt. Teneride kuday, telekeyde kaan* (Göklü tanrı, yerde kağan, kudayga ijenzen, boyun yanılba (tanrıya inansan yanıtmazsın), *kumu olmayan su olmaz* (tanrısı olmayan halk olmaz)⁴⁸⁵.

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki islam dini zəminində olan frazeoloji vahidlərin, demək olar ki, hamısı oğuz qrupu türk dillərində istər danışıda, istərsə də bədii əsərlərdə paralel olaraq işlənir. Azərb.«...namussuz eləmə məni, o dünyada *Həzrət Fatimə qulluğunda* ətəyindən yapışib şikayət elərəm»⁴⁸⁶. «*Allahın əmri, peyğəmbərin şəriəti*», *Allahın kərəminə şükür*⁴⁸⁷, *bir ayağı o dünyada, bir*

⁴⁷⁸ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, s.191

⁴⁷⁹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, s.320

⁴⁸⁰ Yenə orada. s.136

⁴⁸¹ Киргизско-русский словарь / Сост. проф. К.К. Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965, с.522

⁴⁸² Yenə orada. s.551

⁴⁸³ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.54

⁴⁸⁴ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с.32

⁴⁸⁵ Dilek İbrahim. Altay türklərinin Ata sözləri / Türk dünyası. Dil ve edebiyat dergisi, Ankara, 1996, s.111

⁴⁸⁶ Cəfərzadə Ə. Aləmdə səsim var mənim. Bakı: Gənclik, 1972

⁴⁸⁷ Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,

*ayağı bu dünyada*⁴⁸⁸; tm: *mizan terezisi*⁴⁸⁹, *Adam Ata ve Xov Gne*⁴⁹⁰, *acal donunu qeymek*⁴⁹¹, *kıblayı yalem*⁴⁹², *kıyamət axırı*⁴⁹³; tk: *kadır gecəsi doğmuş*⁴⁹⁴, *Allaha bir can borcu olmak*⁴⁹⁵, *zemzemle yıkanmış*⁴⁹⁶, «Ya əhiret imtihanə ne olacaq? Ona da çalışıyor musun?» (R.Ş.Apuhan), «Haramın hesabını Cenâb-ı Hak kiyyamet günü insana sorar» (R.Ş.Apuhan).

Aparadığımız araşdırmalardan belə məlum olur ki, qıpçaq və oğuz qrupundakı dini zəminli frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti islam dinini, onun ayinlərini özündə təcəssüm etdirir.

Türklərin qədim mifoloji dünyagörüşü və təsəvvürləri də frazeoloji vahidlərdə öz əksini tapmışdır. Qıpçaq qrupu türk dillərində mifoloji dünyagörüşü ilə bağlı elə frazeoloji vahidlər var ki, onlara Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunda rast gəlinmir. Qazax və qaraqalpaq xalqlarının mifoloji təsəvvürlərinə görə insanların həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən ev heyvanlarının və bu

---

⁴⁸⁸ Yənə orada. s.68

⁴⁸⁹ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.629

⁴⁹⁰ Yənə orada.s.27

⁴⁹¹ Yənə orada.s.278

⁴⁹² Yənə orada.s.923

⁴⁹³ Yənə orada.s.424

⁴⁹⁴ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.756

⁴⁹⁵ Yənə orada.s.462

⁴⁹⁶ Yənə orada s.965

heyvanların qoruyucusu olan çobanların mifoloji himayədarı mövcuddur. Həmin himayədarların adları bir çox frazeoloji vahidlərdə reallaşır. Məs.:q-qalp: *zənqi baba* = mal-qaranın himayədarı⁴⁹⁷, *ğayıp eren* = insanların və heyvanların himayədarı⁴⁹⁸, *şopan ata* = çobanların himayədarı⁴⁹⁹, *oysıl kara* = dəvələrin himayədarı⁵⁰⁰; qaz: *şek-şek ata* = keçilərin himayədarı, *şopan ata* = qoyunların himayədarı, *oysıl kara* = mal-qara himayədarı, *kambar ata*⁵⁰¹ = atların himayədarı; qır: *zənqi baba*⁵⁰².

Çox maraqlıdır ki, qırçaq qrupu türk dillərində mövcud olan bu frazeoloji vahidlərə oğuz qrupu türk dillərindən yalnız türkmən dilində rast gəlinir. «zənqi baba» - mal-qaranın himayədarı⁵⁰³. Bizim fikrimizcə, bu hal türkmənlərlə qazax, qırğız və qaraqalpaqların eyni regionda - Orta Asiyada yaşamasından, təbii şərait və heyvandarlıqda məşğuliyyətlərinin, demək olar ki, eyni olmasından irəli gəlir. Zənnimizcə, oğuzdilli xalqlardan yalnız türkmənlər adət və ənənə, sənət və məşğuliyyət baxımından qırçaqdilli xalqlara

---

⁴⁹⁷ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.75

⁴⁹⁸ Yənə orada. s.73

⁴⁹⁹ Yənə orada. s.82

⁵⁰⁰ Yənə orada. s.79

⁵⁰¹ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с. 12

⁵⁰² Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.79

⁵⁰³ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.337

daha doğmadırlar. Bu doğmalığ və yaxınlıq özünü frazeoloji vahidlərdə də büruzə verir.

S.Kenesbayev belə mifik frazeoloji vahidlərin leksik və qrammatik arxaizmlər vasitəsilə yarandığını qeyd etmişdir⁵⁰⁴. Qazaxların ruh və bədən haqqındakı mifoloji dünyagörüşləri də frazeoloji vahidlərdə öz əksini tapmışdır. Qazaxlara görə ruh müvəqqəti olaraq bədəndə yerləşir. Bədən öləndən sonra ruh qalan insanlara xeyir və şər gətirə bilən güclü bir qüvvəyə çevrilir. Məs.: *aruak koldasın* (əcdadların ruhu sənə kömək olsun); *aruak jar bolsın* (əcdadların ruhu qoy səni qorusun).

Ölən əcdadlarının ruhuna qazaxlarda xüsusilə böyük inam vardır. Ruhlar bu xalqlarda qoruyucu, himayədar rolunu oynayır. Ona görə də çətin günlərdə onları köməyə çağırır, ruha xoş gəlmək üçün ona qurbanlar kəsir, nəzirlər verirtilər. Bu kimi frazeoloji vahidlər də məhz buna görə yaranmışdır. Məs.: *kürbandık kabil bolsın, sadaka kabil bolsın*⁵⁰⁵, *janın jadırasın* (ruhu şad olsun), *canın şıksın* (canı çıxsın), *jas janına jamandık bermesin* (cavan canına Allah qıymasın//dəyməsin).

Türklərin dini-mifoloji təsəvvürlərinə görə ruhlar həm xeyirxah, həm də zalım ola bilər. Şeytan, cin,

---

⁵⁰⁴ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с. 12

⁵⁰⁵ Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. АҚД, Алма-Ата, 1975, с.8

pəri, div və s. zalım, pis ruhların əksidir. Mələk isə xeyirxah ruhları təcəssüm edir və bütün bunlar frazeoloji vahidlərdə öz əksini tapır. Məs.: qaz. *albastı baskır* (bədlik basmaq), *şaytan alqır* (üzünü şeytan görsün), *cin sokkır* (qoy səni cin çaşdırsın), *peri soğğır* (səni ifritə vursun)⁵⁰⁶; qır. *şaytan moynun sindiruuu* (şeytanın boynunu/ayağını sindirmə), *şaytan azqıru*(şeytan azdırmaq), *şaytan baskar!*⁵⁰⁷; azərb. <heç> *şeytanın da ağına gəlməz, şeytanın dal ayağı, şeytan da baş çıxarmaz, şeytan kirəyə tutub, şeytan nə deyir, şeytanın əlinə çöp verər* və s. «Bunu gören padşah *cin atına mindi*», «Oğlan bu sözləri eşidən kimi *cin vurdu başına*»⁵⁰⁸; tk. *cini tepesine çıkmak, cini (cinleri) tutmaq, cinleri ayağa kalkmaq*⁵⁰⁹, *şeytan görsün yüzünü, şeytanın ayağını(bacağını) vermek*⁵¹⁰ və s.

Aparığımız araşdırmalar nəticəsində belə məlum oldu ki, Nuh peyğəmbərlə, Xıdır Nəbiylə bağlı mifoloji məna kəsb edən frazeoloji vahidlər istər qıpçaq, istərsə də, oğuz qrupu türk dillərində çoxluq təşkil edir. Məs.: q-qalp. «*kıdır atadan dünğə tileyin den baratırman, - dedi*», «*kıdır atanı izlen baratırman, ata*»(Qaraqalpaq xalq nağılları); qır.jolun

⁵⁰⁶Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. АКД, Алма-Ата, 1975,с.12

⁵⁰⁷ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.306

⁵⁰⁸ Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, s.84

⁵⁰⁹ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.568

⁵¹⁰ Yənə orada. s.894

*şıdır, joldaşun Kıdır bolsun*⁵¹¹; *tm.qızıl qörse, Xıdır azar*⁵¹²; *azərb.*: «...ingilis və ya rus padşahının xətrinə *Nuh zamanından* bir yerdə yaşadığımız qonşumuzla pislik edə bilmərik» (Y.V.Çəmənşəminli), «Niftalının da *nuh əyyamından qalma* bir berdankası var idi», «Qızların içərisində elələri vardı ki, *Nuhdan qalma* kəməndçi idi» («İbrahim» das.)⁵¹³; *tk.* *Nuh Nebi'den (Hazreti Nuh'tan) kalma, Nuh der, peyğamber demez*⁵¹⁴, *Hızır gibi yetişmek*⁵¹⁵; *tm.* *Nux gyəmində*⁵¹⁶.

Türkdilli xalqların bir çoxu suyu ilk başlanğıc hesab etmişdir. Elə buna görə də onların mifologiyasında deyilir ki, tanrı ilə bərabər kainatda öncə yalnız su varmış⁵¹⁷. Məs.: *noq.su anası; azərb. su pərisi; qaq. deniz kızı*⁵¹⁸ kimi frazeoloji vahidlər də bununla bağlıdır.

«Idiomatik ifadələr özlərini ən çox xalqın tarixində qoruyur. Keçmiş əsrləri, xalqın keçmiş tarixini idiomatik ifadələr tək heç nə özündə əks etdirə

⁵¹¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.105

⁵¹² Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова.

Советская энциклопедия, 1968, с.31

⁵¹³ Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, s.199

⁵¹⁴ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.s.827

⁵¹⁵ Yenə orada. s.723

⁵¹⁶ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова.

Советская энциклопедия, 1968, с.780

⁵¹⁷Seyidov M.Ş. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıcı, 1989, s.22

⁵¹⁸ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.139

bilməz»⁵¹⁹. Dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər də xalqın dini baxışlarını, dünyagörüşünü öyrənmək baxımından misilsiz xəzinədir.

Adət və mərasimlərlə bağlı frazeoloji vahidlər. Frazeoloji vahidlər həm də həyat hadisələrindən yaranır. Təsadüfi deyildir ki, qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin bir qismi məhz xalqın adət və mərasimləri ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlər bəlkə də yeganə dil vahididir ki, xalqın təfəkkürü ilə bu qədər sıx əlaqəlidir. Xalq təfəkkürünün məhsullarından biri də adət və mərasimlərdir. Qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərində adət və mərasim adları ilə bağlı çoxlu miqdarda frazeoloji vahidlər özlərinə yer tutmuşdur. Məs.: *qaz.süt akı* – sud haqqı⁵²⁰; *qır. kız uzatuu* – (gəlini oğlan evinə yola salmaq)⁵²¹, *kazan aştuu* – qazan açdı⁵²², *beşik toy* – (beşik toyu) – şəppə xeyir⁵²³; *q-qalp.zənqi basar* (toy adətinin adıdır); *azərb.başın (başınız) sağ olsun, köynəyindən keçirmək*; *tk.gömleğinden (gömlekten) keçirmək*⁵²⁴.

Türk xalqlarındakı adət və mərasimlər əsasən toy, yas, övladın dünyaya gəlməsi prosesi ilə bağlıdır ki, bunlar da frazeoloji vahidlərdə əks olunub.

Başqa türk xalqlarında olduğu kimi, qazaxlarda da uşağın dünyaya gəlməsi xüsusi xoş hadisə hesab olunur və bununla əlaqədar bir sıra adət-ənənələr həyata keçirilir və nəticədə qazax dilində bu kimi frazeoloji vahidlər yaranmışdır.

---

⁵¹⁹ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АКД, Фрунзе, 1969, с. 8

⁵²⁰ Казахско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудова и Г.Мусабаева. Алма-Ата: 1954, с. 57

⁵²¹ Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965, с.476

⁵²² Yənə orada. s.316

⁵²³ Yənə orada. s.133

⁵²⁴ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.671

Məs.: *nərestenin besik bağı* berik bolsın (uşağın beşiyinin kəmərləri möhkəm olsun) – uşağın başı-dişi dəmirdən olsun, *besikke salar köbəysin* (beşiyə qoyulan qoy artsın), *otuz omurtkan jildam katsın* (qoy sənin otuz onurğan, qırx qabırğan tez möhkəmlənsin); *tm.iki ayaklı iki qünde* (uşağın tez yeriməsini arzulayanda bu sözü deyirlər).

Qırğız dilində «*beşik toy*» frazeoloji vahidi uşaq doğulandan 5-6 gün sonra keçirilən mərasimin adıdır. Azərbaycanlılarda isə bu mərasim uşaq doğulandan 40 gün sonra keçirilir. Qırğız dilindəki frazeoloji vahidin ekvivalenti Bakı dialektində mövcuddur, bu mərasim «şəppə-xeyir» adlanır. Türklərin məişətində oğul evləndirmək, qız vermək xüsusi mənə və əhəmiyyət kəsb edir. Bu adət və mərasim adlarından bəziləri isə Azərbaycan dili ilə paraleldir. Məs.: qırğız dilində «*kazan aluu*» ifadəsi var. Qırğız dilindəki bu ifadə toy adəti ilə bağlıdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin Kürdəmir, Ağsu şivələrində «*qazan açdı*» ifadəsi var. Bu frazeoloji vahid hər iki dildə bu adətlə bağlıdır. Toy günü yemək bişirən aşbaz qazanın qapağını açmır və istər oğlan, istərsə də qız evindən şirinlik istəyir. Qırğız dilindəki «*kalım*» - başlıq frazeoloji vahidi Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsə də, adətin hələ də qaldığı əyalətlərdə bu ifadə mövcuddur. Qırğız dilində başqa bir adət adı – *kız tanar//küyöv tanar* (but *bastı*) frazeoloji vahididir. Bu adətə görə toy günü gəlinlə bəy bir-birinin ayaqlarını basdalarırlar.

Qazax dilində də toy adətləri ilə bağlı frazeoloji vahidlərin dilimizdə paralelləri mövcuddur. Məs.: *kadamın kayırlı bolsın* = qədəmin uğurlu olsun; *Übirli-şübirli bol* = oğullu-uşaqılı ol; *Evin maldı, dastarkanın maylı bolsın* (qoy sənin evinin həyatında çoxlu mal-qara, süfrəndə çoxlu yağlı yeməklər olsun) = eviniz ruzulu olsun, süfrəniz açıq olsun.

Qırpaq qrupu türk dillərində mərasimlərlə bağlı elə frazeoloji vahidlər var ki, bu adət və mərasimlər bizdə ol-

madığı üçün onların adlarını ifadə edən frazeoloji vahidlər də Azərbaycan dilində yoxdur. Məs.: qırğız dilində «*kemir öldü*» frazeoloji vahidi var ki, toy mərasimi ilə bağlıdır. Açıqlaması belədir ki, bəyin dostları onu gəlinin evinə aparırlar. Qadınlar gəlini tövləyə salırlar və buraxmırlar. Yalnız bəyin dostları mahnı oxuduqdan sonra gəlini azad edirlər. Və yaxud qırğız dilindəki «*joon suraş*» ifadəsi oğlanın atasının gəlib qızın anasıyla başlığın məbləği haqqında sövdələşməsi mərasiminin adıdır. «*Qız uzatuu*» frazeoloji vahid isə gəlini oğlanın auluna yola salma mərasimini özündə əks etdirir.

Meteorologiya və astronomiya ilə bağlı frazeoloji vahidlər. İnsan danışımağa başladığı gündən təbiət hadisə-lərinə – yağışa, havaya, dumana, ildırıma, göy cisimlərindən – aya, ulduza, günəşə öz münasibətini bildirmiş və bu zaman türk dillərində tərkibində təbiət hadisələrinin, göy cisimlərinin adlarını yaşadan frazeoloji vahidlər yaranmışdır. Məs.:qaz.*ala kuyın* – güclü külək, *ak janbır* – ucundan tut göyə çıx(yağış haqqında), *köbik kar* –yerdə qalmayan qar, *tas boran* – baş boran, *jibek yel* –ipək yel, *mayda yel* –narın yel, *jaydak yel* – *konır yel* – qonur yel, *sarı ayaz* – sarı ayaz, *kara dauım* – qara çovğun⁵²⁵.

Ümumiyyətlə, qazax dilində metreologiya ilə bağlı frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edir. Məs.:*bene sauım uakım* – quyruq donan vaxt, *sarı yel* – sarı yel; *ak cauın* – narın yağış, *ak tütek* – ağ boran//ağ çovğun, *ak kar//kök müz* – (qılınc kimi kəsən şaxta//qar//qış) = qışın oğlan çağı⁵²⁶.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində təbiət hadisələri ilə bağlı çoxlu miqdarda ifadələr var ki, onlar dialektologiyada frazeoloji vahidlər yox, termin adlanır. Lakin bu tip ifadələrdə frazeoloji vahidlərə xas əlamətlər olduğu üçün biz bu tip

---

⁵²⁵ Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1980, с.22

⁵²⁶ Yene orada. s.22

ifadələri termin yox, frazeoloji vahid adlandırardıq. Məs.: Külək adları – *gündoğmuş külək, tərsə külək, gəmi küləyi, keçiqıran külək* və s.

Azərbaycan dilinin müxtəlif şivələrində günün müxtəlif vaxtlarının mövsüm və ay adlarının frazeoloji vahidlərlə ifadə olunan variantlarına da rast gəlinir. Məs.: *it qurddan seçilməyən vaxt*⁵²⁷. Kürdəmir və Neftçala şivələrində *quyruq donan ay* (avqustun 15-dən sonrakı günlər belə adlanır); *Ceyran kölgəyə qaçan ay* (sentyabr ayı); Kürdəmir və Bakı şivəsində *qora bişən ay* (avqustun birinci on günlüyü) və s.

Qıpçaq qrupu türk dilləri göy cisimlərinin adı ilə əlaqəli frazeoloji vahidlərlə də zəngindir. Dilimizin frazeoloji fondunda da bu qəbildən olan frazeoloji vahidlərə rast gəlinir. Məs.: *qaz.jeti karkışı* (Böyük ayı bürcü), *juldızı karsı bolu*; *qır.kün tutıldı*(gün tutuldu); *Üçkülü jıldız* (Merkuri); *ay tutuldu*–ay tutuldu//batdı; *alt. Jemi Kaan* (Böyük Ayı bürcü), *Üç Mıyqak*(Kiçik Ayı bürcü), *kardın Jal ı*(süd yolu); *azərb.«Ulduz-ulduzu qovurdu»* (Nəsir və Nəsrəddin» nağılı), «Ustad deyir,Nəbi ilə Həcərin *ulduzu göydə barışmışdı»*(«Qaçaq Nəbi» dastanı)⁵²⁸, «Sevdiyim o gözəl keşiş qızıdı, *Səhərdən parlamış dan ulduzudu»* («Əsli və Kərəm» dastanı); *qaq.çoban sarqısı* (güclü küləklə müşayət olunan sulu qar)⁵²⁹, *saman yolu* (süd yolu)⁵³⁰.

Dilimizdə bu tipli ifadələrin frazeoloji vahid kimi qəbul olunması da birmənalı şəkildə qarşılınmır. Lakin qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərindən gətirdiyimiz misallar müxtəlif ikidilli və frazeoloji lüğətlərdə frazeoloji vahid kimi oxuculara təqdim olunmuşdur.

⁵²⁷ Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.165

⁵²⁸ Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.231

⁵²⁹ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.398

⁵³⁰ Yənə orada.s.396

Bitki adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər. Türk dillərində komponentlərindən biri bitki adı ilə ifadə olunan frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir. Bunlara fitofrazeologizmlər deyilir. Lakin bu tipli frazeoloji vahidlər somatik frazeoloji vahidlərə və zoofrazeologizmlərə nisbətən azlıq təşkil edir. Frazeologiya ilə məşğul olan alimlər də bitki adlarının məcazlaşaraq frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənməsindən o qədər də geniş söhbət açmamış, bu tipli frazeoloji vahidləri sadalamaqla kifayətlənmişlər. Məs.: *qaz. beteqeden buik, jusannan alasa* (otdan alçaq, sudan sakit) = nə ətdir, nə balıq, *şön basın sındırmau* = it-itin ayağını basdalaamaz, *baldırğan şak* = baldırğan vaxtı, *auzin ku şöppen sürtu* (ağzını quru ota sürtmək) – hər şeyi rədd etmək (paxıllığa görə) və s.

Oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji fondunda da fitofrazeologizmlərə rast gəlinir. Məs.: *azərb. Aranda tutdan olmaq, dağda qovutdan; əhvalına soğan doğramaq; başında soğan(turp) əkmək; bir əldə iki qarpız tutmaq; bu kol sən girən kol deyil; yovşanlığa çıxmaq; ağrımayan başına sarımsaq bağlamaq; qaq.güz çiçää – payız gülü*⁵³¹, *cennet alması*⁵³², *ne sarmısak imiş, ne da sarmısaa aazı kokgr*⁵³³; *tk.anası sarımsak, babası soğan* (Anan turp, baban soğan)⁵³⁴, *armudun sapı var, üzümün(kilasın) çöpü var demək*⁵³⁵.

Alqış və qarğış mənası ifadə edən frazeoloji vahidlər. Alqış və qarğışlar türk dillərinin frazeoloji fondunda xüsusi yer tutur. Bu tipli ifadələrin tarixi daha qədimlərə gedib çıxır və onlar insanın ilkin dünyagörüşü, dünya, ətraf mühit, təbiət hadisələri, xeyir və şər qüvvələr haqqında ilkin təsəvvürləri ilə

---

⁵³¹ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973,с.122

⁵³² Yənə orada. s.186

⁵³³ Yənə orada.274

⁵³⁴ Yənə orada s.472

⁵³⁵ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973,с.479

bağlıdır. S.Tulekovanın qazax dili ilə bağlı fikrinə şərik olaraq biz də qeyd etmək istəyirik ki, qırçaq və oğuz qrupu türk dillərində alqış və qarğışla bağlı frazeoloji vahidlərin yaranmasının əsas amilləri bunlardır: «a) insanların ən aşağı inkişaf dövründə fəvqəladə qüvvələrə baş əyməsi; b) dilin və sözün sehri gücünə inam; c) qədim adət-ənənələrə inam; d) dildə xeyir-dua, başsağlığı zəminində olan sözlərin, alqış və qarğış tipli frazeoloji vahidlərin yaranmasına səbəb olması; e) feodal-patriarxal dövrdə xalqın məişətinin əsasını təşkil edən heyvandarlıq; g) daxili və xarici düşmənlərin hücumları və müharibələr; e) bir-birinə zidd olan sinifli cəmiyyətdə hüquqsuzluq, istismar⁵³⁶.

Qazax dilçisi S.Tulekova alqış və qarğışlarla əlaqədar frazeoloji vahidlərin yaranmasını ilk öncə istehsal qüvvələrinin aşağı olması və cəmiyyətdə insanların dünyagörüşünün zəif və pis inkişafı ilə bağlayır⁵³⁷.

Məlumdur ki, türk xalqları öz tarixi inkişafında xarici düşmənlər tərəfindən arası kəsilmədən hücumlara məruz qalıb. Bunun nəticəsində də xüsusən ayrı-ayrı şəxslərə və xarici düşmənlərə qarşı qarğış tipli frazeoloji vahidlər yaranıb. Məs.: qaz. *şau şapkır* (Düşmən sənə qalib gəlsin!), *atın arın tulak bolğır, erin arın aruak bolğır* (atın tərپәнməmiş dərisi qalsın, sərкərdən tərپәнməmiş ruha dönsün!), *jau kuğanda, jalqız kazık ursın!* (düşməndən qaçanda ayağın büdrəsin!); tm. *duşmanların içi ənsin!*⁵³⁸.

Bütün şərq xalqları kimi türk xalqlarında da ailədə əsas çətinlik – övladların tərbiyəsi və böyüdülməsi qadınların üzərinə düşür. Bunun da nəticəsində onların dilindən

---

⁵³⁶ Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. АҚД, Алма-Ата, 1975, с.5

⁵³⁷ Yənə orada. s.6

⁵³⁸ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.363

övladlarına deyilən qarğış tipli frazeoloji vahidlər əslində heç də ürəkdən deyilmir. Qadınlar bu kimi sözlərlə özlərinə və yaxınlarına ürək-dirək vermək istəmişlər. Məs.: qaz. «*Əke karğısı ok, şeşe karğısı bok*» (atanın qarğıışı güllə, ananın qarğıışı heç nədir).

Azərbaycanlılarda da belə bir ifadə var ki, «*Ananın qarğıışı tutmaz*» və yaxud «*Ata qarğıışı tutur, ananın qarğıışını isə süd qoymur tutsun*». Neftçala şivəsində isə bu ifadənin başqa variantı işlənməkdədir: «*Ananın qarğıışını süd qoymur, atanınkini saqqal saxlayır*».

Müşahidələrə görə qarğış və alqış tipli frazeoloji vahidlər qadın və kişilər tərəfindən eyni dərəcədə istifadə olunmur. Qarğış tipli frazeoloji vahidlər qadınların leksikonunda daha çox rast gəlinir. Məs.: qaz. *kötkemeqir* – səni böyüməyəsən! *Jetney jelken kınılqır* – Böyüməmiş boynun sınısın!

Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunda da bu qəbildən olan frazeologizmlərə çox rast gəlinir. Məs.: *Boynun qırıl-sın!*, *Üzün tökülsün!*, *Zəlif olasan!* *Od ağzında gedəsən!*, *Allah öldürsün!* Bu qarğıışları ürəkdən deyilməyən qarğıışlar sırasına ayırd etmək olar.

Qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərindəki alqış və qarğış tipli frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti «allah» sözü ilə başlanır. Türklər bir insana xoş və bəd niyyətli diləklər diləyəndə məhz Allaha müraciət edirlər. Məs.: qır *Kuday kut kilsin!*, *Kuday ursun!*, *Kuday jalqasın!*⁵³⁹ *Kuday alqır!*⁵⁴⁰; tk *Allah sağ eli sol ele muhtac etmesin*, *Allah dört gözden ayırmasın*, *Allah deveye kanat vermesin*, *Allah namerde muhtac etmesin*, *Allah cezasını versin*, *Allahından bulsun*⁵⁴¹; qaq *Allaa*

---

⁵³⁹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.192

⁵⁴⁰ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.191

⁵⁴¹ Шукуров Д. О фразеологических сочетаниях в киргизском языке / Труды Института Языка и Литературы. Фрунзе, 1956, вып. VII, с.50

*razı olsun!*⁵⁴².

Bir tarixi dövrdə yaranan, istifadə olunan frazeoloji vahidlər digər tarixi dövrdə gec-tez istifadədən qalır və dilin passiv fonduna keçir, komponentləri arxaikləşir. «Onların (alqış və qarğışların– M.Q.) komponentləri nə qədər arxaikləşsə də, onlar xalqın həyatında və məişətində öz əhəmiyyətini qoruyur»⁵⁴³. Bütünlüklə isə ayrı-ayrı sözlərin arxaikləşməsi müxtəlif yollarla başa gələ bilər. Məs.: 1) Xalqın həyatının və dünyagörüşünün aşağı pillədən yuxarı pilləyə keçməsi, inkişafı ilə əlaqədar insanların dini inamlara olan münasibətinin dəyişməsi ilə; 2) bu arxaikləşmə xalqın yeni inkişaf dövründə köhnə adət-ənənəyə qarşı başqa münasibət bəsləməsi ilə; 3) frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlərin arxaikləşməsində insanların həyat tərzində baş verən dəyişikliklər: mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi, özünü idarə etmək qabiliyyətinin çoxalması.

---

⁵⁴² Гагаузско-руско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.381

⁵⁴³ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с.9

§ 2. QIPÇAQ QRUPU TÜRK DILLƏRİNDƏKİ FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ

Qıpçaq qrupu türk dillərinin semantik xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün ilk öncə onların mənə növləri tədqiqata cəlb olunmalıdır. Frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq, çoxvariantlılıq, sinonimlik, antonimlik, omonimlik kimi mənə növləri geniş surətdə təhlil olunmalıdır. «Məhz bu cür araşdırmaların nəticəsində frazeoloji vahidlərdə mənə mərkəzini müəyyənləşdirən meyarlardan söz açə bilər, onların sözün həqiqi və ya məcazi mənələrindən asılılığından danışə bilər, qısa desək, frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunu tam aydınlaşdırə bilərik⁵⁴⁴.

Ümumiyyətlə, sözlərlə frazeoloji vahidlərin əsas oxşar cəhəti onların mənə növlərinə bölünməsidir. «Frazeoloji ifadələrin çoxmənalılığı, sinonimliyi, antonimliyi, omonimliyi onların üslubi zənginliyini, potensial imkanlarını aşkara çıxarır»⁵⁴⁵.

Çoxmənalılıq .Sözlərdə olduğu kimi, frazeoloji vahidlərdə də çoxmənalılığa rast gəlinir. Ümumiyyətlə, bəzən bir-birindən ayırmaq həddindən artıq çətin olduğu üçün istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkologiyada frazeoloji vahidlərin

---

⁵⁴⁴ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.79

⁵⁴⁵ Əhmədov F.Z. M.V.Vidadinin dili (leksika və frazeologiya): Filol.elm.nam. ... diss. Bakı, 1978, s.126

çoxmənalılığı ilə omonimliyi qarışdırılır. H.Bayramov onları bir-birindən fərqləndirməyin yolunu belə izah edir: «Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin sonrakı mənaları onun ilk mənası ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olur»⁵⁴⁶. Çoxmənalılıqla omonimliyin fərqli və oxşar cəhətləri ilə bağlı T.Əfəndiyevanın fikirləri daha qənaətbəxşdir. «Polisemiya bu və ya digər sözün müxtəlif mənalının bir əsas mənə ətrafında birləşməsi, omonimiya isə heç bir əlaqədə olmayan müxtəlif mənalı sözlər deməkdir»⁵⁴⁷.

Danılmaz faktır ki, çoxmənalılıq dilin leksikasında frazeologiyada olduğundan daha güclü mövqeyə malikdir. «Türk dillərində çoxmənalı frazeoloji vahidlərə tək-tək hallarda təsadüf olunur»⁵⁴⁸. Qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı oğuz qrupu türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilinə nisbətən daha genişdir. Zənnimizcə, bunun əsas səbəbi Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinin komponentləri arasında semantik əlaqənin daha möhkəm forma almasıdır.

Ümumiyyətlə, qıpçaq qrupu türk dillərində çoxmənalılıq və çoxvariantlılıq daha qabarıq şəkildə təzahür edir. Məhz bu baxımdan da, qıpçaq qrupu oğuz qrupu türk dillərindən fərqlənir. Məs.:qır. «*közü*

---

⁵⁴⁶ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978,s.159

⁵⁴⁷ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı: Elm, 1980,s.55

⁵⁴⁸ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978,s.81

jok» frazeoloji vahidi var. Bu frazeoloji vahid aşağıdakı çoxmənalı çalarlara malikdir: 1) kiminsə yerində, var-dövlətində gözü olmamaq; 2) bir adamın öldüyünü bildirmək; 3) bir kəsin bacarıqsızlığını göstərmək.

Müasir Azərbaycan dilində «*gözü olmaq*» (kimdə, nədə)⁵⁴⁹ frazeoloji vahidi işlənir. Lakin bu ifadə qırğız dilindəki kimi eyni çoxmənalılığa malik deyildir. Bu da təbiidir. Çünki hər hansı bir frazeoloji vahidin müxtəlif mənalarının bütün türk dillərində eynilə mövcud olması labüd deyil. Azərbaycan dilindəki «*gözü olmaq//olmamaq*» ifadələri hər hansı bir adamın vəzifəsində, var-dövlətində və yaxud kimsədə *gözü olmaq//olmamaq* mənaları verir. Məs.: «*Əgər İranın, İraqın, Əcəmin, İraqi Ərəbin, Rey mülkünün qəhrini çəkirsinizsə, onlarda bizim gözüümüz yoxdur*» (F.Kərimzadə), «...hələ heç bir yetimə, dula qəyyum durmamış, heç kəsə siğə etməmiş birisinin malında *gözü olduğunu* deyən olmamışdır» (Ə.Cəfərzadə).

Müasir Azərbaycan dilində «*görən gözü yoxdur*» frazeoloji vahidi də işləkdir. «-Nə bilim, deyirlər bizi *görməyə gözü yoxdur*» (I.Şıxlı), «Möminlərin onu *görən gözü yoxdur*» (Ə.Cəfərzadə). Qaqauz dilində də bu frazeoloji vahid rast gəlinir. «*Yok qözüm*

---

⁵⁴⁹ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.175

*qörmää»*⁵⁵⁰.

Qeyd edək ki, qırçaq qrupunda çoxmənəlilik kəsb edən hər hansı bir frazeoloji vahid oğuz qrupu türk dillərində birmənəli frazeoloji vahid kimi təzahür edə bilər.

Müasir qaraqalpaq dilində «*bir ayağı tabıtta*» frazeoloji vahidinin iki mənəsi var: 1) çıxılmaz vəziyyətdə olan adam haqqında; 2) ağır xəstə, ölüm yatağında olan adam haqqında deyilir. Lakin istər Azərbaycan dilindəki «*bir ayağı burada(evdə), bir ayağı qəbirdə(gorda), bir ayağı gorda, bir ayağı yerdə*»⁵⁵¹; istərsə də, qırğız dilindəki «*bir butu jerde, bir butu korda*»⁵⁵², türk dilindəki – «*bir ayağı çukurda olmak*»⁵⁵³, qaqauz dilindəki «*olmaa bir ayaklan müzar içində*»⁵⁵⁴ frazeoloji vahidləri qaraqalpaq dilindən fərqli olaraq yalnız bir mənədə «*ölüm ayağında olan adam haqqında*» anlamında işlənir.

S.K.Kenesbayevin də çoxmənəlilik haqqında maraqlı fikirləri vardır. O yazır:«Bir sıra idiomlar, frazeoloji vahidlər, sabit birləşmələr, öz daxili strukturlarını pozmadan qanuna uyğun şəkildə

---

⁵⁵⁰ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.119

⁵⁵¹ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976,s.79

⁵⁵² Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.65

⁵⁵³ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.531

⁵⁵⁴ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.31

çoxmənalı olub çoxmənalılıq yaradır»⁵⁵⁵. Frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılığın az olmasını V.P.Jukov belə əsaslandırır: «Ona görə çoxmənalılıq idiomlarda geniş deyildir ki, onları biz nitqimizdə özümüz hazırlamırıq, onlar dildə sabit şəkildə olur»⁵⁵⁶. Lakin biz bu fikirlə razılaşa bilmərik. Çoxmənalılıq heç də sözlərin nitqdə yaranıb-yaranmaması ilə bağlı deyildir. Fikrimizcə, çoxmənalılıq tarixi inkişaf nəticəsində meydana çıxır. J. Osmanovanın fikrincə isə, frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı həmin ifadələrdə nə qədər morfemin (kökün) işlənməsindən asılıdır⁵⁵⁷. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşımaq mümkün deyildir. Frazeoloji vahidlərin tərkibində bir neçə kök də ola bilər. Lakin bu heç də həmin frazeoloji vahidlərin çoxmənalı olduğuna dəlalət etmir. Q. Jamşitovanın fikrincə: «Frazeoloji vahidlər elə çoxmənalılıq əsasında yaranır ki, bu zaman komponentlər arasında nə həqiqi, nə də məcazi mənə axtarmaq lazım deyil»⁵⁵⁸.

R. Jaysakovanın fikrincə, frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı leksik çoxmənalılığa yaxındır. Alim

---

⁵⁵⁵Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с.12

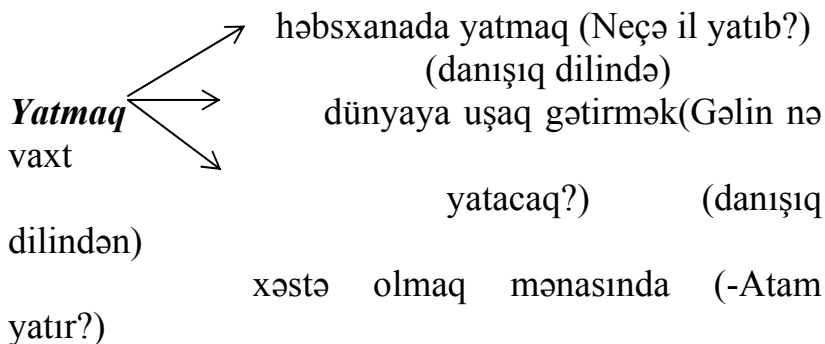
⁵⁵⁶ Жуков В.П. К вопросу о многозначности фразеологизмов / Вопросы фразеологии. Ташкент: Наука, 1965, с.44

⁵⁵⁷ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АКД, Фрунзе, 1969, с.13

⁵⁵⁸ Жамшитова Г.Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание: АКД, Бишкек, 2000, с.10

yazır: «Bir fərq var ki, leksik çoxmənalılıqda söz təkdir, frazeoloji çoxmənalılıqda isə birləşmə tipindədir»⁵⁵⁹. Bununla da alim söz tipli frazeoloji vahidləri nəzərdən qaçırılmışdır. Çoxmənalılıq söz tipli frazeoloji vahidlərdə də təzahür edir.

Məs.:

Faktlar göstərir ki, müəyyən tarixi şəraitdə sözlərin mənası məcazlaşır, onlar bir və yaxud iki mənə kəsb eləyir. Məs.: qaz. «*köz tiyu*» 1) gözə gəlmək, göz dəymək; 2) şəxsi məsələlərə görə mübahisə etmək. Bu frazeoloji vahid qazax dilində çoxmənalı olmasına baxmayaraq, onun ikinci mənasına nə Azərbaycan, nə qırğız, nə türk, nə də digər dillərdə rast gəlmədik. Azərb. *göz dəymək*⁵⁶⁰; qır. *köz tiyüü*⁵⁶¹; tk. *göz deǵmek, göze gelmek*⁵⁶²;

⁵⁵⁹ Жайсакова Р.Е. О семантических свойствах фразеологизмов казахского языка // Известия Ан. Каз. ССР. Серия филологическая, 1985, №3, с.42

⁵⁶⁰ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.136

⁵⁶¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.171

⁵⁶² Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.678

noq.nazar tiyqen⁵⁶³; tm.qöz deqirmek⁵⁶⁴ və s.

Qazax dilində «köz tüsu» frazeoloji vahidi vardır ki, bu da iki mənə verir: 1) nədənsə, kimdənsə xoşu gəlmək, diqqət yetirmək; 2) pərt etmək. Qırğız dilindəki «*közü tüşüü*» frazeoloji vahidi də lüğətdə iki mənada verilib: 1) kiminsə əşyasına, malına, atına gözü düşmək; 2) kiminsə arvadına gözü düşmək⁵⁶⁵. Lakin bizim fikrimizcə, bu, çoxmənalılıq deyil. Bunlar eyni mənalı frazeoloji vahidlərdir. Kontekstdə «nədən? kimdən? xoşu gəlmək» mənalarını verir.

Qazax dilinin tarixinə nəzər saldıqda frazeoloji vahidlərin mənalarının tarixi inkişaf prosesində yavaş-yavaş məcazlaşaraq çoxmənalılığa getməsinin şahidi olur. Məs.: qaz.«bası aşık» 1) tanınmış, məşhur; 2) sərbəst, heç nəylə məşğul olmayan. Müasir qırğız dilində bu frazeoloji vahid birmənalıdır. «*Bası açık*»⁵⁶⁶ – sərbəst, özbaşına, heç kimi vecinə almamaq mənalarını verir.

Elə frazeoloji vahidlər də var ki, qırpaq və oğuz qrupunda eyni çoxmənalılığı ifadə edirlər. Məs.: qır.«başı jerqe kirüü»: 1) ölmək – «sen menin gldeşnes duşmanımsın. Men onu başım jerqe kirqende da unutpaym...»; 2) utanmaq – «kaçıke özünün

---

⁵⁶³ Ногайско-русский словарь / Под ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос. изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.232

⁵⁶⁴ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.196

⁵⁶⁵ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.180

⁵⁶⁶ Yenə orada. s.54

ayıptuu gkenin sezin, Batşanı körqönda ün kata albay, *başı jerqe kirdi*»⁵⁶⁷. Müasir Azərbaycan dilində də «yerə girmək» frazeoloji vahidi həm ölmək, həm də utanmaq mənalarını verir. «Yerə girəsən! – öləsən!»⁵⁶⁸; «Qadın utandığında az qaldı yerə girsin».

Omonimlik. Frazeoloji vahidlərin omonimliyi məsələsi frazeologiyada mübahisəlidir. «...frazeologizmlər arasında tam məna və quruluş eyniliyinə rast gəlinmədiyi üçün frazeoloji omonimlərdən danışmaq çətinidir»⁵⁶⁹. Lakin buna baxmayaraq, türk dillərinin frazeologiyasında omonimliyin mövcudluğu qeyd olunur. Omonimlik dilin leksikasında mühüm yer tutur. Lakin çoxmənalılıq kimi omonimlik də frazeologiyada zəif təzahür edir. Bunun səbəbini N.M.Şanski belə izah edir: «...bu onunla bağlıdır ki, birincisi frazeoloji tərkiblər çox mürəkkəb fonetik quruluşa malikdir. İkincisi, frazeoloji tərkiblər 2 və ya 3 vurğulu söz komponentlərindən ibarətdir. Bu baxımdan da frazeoloji omonimlərin yaranması nadir dil hadisəsidir»⁵⁷⁰ «...çoxmənalılıq sonucda omonimliklə qovuşur»⁵⁷¹.

---

⁵⁶⁷ Yənə orada. s.55

⁵⁶⁸ Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.253

⁵⁶⁹Шанский Н.М.Фразеология современного русского языка.Москва:Высшая школа, 1985, с. 43

⁵⁷⁰ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва: Просвещение, 1964, с.150

⁵⁷¹ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995,s.82

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlərin omonimliyi məsələsi alimlərin nəzərini o qədər də cəlb etməmişdir. N.Rəhimzadə yazır: «Azərbaycanda bu problem (*omonimlik* – Q.M.) işlənməmişdir»⁵⁷². Alimin fikrincə, çoxmənalılıq və omonimlik arasında hələ sərhəd müəyyənləşməmişdir.

A.Qurbanov Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin omonimliyinin iki yolunu göstərmişdir:

1) Frazeoloji vahid sərbəst söz birləşməsinə omonim olur. «Bu cür omonimlik dilçilikdə xarici omonimlik adlanır»⁵⁷³. Bu hala Azərbaycan dilində istənilən qədər misal göstərmək olar. Məs.: *barmaqla göstərmək*. Frazeoloji vahid: Kərim məktəbdə əlaçı şagird kimi barmaqla göstərilirdi; Sərbəst söz birləşməsi: Direktor cərgədəki oğlanı barmaqla göstərdi.

Biz bura bir şeyi də əlavə etmək istərdik ki, çox zaman dilimizdəki cümlə tipli frazeoloji vahid həqiqi mənalı cümləyə omonim də ola bilər. Cümlə tipli frazeoloji vahid: «Bu xəmir hələ çox su aparacaq»⁵⁷⁴; Həqiqi mənalı nəqli cümlə: «Xəmir çox bərkdir, hələ çox su lazımdır» (danışıq dilində).

2) «Frazeoloji vahidlərin özləri arasında omonimlik olur. Bu cür omonimlik daxili omonimlik

---

⁵⁷² Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке: АҚД, Баку, 1967, с.13

⁵⁷³ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, s.337

⁵⁷⁴ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.88

adlanır»⁵⁷⁵. Məs.: *Əl atmaq*: I. sataşmaq, namusuna toxunmaq. - Arvad: - Bəs sənin oğlun mənə əl atdı («Şahzadə Mütalibin nağılı»); II.əlini uzadıb götürmək. - Nəbi, «lazım deyil, ay əmi» deyib xurcuna əl atdı («Qaçaq Nəbi» dastanı)⁵⁷⁶.

Bu vəziyyət qıpçaq qrupu türk dillərində də özünü göstərir. Müasir qaraqalpaq dilində frazeoloji vahidlərlə sərbəst söz birləşmələrinin omonimliyi kontekstdə və situasiyada aydın olur. Məs.: qaraqalpaq dilində «*at üsti*» ifadəsi var. Eyni zamanda bu ifadə Azərbaycan dilində də mövcuddur. İstər qaraqalpaq, istərsə də Azərbaycan dilində bu ifadə həm sərbəst söz birləşməsi, həm də frazeoloji vahid kimi işlənir. Lakin hər iki dildə bunları yalnız kontekstdə və situasiyada fərqləndirmək mümkündür. Məs.: I. Bul jerdeqi turmıs *at üsti* deqendey, ele kerikli zatlar menen malın təmişilənbeqen - Buradakı həyat at üstü həyatdır, lazımı şeylərlə təmin olunmayıb; II. Menin *at üstinde* otırıyğa şamam kalmadı - Mənim at üstündə oturmağa taqətim qalmayıb⁵⁷⁷.

Birinci cümlədəki «at üstü» frazeoloji vahidi hər hansı bir hərəkətin tez-tələsik, başdansovdu icrasını bildirir. Bu omonim frazeoloji vahid Azərbaycan dilində də aktiv işlənir. I. «-Nə deyəcəklər, *at üstə*

---

⁵⁷⁵ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, s.337

⁵⁷⁶ Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, s.113

⁵⁷⁷ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: ФАН, 1972, с.51

böyüməmişik?» (Y.V.Çəmənzəminli); II. Dostlar *atüstü* söhbət etdilər (Danışiq dilindən). «At üstü» frazeoloji vahidi omonim şəklində başqa türk dillərində də təzahür edir. Məs.: qaz. *at üstü*, *at üstü karau*⁵⁷⁸; qır. *at üstünön* və s.⁵⁷⁹.

Qaraqalpaq dilində bu misalların sayını artırmaq da olar: «*oşak bası, öler jeri*» və s.

Noqay dilində də frazeoloji vahidlərin omonimliyinə rast gəlinir. Məs.:«*bet aşuv*»1) üz açmaq(frazeoloji vahid); 2) təhqir etmək (sərbəst söz birləşməsi).

«Qazax dilində frazeoloji vahidlərin omonimliyi nadir hadisədir. Bunun əsas səbəbi frazeoloji vahidin mürəkkəb komponentli olması⁵⁸⁰. Lakin buna baxmayaraq qazax dilinin frazeologiyasında omonimliyin öz yeri var. Məs.:qaz.*at koö* I.uşağa ad qoymaq; II.hücuma keçmək⁵⁸¹.

Azərbaycan dilində «*ad qoymaq*» frazeoloji vahidinin qazax dilindəki ikinci mənası yoxdur. Bunun əvəzinə Azərbaycan dilində «*ad eləmək*» frazeoloji ifadəsi mövcuddur ki, bu da «*nişanlamaq, adaxlamaq*» mənasını verir. Canlı danışiq dilində

---

⁵⁷⁸ Русско-казахский фразеологический словарь / Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985,с.212

⁵⁷⁹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.43

⁵⁸⁰ Жайсакова Р.Е. О семантических свойствах фразеологизмов казахского языка // Известия Ан. Каз. ССР. Серия филологическая, 1985, №3,с.42

⁵⁸¹ Үчүн ората. s.15

hansısa yaxşı bir hərəkət edib, hünər göstərüb «ad qoymaq» ifadəsi də işlənir.

Və yaxud müasir qazax dilində başqa bir frazeoloji vahidin omonim variantlarına nəzər salaıq. Məs.:«*Közi aşılı*»:1)savad almaq;2)çətinlikdən yaxa qurtarmaq;3)həyatı dərk etmək

Azərbaycan dilində «gözü açılmaq» frazeoloji vahidi «ayılmaq, qəflət yuxusundan ayılmaq, görüb-götürmək, açılışmaq, hərəkətə gəlmək»⁵⁸² mənalarında işlənir. Qazax dilindəki «közi aşılı» frazeoloji vahidinin «çətinlikdən yaxa qurtarmaq» mənası Azərbaycan dilində də mövcuddur. Məs.:«Bu xanların boğuşması qurtarmır ki, biz də bir *gözümüzü açaq*, dünyanın işığına baxaq» (Y. V.Çəmənşəminli).

Bu frazeoloji vahidin Azərbaycan dilində «savadlı», «ziyalı» mənası da işlənir. «Gürcübazarda *gözü açıq* cavanların bir çoxu öz rus, erməni, malakan, gürcü qardaşları ilə sərbəst görüşüb danışa bildikləri kimi, məssəb aludəçiləri də burada tez-tez görünür» (Ə.Cəfərzadə).

Müasir qaqaız dilində «*bir kimseyin qözlerini açma*»⁵⁸³, türkmən dilində də «Alımlarqa uysan *açılır qözün*»⁵⁸⁴ frazeoloji vahidi də «savadlanmaq, ziyalılışmaq» mənasını verir.

---

⁵⁸² Seyidəliyev N.F. Frazеологія лüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, s.142

⁵⁸³ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973,с.62

⁵⁸⁴ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968,с.138

Variantlılıq. Frazeoloji vahidlər bir-birindən tərkibindəki ayrı-ayrı elementlərə və üslubi çalarlara görə fərqlənir. Frazeoloji vahidlərin variantlılığı sinonimliyə çox oxşayır, hətta onlar bir-birləri ilə qarışdırılır. Sinonimlərlə variantlar, əsasən onunla fərqlənir ki, frazeoloji sinonimlərdə qismən də olsa, məzmun müxtəlifliyi olur. H.Bayramova görə, variantlarla frazeoloji sinonimləri fərqləndirən əsas əlamət frazeoloji variantlarda obrazlılığın olmasının məcburiliyidir. Lakin frazeoloji sinonimlər arasında obrazlı olmayan frazeoloji vahidlər də ola bilər. Frazeoloji variantlar bir-birləri ilə əvəz olunduğu halda, frazeoloji sinonimlərdə bu mümkün deyil. Frazeoloji sinonimlər öz quruluşu etibarilə bir-birindən fərqlənir, frazeoloji variantlarda isə bu nadir hallarda olur⁵⁸⁵

M.Mirzəliyeva frazeoloji variantların yaranmasını belə izah edir: «Sərbəst söz birləşmələri frazeologizmləşərkən müxtəlif mərhələlərdən keçir. Frazeoloji variantlar da həmin bu mərhələdə yaranır»⁵⁸⁶.

Frazeoloji vahidlərin variantlılığı, onların inkişafı uzun illər türkologiyada diqqəti bir o qədər də cəlb etməmişdir. Bu gün bütün dilçilər frazeologiyada frazeoloji vahidlərin variantlılığını şərtsiz qəbul

---

⁵⁸⁵ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978,s.149

⁵⁸⁶ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995,s.84

edirlər. Bizim fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin variantlılığı onların daxilən leksik-qrammatik dəyişməsindən sonra yaranır. Müasir qaraqalpaq dilində frazeoloji vahidlərin variantlılığı onların daxili leksik-qrammatik quruluşunun qorunmasından daha çox asılıdır. Müasir Azərbaycan dilində N.Rəhimzadə çoxvariantlılığın əsas iki formasını göstərir. 1 – ifadənin tərkibində leksik dəyişmələr nəticəsində yaranan leksik variantlar; 2 – ifadənin tərkibindəki komponentlərdən birinin qrammatik formasının dəyişməsi ilə yaranan qrammatik variantlılıq⁵⁸⁷.

Bizim fikrimizcə, frazeoloji variantlılığın aşağıdakı tipləri qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin variantlarının bölgüsündə istifadə oluna bilər. Fonetik variantlılıq, leksik variantlılıq, morfoloji variantlılıq, sintaktik variantlılıq.

1) Fonetik variantlar

Frazeoloji vahidlərin fonetik variantlılığı onlardakı fonetik transformasiya ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, türk dillərində frazeoloji vahidlərin fonetik variantlılığı bu və ya digər komponentdə səslərin dəyişməsi ilə yaranır.«Qazax dilində bəzən bu frazeoloji vahidin 3-4 variantı olur. *emesesi (emeşeqi, emeşesi, emetayı) kürıdı (üzildi)*⁵⁸⁸.

---

⁵⁸⁷ Рагимзаде Н.Р.Идиоматические выражения в азербайджанском языке:АКД,Баку,1967,с.15

⁵⁸⁸Жайсакова Р.Е. О семантических свойствах фразеологизмов казахского языка // Известия Ан. Каз. ССР. Серия филологическая, 1985, №3,с.41

Qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji fondu fonetik variantlıqla da zəngindir. Məs.: qır. *jeti omuru jerqe kirüü//jeti ömürü jerqe kirüü, imanı ısıq//ıymanı ısıq*⁵⁸⁹, *könülü tok//köönü tok, süttön ak//süttöy ak*⁵⁹⁰, *könülü tok// köönü tok*⁵⁹¹; q-qalp. *bes yakit namaz// besyäk namaz*⁵⁹², *iyt ölqen jerde//iyt ölqen jerqe*⁵⁹³; azərb. *ağza alası deyil//ağza alınası deyil, başıma küil olsun// başına küil olsun, başıma elə bil bir qazan qaynar su tökdülər//başına elə bil bir qaynar qazan su tökdülər*⁵⁹⁴; tk. *alnında yazılmış olmak//alnına yazılmış olmak*⁵⁹⁵, *ayağı yere değmemek//ayakları yere deglemek*⁵⁹⁶, *gününi saymak//günlerini saymak*⁵⁹⁷; qaq. *uyuya kalmaa//uykuya kalmaa*⁵⁹⁸ və s.

2) Tərkibindəki komponentlərdən biri sinonim sözlə əvəz olunmuş leksik variantlar.

Məs.: q-qalp: – *zəməzəmə abı//zəməzəmə suyi* – Azərbaycan dilində bu ifadə bir variantlıdır və «*zəməzəmə abı*» vahidindəki «*ab*» sözü «*su*» leksik

⁵⁸⁹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.12

⁵⁹⁰ Yenə orada. s.260

⁵⁹¹ Yenə orada. s.s.186

⁵⁹² Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.72

⁵⁹³ Yenə orada. s.75

⁵⁹⁴ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.35-69

⁵⁹⁵ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.465

⁵⁹⁶ Yenə orada. s.493

⁵⁹⁷ Yenə orada. s.699

⁵⁹⁸ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.485

vahidi olub fars dilindən keçmişdir. Ərəb sözü qaraqalpaq dilində özünə vətəndaşlıq hüququ qazanıb frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənsə də, Azərbaycan dilində bu belə deyil. Dilimizdə «*ab*» sözü yalnız klassik ədəbiyyatda işlənir. Müasir qırğız dilində də «*zamzamdın suusu*» frazeoloji vahidi təkvariantlıdır⁵⁹⁹.

Müasir qaraqalpaq dilində - *kudaydın kulu*//*kudaydın bendesi* çoxvariantlı frazeoloji vahidinə də rast gəlinir. Müasir Azərbaycan dilində «xuda qulu, xuda bəndəsi» ifadələri, demək olar ki, işlənmir. Azərbaycan dilində «*Allah bəndəsi*»⁶⁰⁰ frazeoloji vahidi daha çox işləkdir. Bu ifadə «yazıq,sakit,fağır» mənalarını verir.«*Ay Allahın bəndəsi*, niyə belə fikirli oturmusan» («Molla Nur» dastanı)⁶⁰¹. Türk dilində də «Allah adamı» frazeoloji vahidi təkvariantlıdır⁶⁰². Bununla belə, qaraqalpaq dilində elə çoxvariantlı frazeoloji vahidlər var ki, onların bütün variantları oğuz qrupu türk dillərində də olduğu kimi işlənir. Məs.: *jer jüzü*//*dünğə jüzü*.

Qırğız dili də çoxvariantlı vahidlərlə çox zəngindir. «...variantlar idiomların mənə çalarları olub fonetik və morfoloji yolla formalaşır»⁶⁰³. J.Os-

---

⁵⁹⁹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.79

⁶⁰⁰ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976,s.51

⁶⁰¹ Seyidəliyev N.F. Frazеология lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.27

⁶⁰² Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.462

⁶⁰³ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АКД, Фрунзе, 1969,с.4

manovanın fikrincə, qırğız dilində vahidlərin leksik variantları sözlərin yerdəyişməsi nəticəsində yaranır. Məs.:*közü tirüü//gti tirüü* - Azərbaycan dilində bu frazeoloji varianta «*gözü diri// canı diri*» frazeologizmləri uyğun gəlir. Bəzən elə olur ki, qırğız dilində leksik variant kimi özünü büruzə verən vahid müasir Azərbaycan dilində ellipsisə uğramış frazeoloji variant olur. Məs.:qırğız dilində leksik variant olan «*külün kökkə sapıruu//külün asmanqa sapıruu*» ifadəsi Azərbaycan dilində «*külünü<göyə>sovurmaq*»⁶⁰⁴ şəklində mövcuddur.«Koroğlu: Yıxar evin, yaman eləyər halın, *Sovur külünü görsə*, Qara xan» («Koroğlu» dastanı)⁶⁰⁵.

Ümumiyyətlə, qırçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji fondu leksik variantlarla zəngindir. Tədqiqat apardığımız dillərdəki vahidlərdə leksik variantlar qismində adların və fellərin variantlarına rast gəlinir: a)adların variantları: *qaz.talpak bas//jalpak bas,seninki öttü// azabın öttü,külün kökkə çıxaruu//çanın kökkə çıxaruu* (külünü göyə sovurmaq)⁶⁰⁶,*tayak jedi//tepki jedi//sokku jedi* və s.⁶⁰⁷; *qır.kıldın kırında//kıldın uçunda*(tükdən asılı olmaq)⁶⁰⁸, *közü tirüü//gti tirüü*⁶⁰⁹,*kan içkiç//kan*

⁶⁰⁴ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976,s.168

⁶⁰⁵ Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.173

⁶⁰⁶ Казахско-русский словарь / Под.ред. X.Махмудова и Г.Мусабаева. Алма-Ата: 1954,с.218

⁶⁰⁷ Үсөн орада. s.338

⁶⁰⁸ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.209

sorquç(qan sovuran)⁶¹⁰, *uçuna çıquu//ayaqına çıquu*(axırına çıxmaq)⁶¹¹ və s.; *q-qalp. ak jürek//ak keuyıl*⁶¹², *beti jok//beti kalın*(gönü qalın)⁶¹³; *noq. tas manğlay//tas örek*; *azərb. quduz köpəyə dönmək//quduz itə dönmək*⁶¹⁴, *it kökünə düşmək//it gününə düşmək*, *bacısı göyçək//anası göyçək*⁶¹⁵; *tk. leyleği havada görmək//leyleği ayakta görmək*⁶¹⁶, *uzun sözün kisası//uzun lafın kisası*⁶¹⁷; *qaq. xebir kuş çalmasından tanıngr//xerbir kuş çalqısından tanıngr*⁶¹⁸, *kapamaa birkimseyin aazını//kapamaa birkimseyin qözlerini*⁶¹⁹, *altın ürek// altın can*⁶²⁰.

Fel komponentli frazeoloji vahidlər frazeoloji fondun əsas hissəsini təşkil etdiyi üçün türk dillərində leksik variantlar içərisində fellərin variantlılığı da üstünlük təşkil edir. Məs.: *qaz. jermen jeksen kılı//jermen jeksen etu* (yerlə yeksan etmək)⁶²¹;

---

⁶⁰⁹ Yenə orada. s.11

⁶¹⁰ Yenə orada. s.41

⁶¹¹ Yenə orada.s.295

⁶¹² Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.71

⁶¹³ Yenə orada. s.72

⁶¹⁴ Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.188

⁶¹⁵ Yenə orada. s.44

⁶¹⁶ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.906

⁶¹⁷ Yenə orada.s.919

⁶¹⁸ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973,с.301

⁶¹⁹ Yenə orada. s.224

⁶²⁰ Yenə orada. s.43

⁶²¹ Казахско-русский словарь / Под.ред. X.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954,с.173

*qır.kanatu kayrılıu//kanatı sınıu*⁶²², *jüröqü tüşüü//jüröqü çıquu*⁶²³, *töbösü kökkö jetüü//töbösü kökkö tiyüü*⁶²⁴; *azərb.burundan tüstü çıxmaq//burundan tüstü qalxmaq*⁶²⁵, *pərən-pərən olmaq//pərən-pərən düşmək*⁶²⁶, *toqqanın altın bərkitmək//toqqanın altın möhkəmləndirmək*⁶²⁷; *tk.içi kalkmaq//içi kabarmak*⁶²⁸, *oyun etmək// oyun yapmak//oyun oynamak*⁶²⁹; *qaq.xak yolunu burakmaa//xak yolundan çıxmaa*⁶³⁰, *aalemin bayramında keflenmää//aalemin bayramında göplenmää*⁶³¹; *tm. ayı-qüni dolmaq//ayı qüni etmək*⁶³².

3) Morfoloji variantlılıq

Frazeoloji vahidin qrammatik variantı onun tərkibindəki komponentlərin qrammatik formasının dəyişməsi ilə yaranır. Bu dəyişiklik həm ad komponentində, həm də fel komponentində mümkündür. Məs.: *göz-qulaq olmaq//gözdə-qulaqda olmaq*.

⁶²²Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.140

⁶²³Yenə orada. s.115

⁶²⁴Yenə orada. s.284

⁶²⁵Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.77

⁶²⁶Yenə orada. s.209

⁶²⁷Yenə orada. s.228

⁶²⁸Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.732

⁶²⁹Yenə orada. s.836

⁶³⁰Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.510

⁶³¹Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.68

⁶³²Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968,с.32

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki belə qrammatik variantların əksəriyyəti Azərbaycan dili frazeoloji vahidləri ilə eynilik təşkil edir. Məs.: *jalğan dünğə//jalğanşı dünğə – yalan dünya//yalançı dünya*.

Müasir qırğız dilində frazeoloji variantlar şəklində təzahür edən frazeoloji vahidlərin bir çoxu müasir Azərbaycan dilində mövcud olsa da, onların variantları dilimizdə yoxdur. Məs.: qır. *ana-mına deqiçe//anday-munday deqiçe*⁶³³; azərb. *hən-hün eləmək. «Ibrahim hən-hün eləyib ona hücum eləyəncən div yüyürüb tutdu onun çiyindən...»*⁶³⁴; *kudayqa şüqür//kudaya şüqür*⁶³⁵ frazeoloji vahidinin isə Azərbaycan dilində də morfoloji variantları mövcuddur. «*Allaha (Allahına) şükür elə!*»⁶³⁶.

Noqay və Azərbaycan dillərində hamilə qadına aid edilən «ağır ayaqlı» frazeoloji vahidi mövcuddur. Lakin noqay dilində bu frazeoloji vahidin morfoloji variantı mövcud olsa da, Azərbaycan dilində belə deyil: noq. *avir ayaklı//avir ayaklanuv*⁶³⁷; azərb. *ağır ayaqlı*.

Eyni qrupa daxil olan türk dillərində isə morfoloji variantlılıq əksər hallarda paralellik təşkil

---

⁶³³ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.36

⁶³⁴ Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.155

⁶³⁵ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.191

⁶³⁶ Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.31

⁶³⁷ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.124

edir. tk: *ara bozmak//aralarını bozmak*⁶³⁸, *arada kalmak//aralıkta kalmak*⁶³⁹, *ağzından yel alsın//ağzından yeller alsın*⁶⁴⁰. Bu frazeoloji vahidlər variantları ilə birlikdə Azərbaycan dilində də vardır.

4. Sintaktik variantlılıq. Frazeoloji vahidlərin sintaktik variantları komponentlərinin yerinin dəyişməsi nəticəsində yaranır. İstər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dilləri, bu tipli frazeoloji vahidlərlə zəngindir.

Məs.: q-qalp. *akır zaman//zamanının akırı*, *ayzı aşık //aşık ayzı*, *bayırı tas//tas bayır*, *manlayı kara//kara manlay* (bəxti qara//qara bəxt). «Manlay» qaraqalpaq dilində «alın» deməkdir. Azərbaycan dilində bu ifadənin ekvivalentində «alın» sözü əvəzinə «bəxt» sözü işlənir. Qır: *akır zaman//zaman akır*⁶⁴¹, *booru taş//taş boor*⁶⁴², *janı közünö körünüü//közünö janı körünüü*(canı ağzından çıxır)⁶⁴³, *jüröqü kara//kara jürök*⁶⁴⁴; noq. *avır ayaklı//ayaqı avır*, *aşık avız// avız aşık*; qaq. *aazdan aaza//aaz aazdan*; tm: *saçı sünbül//sünbül saç*⁶⁴⁵.

Qırğız dilindəki bir çox frazeoloji vahidlərin sintaktik variantları eyni ilə Azərbaycan dilində də

---

⁶³⁸ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.473

⁶³⁹ Yənə orada.s.474

⁶⁴⁰ Yənə orada. s.445

⁶⁴¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.31

⁶⁴² Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.69

⁶⁴³ Yənə orada. s.91

⁶⁴⁴ Yənə orada. s.111

⁶⁴⁵ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.599

işlənir. Qırğız dilindəki «*booru taş//taş boor*» (qəlbi daş//daş qəbli), «*jüröqü kara//kara jürök*» (qəlbi//ürəyi qara//qara qəlb//ürək) frazeoloji vahidləri Azərbaycan ədəbiyyatının bədii nümunələrində tez-tez işlənməkdədir. Məs.:«Qapaqlı Hacı Əsəd kimi *qəlbi qara* adamlar behiştə gedəcək?» (Ə.Cəfərzadə).

5.Komponentlərindən birinin ixtisarı ilə düzələn variantlılıq və yaxud ellipsisə uğramış frazeoloji variantlar. Frazeoloji variantlılıq həm də frazeoloji vahidlərin komponentlərdən birinin ixtisarı ilə düzəlir. «...ellipsisə uğramış frazeoloji vahidlərdə nüvə sözlər qorunub saxlanır»⁶⁴⁶.

Məs.:q-qalp.*bir<eki>aýız söz*, «...menin aǵam jata jak namas bolma sen terek den bir-eki aýız söz aytıp aǵasın sol jerqe jermeydi(Qaraqalpaq xalq naǵılları), *jan< tən>menen(can başla//canla)*, *kulaǵına<altın>sırǵa*; qaz. *jemi<karanǵı >tün, işi < udai> aşu qır. jüröqünüin < sarı > suusun aluu,külüin<kökkö>sapıruu, <gki>kolun murduna tıquu, < töbö > çaçı tik turuu*⁶⁴⁷.

Qırğız dilinə aid frazeoloji vahidlər öz variantları ilə birlikdə Azərbaycan dili ilə tam paralellik təşkil edir. Məs.: azərb. *< iki > əli üzündə qalmaq, <*

---

⁶⁴⁶ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995,s.88

⁶⁴⁷ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.12

başının > *saçı dik durmaq*// < *ürəyinin* > *sarfəsın udmaq*.

Ellipsisə uğramış frazeoloji vahidlər oğuz qrupu türk dillərində də çoxluq təşkil edir. Məs.:*tk.adını*< *bile*> *anmamak*⁶⁴⁸, *anadan* <*yeni*> *doğmuşa dönmək*, *ana bir* < *kardeşler*>⁶⁴⁹; *domuzdan*<*bir*>*kıl çekmek*⁶⁵⁰, *dünya*<*gözün* > *zindan olmak*⁶⁵¹; *eline vur*, *ekmegini* <*ağzından*> *al*⁶⁵²; qaq. *saçlarım*<*dikinä*>*kalktı*, *şeytan alsın*<*başını* >⁶⁵³ və s. Bu frazeoloji vahidlərin hamısı bu gün müasir Azərbaycan dilində aktiv şəkildə işlənməkdədir.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin ixtisarı ilə düzələn variantları müasir Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunda geniş işlənir. Ixtisar və yaxud əlavə olunmuş söz frazeoloji vahiddə heç bir əlahiddə vəzifə daşımır. Bu söz frazeoloji vahidin tərkibinə, semantik mənasına heç bir xələl gətirmir. Məs.: <*acı*>*bağırısaq kimi uzanmaq*⁶⁵⁴; *acığını*<*üstünə*>*tökmək*⁶⁵⁵; *başmaqlarını*<*cütləyib*>*qabağına qoymaq*⁶⁵⁶; *bir daş olub* < *kor* > *quyuya düşdü*

---

⁶⁴⁸ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.436

⁶⁴⁹ Yenə orada. s.469

⁶⁵⁰ Yenə orada. s.609

⁶⁵¹ Yenə orada. s.617

⁶⁵² Yenə orada. s.635

⁶⁵³ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973,с.566

⁶⁵⁴ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976,s.61

⁶⁵⁵ Yenə orada.s.60

⁶⁵⁶ Yenə orada.76

və s.

Acı, üstünə, cütləyib, kor kimi sözlər yuxarıdakı frazeoloji vahidlərə heç bir yeni məna gətirmir. Lakin bircə, ixtisar olunmuş sözlərin frazeoloji vahidlərdə işlənməsi onlarda ekspressivliyi və emosionallığı artırır.

Ümumiyyətlə, qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərindəki frazeoloji variantları müqayisə etdikdə maraqlı faktlarla rastlaşırıq. Məsələn, eyni bir frazeoloji vahid müxtəlif qruplara daxil olan qırğız və Azərbaycan dillərində fellərin variantlılığı, türkmən dilində isə adların variantlılığı ilə yaranır.

Məs.: azərb.iki ayağın bir başmağa dirəmək(*taxmaq, soxmaq, dürtmək*)⁶⁵⁷; qır.gki bütün bir konçuna sıydıruu (*kiyqizüü;tıquu; katuu*)⁶⁵⁸; tm.iki ayağını bir qonca sokmak // iki ayağını bir gdiqe sokmak⁶⁵⁹.

Noqay dilində isə bu frazeoloji vahidlərin ümumiyyətlə variantı yoxdur. *gki ayağın bir gtikke suktırarman*⁶⁶⁰

Sinonimlik. Frazeoloji vahidlər təkcə sözlərə deyil, özlərinə də ekvivalent ola bilirlər ki, buna da frazeoloji sinonimlər deyilir.«Frazeoloji sinonimlər obyektiv gerçəklikdə eyni əşya bildirir, lakin müxtəlif

---

⁶⁵⁷ Огуцов Ә.Ә. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.159

⁶⁵⁸ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.314

⁶⁵⁹ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова.

Советская энциклопедия, 1968, с. 61

⁶⁶⁰ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.57

komponentlərə malik olur»⁶⁶¹.

Çoxmənalılıq və omonimlikdən fərqli olaraq sinonimlik dilin frazeologiyasında çox geniş yer tutur. Həm qırçaq, həm də oğuz qrupu türk dillərinin frazeologiyası sinonim frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Frazeoloji sinonimlər mənaca eyni və yaxud birbirinə çox yaxın, lakin üslubi cəhətdən müxtəlif frazeoloji vahidlərdir. Sinonimlik dedikdə ilk növbədə leksik sinonimlik başa düşülür. Sinonimlik anlayışı ilk növbədə dilin leksikasına aiddir və daha çox dilin leksik səviyyəsində reallaşır. Leksik sinonimliklə frazeoloji sinonimlik arasında fərq də mövcuddur ki, bu məsələyə də münasibət, alimlərin yanaşma üsulları müxtəlifdir. «Frazeoloji sinonimlik leksik sinonimlikdən onunla fərqlənir ki, leksik sinonimlərdə ayrı-ayrı sözlərin sinonimliyi, frazeoloji vahidlərdə isə söz qruplarının sinonimliyi nəzərdə tutulur»⁶⁶². S.Nauruzbayevanın bu fikirləri həqiqətə o qədər də uyğun deyildir. Çünki frazeoloji vahidlər yalnız söz qrupları şəklində yox, söz və cümlə tipində də olur.

Azərbaycan dilçisi H.Bayramov isə leksik sinonimlərlə frazeoloji sinonimlər arasındakı fərqi belə izah edir: «Hər bir frazeoloji sinonim müəyyən bir obrazın əsasında formalaşır ki, bu cəhət leksik

---

⁶⁶¹ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985, с.52

⁶⁶² Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.55

sinonimlərdə yoxdur»⁶⁶³. Bizim fikrimizcə, frazeoloji sinonimliklə leksik sinonimliyin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, leksik sinonimlər obyektiv gerçəkliyi ifadə edir. Leksik sinonimlər təkbətək bir-birinə sinonim olduğu halda, frazeoloji sinonimlər komponentləri ilə birlikdə bir-birinə sinonim olurlar. Frazeoloji sinonimlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlarda mənədaxili çalarlıq güclüdür. Müasir qazax dilində də frazeoloji vahidlərin sinonimliyi leksik sinonimlərə bənzəmir. Bu halda V.V.Vinoqradov yazır: «Leksik və frazeoloji sinonimlərin təhlili, xüsusilə də ədəbi dildə hər hansı bir məlumatı geniş şəkildə təsvir etmək məqsədilə ya kontekstin şərtinə uyğun olaraq sinonimik mənalı söz və ifadələr götürülür, yaxud da sinonimik keyfiyyətdə olan bütöv bir mənə cərgəsi öyrənilir»⁶⁶⁴. Onların sinonimliyi əşya və hadisələri adlandırarkən ifadə etdikləri ümumi məzmunə görə müəyyənləşir.

Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası frazeoloji sinonimlərlə o qədər zəngindir ki, hətta leksik sinonimlərlə müqayisə oluna bilər. Bu hala misal olaraq qazax dilində 13 frazeoloji ifadənin bir-birinə sinonim kimi bir mənanı ifadə etdiyini göstərmək olar: *sağı sını//mandayına tas tiyu//tau*

---

⁶⁶³ Bəyramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.163

⁶⁶⁴ Виноградов В.В. Основные типы в лексическом значении // Вопросы языкознания, 1963, №5, с.25

şağılu//tauanı kaytu//jüni jiğılu//auzı küyu//moynına su küyülu//solı suğa ketu//ciqeri kum bolu // ünjirğası tüsu//jüreqi şaylığu//kanatı kayrılıu// meseldesi kaytu (ruhdan düşmək, qanadı sınmaq).

Müasir qırğız dilində də qazax dilindəki bu frazeoloji vahidin ekvivalent frazeoloji sinonimlərinə rast gəlinir. Məs.:*qır. kanatı kayrılıu; kanatı sinuu*⁶⁶⁵. Müasir Azərbaycan dilində də «*qanadı qırılmaq*» frazeoloji vahid mövcuddur. «*Nəbi elə bilirdi ki, qanadı qırılmışdı*»⁶⁶⁶.

Bu böyük frazeoloji sinonim cərgəyə leksik sinonimlər kimi baxmaq lazım deyil. Çünki leksik sinonimlər daha konkretdir. Onlara ifadə etdiyi məzmunun sinonimliyi baxımından yanaşmaq lazımdır. Misal göstərdiyimiz sinonim frazeoloji vahidlər ayrı-ayrı psixoloji vəziyyətlərin üslub çalarlarının ifadəsidir. «Onlar eyni bir məfhumu ifadə etsələr də, leksik sinonimlərdən fərqli olaraq istədikləri vaxt bir-birlərini əvəz edə bilmirlər. Bu onunla izah olunur ki, frazeoloji sinonimlər üslubun tələbi ilə istifadə olunur. Dilçilik praktikasında gördüyümüz leksik sinonimlərin isə belə bir xüsusiyyəti yoxdur»⁶⁶⁷. Məs.:*kanatı kayrılıu*(qanadı sınmaq) bədii üslubda, bədii əsərlərin dilində,

---

⁶⁶⁵ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.40

⁶⁶⁶ Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.177

⁶⁶⁷ Кайдаров А.Т. Особенности стилистического употребления синонимных и вариантных фразеологизмов в уйгурском литературном языке / Исследования по тюркологии. Алма-Ата: Наука, 1969, с.157

«*məsledeşi kaytu*» isə əsasən canlı danışıqda işlənir. «*Jün jen jabağı sanğu*» ifadəsi də şifahi xalq ədəbiyyatının məhsuludur. Burada biz A.T.Kaydarovun fikirləri ilə razılaşmırıq. O, frazeoloji sinonimlərdən fərqli olaraq leksik sinonimlərin istənilən vaxt bir-birini əvəz etmək qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir. Lakin bu fikir özünü o qədər də doğrultmur. İstər leksik, istərsə də frazeoloji sinonimlər hər yerdə bir-birini əvəz edə bilmirlər. Sinonimlik kəsb edən hər bir leksik vahid və yaxud frazeoloji birləşmə özünə məxsus mənə fərqiyyə malikdir. Bu haqda T.Əfəndiyeva çox düzgün olaraq yazır: «...sinonimlər tam mənada bir-birinin əvəzinə işlənə bilən sözlər deyildir. Əksinə, sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim sözün mənə çaları və üslubi rənginə görə nitqdə istifadə məqamı vardır. Özü də heç bir sinonim digər sinonimin yerinə məqsədsiz işlənmir»⁶⁶⁸.

Türk dillərində frazeoloji sinonimlərin yaranma yollarından biri də komponentlərin əvəzlənməsidir. Z.Q. Uraksin başqırd dilində bu xüsusiyyəti təhlil edərkən yazır ki, «bu tipli frazeoloji sinonimlər daxili quruluşlarını qoruyur, onların sinonimlik mənaları onları yaradan leksik sözlərin mənaları ilə müəyyənləşir. Frazeoloji vahidlərin strukturunda leksik komponentlərin əvəzlənməsi baş verir. Komponentlərin əvəzlənməsi frazeoloji sinonimləri

---

⁶⁶⁸ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, s.32

yaradan yollardan biridir»⁶⁶⁹. Z.Uraksinin bu fikirləri ilə razılaşmayan qazax dilçisi R.Jaysakova arqument kimi aşağıdakı misalları göstərir: «*auzına küm küyıldı – jümğan auzın aşpadı*»⁶⁷⁰.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu sinonim cərgə başqa türk dillərində də mövcuddur. Azərb: *ağzına (ağızlarına) su almaq; Ağzıma su alım oturum?*⁶⁷¹. Danışiq dilimizdə, «*elə bil lom udub*», «*elə bil ağzı qıfillanıb*» frazeoloji vahidlərinə də rast gəlinir. Q-qalp. *ağzına suy tamızıp otır*⁶⁷², *ləm-lim demesten*⁶⁷³; tk. *ağzına taş almak*⁶⁷⁴, *dili bağlanmak*⁶⁷⁵, *dili varmamak*⁶⁷⁶, *dili tutmamak*⁶⁷⁷, «*dudakları kilitlenmişti*» (Ş.Apuhan).

Maraqlı haldır ki, Azərbaycan və qaraqalpaq dillərinə aid nümunələrdəki «*su*» komponenti türk dilində «*daş*» sözü ilə əvəz olunur. İstər qırçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərində bu tərkiblərdə eyni bir mənəni ifadə edən daimi komponent mövcuddur. Lakin bununla belə bu misallar həm üslubuna, həm də mənə çalarlarına görə bir-birindən fərqlənirlər.

---

⁶⁶⁹ Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М.: Наука, 1975,с.92-93

⁶⁷⁰ Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АҚД, Алма-Ата, 1980,с. 11

⁶⁷¹ Seyidəliyev N.F. Frazеologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.23

⁶⁷² Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972,с. 71

⁶⁷³ Yənə orada. s.78

⁶⁷⁴ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.444

⁶⁷⁵ Yənə orada. s.601

⁶⁷⁶ Yənə orada.s.603

⁶⁷⁷ Yənə orada. s.602

R.Jaysakova belə frazeoloji vahidləri struktur sinonimlər adlandırır. Z.Uraksinin frazeoloji sinonimlərin yaranmasına şamil etdiyi «komponentlərin əvəzlənməsi» ifadəsi frazeoloji variantlara daha uyğundur. Bu baxımdan da biz komponentlərin əvəzlənməsi ilə yaranan sinonimliyi qəbul etmirik. Aşağıda verdiyimiz misallarda da komponentlər öz sinonimləri ilə əvəz olunur. Bu tip frazeoloji vahidlər oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində də çoxluq təşkil edir, bunlar frazeoloji sinonimlər yox, frazeoloji variantlardır. Məs.: azərb. *sözünün üstünə söz demək*//*sözünün qabağına söz demək*⁶⁷⁸, *şaqqanaq çəkmək*//*şaqqanaq vurmaq*⁶⁷⁹; qır. *içi buzuk*//*içi kara*; q-qalp. *kudaydın bendesi*//*kudaydın kuli*⁶⁸⁰; qaz.tili *kürmelde*//*mili baylandı*; tk. *kaşın altında gözün var dememek*//*gözün üstündə kaşın var dememek*⁶⁸¹.

Bildiyimiz kimi, sözlərin sinonimliyi nitq hissələrinə görə qruplaşdırılır. Bu həm qıpçaq, həm də oğuz qrupu türk dillərində belədir. Lakin frazeoloji sinonimlik üçün bu hal mütləq deyildir. Elə sinonim cərgələr var ki, onlar qıpçaq və oğuz qrupu dillərdə paralellik təşkil edirlər. Məs.: qaz. *jerden jeti koən tap-*

⁶⁷⁸ Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, s.222

⁶⁷⁹ Yenə orada. s.224

⁶⁸⁰ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с. 78

⁶⁸¹ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.772

kanday//kuanışı koynına sıymau//töbösi kökke jetu; q-qalp.töbesi kökke jetkendey⁶⁸² // ayağı jerqe tiymeu⁶⁸³//kıdır atanı körqen⁶⁸⁴; tk.başı göge ermek(değmek)⁶⁸⁵//ayağı(ayakları) yere değmemek⁶⁸⁶; qır. Töbösi kökkö jetüü⁶⁸⁷//butu-butuna tiyböö//ayağı jerqe tiyböö⁶⁸⁸; azərb.göyün yeddinci qatında olmaq//ayağı yerə dəyməmək//qəlbi köksünə sığmamaq.«Əlindəki ağacı tovlayıb ortada fırlanan Cavadın sevincdən ayağı yerə dəymirdi» (Ə. Cəfərzadə). Türkmən dilində də belə bir frazeoloji vahid var: «qövnü qöqö uçmaq»⁶⁸⁹.

Bu frazeoloji vahidlərin hamısı «şənlənmək, sevinmək» leksik vahidlərinə ekvivalentdir. Qrammatik cəhətdən fərqli olsalar da, mənə yaxınlığı onların bir cərgədə işlədilməsinə imkan verir.

Y.Y.Avaliani və L.I.Royzenzon göstərirlər ki, frazeoloji sinonimlər sinonimiyanın inkişafı baxımından dilin bütün yaruslarında yaranır(leksik və

---

⁶⁸² Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.81

⁶⁸³ Yənə orada. s.83

⁶⁸⁴ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.78

⁶⁸⁵ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.510

⁶⁸⁶ Yənə orada. s.433

⁶⁸⁷ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.284

⁶⁸⁸ Yənə orada.s.46

⁶⁸⁹ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968,с.666

qrammatik)⁶⁹⁰. Onlar frazeologiyanın inkişafında variantlılığı və sinonimliyi belə səciyyələndirirlər: «1) az və çox şəkildə fərdiləşmiş belə vahidlər xüsusilə, emosionallıq və ekspressivlik baxımından sözlərə ekvivalent olur; 2) onlar müəyyən olunmuş leksik-qrammatik şablonların vasitəsilə yaranır və ifadə etdikləri fikri sintetik şəkildə təqdim etməkləri ilə ümumi leksikadan fərqlənir»⁶⁹¹. Biz bunun səbəbini frazeoloji vahidlərin daşlaşmış şəkildə olmasında, süni şəkildə yaranmasında görürük. «Frazeoloji sinonimlərin yaranmasında onların köhnə əlamətlərinə nəzərən yeni əlamətlər, başqa sözlə, əşya, hadisə, proses bildirməsi mühüm amildir»⁶⁹².

Qırçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji sinonimləri tədqiq edərkən bu dillərdəki frazeoloji sinonimlərin tam və eyni variantının oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji fondunda da mövcudluğunun şahidi olduq. Müq. et: q-qalp.tas *bağır//jüreqi tastay//rejimi jok*⁶⁹³; qır.ak *töönün kardı jarılqan//töönün kuyruqu jerqe tiyqende*⁶⁹⁴; azərb. elə

---

⁶⁹⁰ Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О разграничении синонимии вариантности в области фразеологических единиц / Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку: Изд.АН Аз.ССР, 1968, с.74

⁶⁹¹ Yənə orada. s.74

⁶⁹² Yənə orada. s.71

⁶⁹³ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958, с.549

⁶⁹⁴ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.30-285

bil dəvənin qarnı yırtılıb//dəvənin quyruğu yerə dəyəndə⁶⁹⁵; qır.ajal jetüü//dünyödön kaytuu//can taslim bolu⁶⁹⁶; azərb. əcəli çatmaq//dünyadan köçmək//janını təslim etmək// canın tapşırmaq//ömrünü bağışlamaq.

Biz bilirik ki, atalar sözlərinin çox böyük bir hissəsi frazeoloji vahidlərə aiddir. Bəzən elə olur ki, atalar sözü və atalar sözündən əmələ gələn frazeoloji vahid bir sinonim cərgə yaradır. Məs.: *qır.kör kazuu//biröqö kör kzsak kenen kaz⁶⁹⁷; azərb.özgəyə quyu qazan özü düşər//(kiminsə) ayağının altını qazmaq//(kiməsə) quyu qazmaq.*

Gördüyümüz kimi, həm qapaqalpaq, həm də Azərbaycan dilindəki bu frazeoloji sinonimlər leksik tərkibcə tam eynilik təşkil edirlər.

Türk dillərində frazeoloji sinonimləri müxtəlif cür qruplaşdırırlar. Qırğız dilindəki sinonim frazeoloji vahidləri J.Osmanova belə qruplaşdırır: 1)mənaya görə sinonimləşmə; 2)üsluba görə sinonimləşmə; 3)məna və üsluba görə sinonimləşmə⁶⁹⁸.

Semantik sinonimlər bir-birindən bildirdikləri məna fərqi, daha doğrusu, məna çalarlarına görə fərqlənirlər. Məs.:*qır.aarının uyuquna tiyüü//julandın uyuquna tiyüü //acudaardın kuyruqun*

⁶⁹⁵ Огуцов Ә.Ә. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, s.130

⁶⁹⁶ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.22,78,89

⁶⁹⁷ Үенә орада. s.188-191

⁶⁹⁸ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АҚД, Фрунзе, 1969, с.14

*basuu, tk.yılanın kuyruquna basmak*⁶⁹⁹ //arının yuvasına(inine) çöp dürtmek⁷⁰⁰; azərb. arının deşiyinə çöp uzatmaq⁷⁰¹//ılanın quyuğunu basmaq.

Qırğız dilindən fərqli olaraq türk və Azərbaycan dillərində «*əjdahanın quyuğunu basmaq*» frazeoloji vahidi yoxdur.

Ümumiyyətlə, onu demək vacibdir ki, frazeoloji sinonimiyanın əsasında obrazlı mənaların sinonimiyası durur.Mənaya görə sinonimləşmədə sinonim frazeoloji vahidlər məhz eyni mənənin müxtəlif obrazlı ifadələrlə verilməsinə görə bir-birindən fərqlənir.

Müasir Azərbaycan dilində də frazeoloji sinonimlər üslubi çalarlıqlara malikdir. Bu məsələ ilə bağlı tədqiqat aparmış K.Məmmədova «*Işİ başdan aşmaq//macal tapmaq; özündən çıxmaq//hirsini boğa bilməmək; qaşqabağını açmaq//könlünü açmaq; dil tapmaq//yola vermək; axşam düşmək//şər qarışmaq*» və s. frazeoloji sinonimlərin müxtəlif üslubi çalarlıqlara malik olmasını qeyd etmişdir⁷⁰².

«Funksional nitqdə frazeoloji sinonimlər üslubiyatın tələbi ilə qarşılıqlı şəkildə bir-birini əvəz etmək

---

⁶⁹⁹ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.945

⁷⁰⁰ Yenə orada. s.477

⁷⁰¹ Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.37

⁷⁰² Мамедова К.А. Фразеологическая синонимия в современном Азербайджанском литературном языке: АҚД, Баку, 1983,с.17

məqsədilə istifadə olunur»⁷⁰³. Məsələn, türk dillərində bir hərəkətin tez görüldüyünü bildirmək üçün və yaxud yaxın məsafədə olduğunu anlatmaq üçün bu sinonim cərgə bir-birini əvəz edir. *Q-qalp.köz benen kastın arasında//közdi aşıp jumğanşa//bir demnin işinde//xə dekende*⁷⁰⁴; «*közdi aşıp jumğanşa ülken bir məxərdin kantalına kelin tüsti*» («Qaraqalpaq xalq nağılları»).

Bu sinonimik cərgə qırğız dilində, o cümlədən qırğızların qədim dastanı «Manas»da da öz əksini tapmışdır.

*«Jakın oozun cıyqıça,
Açıp közdü jumqunça».* (Manas)
*«Anday-munday deqinçe,
Açıp közdü jumqunça»* (Manas)

*Qaz. Əni-mini deqenşe//közdi aşın jümqanşa//kas pen gözdin arasında; tk.göz yumup açincaya kadar*⁷⁰⁵// *kaşla göz arasında*⁷⁰⁶; *azərb.göz açıb yumunca//qaşla göz arasında//hən-hün edincə. «Düşməni basmışıq, kəsmək bir göz qırpımının işidir»*(F.Kərimzadə); *«Yorğa yerişə keçdi və bir göz qırpımında qarşıdakı gədiyi aşdı»* (I. Şıxlı).

Sinonim cərgə yaratmasa da, yuxarıda göstərdi-

---

⁷⁰³ Гусейнов Ф.Г. Фразеологическая валентность лексических единиц // Ученые записки АГУ. Серия языка и литературы, 1966, №5, с.39

⁷⁰⁴ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.82

⁷⁰⁵ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.693

⁷⁰⁶ Yənə orada. s.772

yimiz frazeoloji vahidlərə türkmən və Altay dillərində də rast gəlinir. tm. *ölüm qöz bilen qaşın arasında*⁷⁰⁷; altay. *kös yumqança*⁷⁰⁸.

Antonimlik. «Antonimlər, güman ki, dilin inkişafının ilk dövrlərində yaranmışdır. İnsan ətraf mühiti dərk edərək yaxşını pisdən, böyüyü kiçikdən, yeri səmadan, gecəni gündüzdən və s. fərqləndirməyə başlamışdır»⁷⁰⁹. Frazeoloji sinonimlər kimi frazeoloji antonimlər də dilin frazeologiyasında mühüm yer tutur. «Frazeoloji antonimlər semantik və qrammatik struktur baxımından komponentlərdən birinin antonim sözlə əvəz edilməsi nəticəsində əmələ gəlir»⁷¹⁰. N.Rəhimzadə isə Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin antonimliyini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- 1) qrammatik formasına görə həmcins ifadələr;
- 2) qrammatik cəhətdən müxtəlif olanlar⁷¹¹.

Antonim frazeoloji vahidlər başqa tip frazeoloji vahidlərdən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onların çox hissəsi cümlə şəklində olur. Məs.: Yerin altını da bilir, üstünü də; Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda.

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki antonim frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti istər daşdığı mənə, istər

---

⁷⁰⁷ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с. 786

⁷⁰⁸ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с. 105

⁷⁰⁹ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, s. 65

⁷¹⁰ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, s.32

⁷¹¹ Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке: АКД, Баку, 1967, с.18

qrammatik forma, istərsə də leksik tərkibcə Azərbaycan dili ilə daha çox paralellik kəsb edir. Qaraqalpaq dilindən buna istənilən qədər misal göstərmək olar. Məs: *koli suk – koli aşık* (əli bərk – əliaçıq), *kabağı jabık – kabağı aşınki* (qaşqabaqlı – qabağı açıq), *jan tən menen – jarım kekil*⁷¹² (canla-başla – yarım könül), *ayında-jilında – kудaydın kutlı küni*(ayda-ildə – allahın verən günü); *kökireqi kara – ak kökirek* (ürəyi qara – qəlbi təmiz)⁷¹³.

Qaraqalpaq və Azərbaycan dilindəki yuxarıdakı antonim frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti digər türk dillərində də işlənir. Məs.: qır. *ayında-jilında – kудaydın kuttu küni*⁷¹⁴, *ak könlül – kara könlül*⁷¹⁵, *ak jürök – kara jürök*⁷¹⁶, *kolu jenil – kolu tar* (əliaçıq – xəsis)⁷¹⁷; qaz. *ak köñil – kara köñil; ak niet – kara niyet*⁷¹⁸ və s.

Bu hal bir daha onu sübut edir ki, türk xalqlarının dünyagörüşü və təfəkküründə əks mənəli anlayışlara da münasibət eynidir. «Qara» pislilik, «ağ» yaxşılıq simvoludur. Və yaxud türkmən dilindəki «dili üzün»

---

⁷¹² Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с. 74

⁷¹³ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958,с.333

⁷¹⁴ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.191

⁷¹⁵ Yənə orada. s.28

⁷¹⁶ Yənə orada. s.27

⁷¹⁷ Yənə orada.s.160

⁷¹⁸ Таева Р.М. Фразеологические единицы типа «определение + определяемое» в современном казахском языке: АҚД, Алма-Ата, 1983, с.15

və «dili qısqa»⁷¹⁹ antonim frazeoloji vahidlər Azərbaycan dili,eyni zamanda başqa türk dilləri ilə tam paralellik təşkil edir. Məs.: *tk. dili uzun – dili qısa*⁷²⁰. Qaqauz dilindəki «*boş kafalı – kalın kafalı*»⁷²¹ frazeoloji vahidləri də o cərgədəndir.

Qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji omonimlərə nisbətən frazeoloji antonimlərə daha çox rast gəlinir. Bu hal oğuz qrupu türk dilləri üçün də səciyyəvidir. T.Əfəndiyeva ən çox frazeoloji idiomatik tərkiblərin təzadlar əsasında qurulduğunu qeyd etmişdir. O yazır:«xalqın yaratmış olduğu atalar sözlərinin və sərrast mənalı xalq məsəllərinin əksəriyyəti təzadlıdır.Məsələn:*Ağa borc eylər, nökar xərc; Ağ gün ağardar,qara gün qaraldar;Vardan xeyir gələr,yoxdan ziyan*»⁷²².Çünki frazeoloji vahidlər müxtəlif həyat və təbiət hadisələrini, insan xarakterinin özünəməxsus cəhətlərini bütün ziddiyyətləri ilə əks etdirir. Antonim frazeoloji vahidlər əşya və hadisələri ümumi əlamətlərinə görə xarakterizə edir.Məs.:*qaz.tastay karanği* (zülmət qaranlıq),*şayday aşık*(gün kimi aydın).Leksik antonimliyin meyarı frazeoloji antonimlər üçün də əsasdır.

Bildiyimiz kimi, antonimliyin birinci şərti

---

⁷¹⁹ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968,с.236

⁷²⁰ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.602

⁷²¹ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.258

⁷²² Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980,s.65

əksmənalılıq, ikincisi isə leksik-qrammatik xüsusiyyətlərin həmcinsliyidir. Leksik antonimliyə aid olan bu şərtləri, sözsüz ki, frazeoloji antonimliyə də aid etmək olar. Başqırd dilləsinin Z.Q.Uraksinin də antonim frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1) mənə qruplaşdırılması ilə yarananlar; 2) frazeoloji vahidlərin quruluşlarının dəyişməsi ilə yarananlar⁷²³. Bu tip frazeoloji vahidlərdə əsas mənanı bir komponent verir. Antonim komponent isə əks mənalı sözdən yaranır. Məs.: *qaz minezi aaur - minezi jenil* (ağır xasiyyətli yüngül xasiyyətli); *jau jürek-su jürek; kuyma külak - akpa külak* – (qulağı darıdənləyən – fikri dağınıq).

§3. QIPÇAQ QRUPU TÜRK DILLƏRİNDƏKİ FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN QRAMMATİK SƏCİYYƏSİ

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin özünəməxsus qrammatik quruluşu mövcuddur. Başqa dil vahidləri kimi onlar da morfoloji və sintaktik səviyyələrdə təhlil olunmalıdırlar. «Frazeoloji vahidləri mənə və qrammatik quruluşlarına görə təsnif etmək üçün onları sözlərdən fərqləndirən leksik, morfoloji, sintaktik təbiətlərini öyrənmək və daha sonra dəqiq təsnifata nail olmaq

---

⁷²³ Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М.: Наука, 1975, с.48

olar»⁷²⁴.

«Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq frazeoloji vahidlərin qrammatik xüsusiyyətləri onların sabitliyi ilə ölçülür. Ona görə də bir çox sabit söz birləşmələrinin morfoloji quruluşu ilə sintaktik quruluşu arasında böyük fərq var»⁷²⁵. S.Kenesbayevin fikrincə, bu cəhət qazax dilinin aqqlütinativ olması ilə bağlıdır. Belə ki, morfoloji dəyişmələr sintetik olaraq özlərini sintaktik quruluşda da büruzə verir. Bu hal həm adlar, həm də «ad+fel» tipli birləşmələr üçün ümumidir.

Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün gətirdiyi birləşmə tipli «*auzınan tüskendey*» – elə bil (fırt eləyib burnundan düşüb), cümlə tipli – «*əkəsinin(bac) terisin soyıp kantağanday*»(atasının baş dərisidir) nümunələrini şərh edərək yazır:«Bu cümlə və birləşmələrdə qazax dilinin aqqlütinativliyi frazeoloji vahidlərin komponentlərinin yerdəyişməsinə imkan vermir»⁷²⁶.

Qazax dilinə aid bu fikirləri heç bir dəyişiklik etmədən başqa qırçaq və oğuz qrupu türk dillərinə də aid etmək olar. Türk dillərindəki frazeoloji vahidlər üçün inversiya hadisəsi xarakterik deyildir. Müstəsna hallarda bədii ədəbiyyat nümunələrində, xüsusilə

---

⁷²⁴ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с. 27

⁷²⁵ Yənə orada.s.16

⁷²⁶ Yənə orada.s.16

şərdə inversiya hadisəsi ilə rastlaşmaq olar:

... Qız getdi, danışdım ürəyimlə mən,
Açıldı qəlbinin dərin mənası (Nəbi Xəzri).

Dildə geniş şəkildə işlənən «*qəlbi açılmaq*» frazeoloji vahidi yuxarıdakı cümlədə inversiya olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidləri qrammatik quruluşuna görə təsnif etmək o qədər də asan deyil. Buna səbəb frazeoloji vahidlərin struktur və semantik cəhətdən bütövlüyü və daşlaşmasıdır. «Frazeoloji vahidlərin semantik bütövlüyü əslində onun qrammatik sərbəstliyini də əlindən alır və bu zaman həmin vahid qrammatik daşlaşmaya məruz qalır»⁷²⁷.

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərə 3 səviyyədə rast gəlinir: söz,birləşmə və cümlə səviyyəsində. Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər artıq tam şəkildə qəbul edilmişdir. Çox vaxt dilçilər hər hansı bir dilin frazeologiyasından danışanda frazeoloji vahid kimi «frazeoloji söz birləşmələri» ifadəsini də işlədirlər. Bu da o deməkdir ki, onlar frazeoloji vahid kimi yalnız birləşmə tipli frazeologizmləri qəbul edirlər. Söz səviyyəli frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi yalnız sinxron planda mövcuddur. Lakin «həmin frazeoloji vahidlər bəlkə də dilin əvvəlki mərhələlərində birləşmə səviyyəsində mövcud olmuşdur»⁷²⁸. Söz səviyyəli

---

⁷²⁷Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.108

⁷²⁸ Yəni orada.s.111

frazeoloji vahidləri qəbul edən və bu fikrin möhkəm tərəfdarı olan M.Mirzəliyeva oğuz qrupu türk dillərində də bu tipli frazeoloji vahidlərin mövcudluğunu qeyd edir. Alim çox haqlı olaraq təktərəfli birləşmələrə aid edilən «*dünyasında, ömründə, yaşında, acından*» kimi sözləri söz səviyyəli frazeoloji vahidlər kimi qəbul edir⁷²⁹.

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlər üzərində araşdırma apararkən şahidi olduq ki, bu dildə söz səviyyəli frazeoloji vahidlər o qədər də çoxluq təşkil etmir. Bir çox dilçilər türk dillərində bir sözdən ibarət frazeoloji vahidlərin varlığını birmənalı şəkildə qəbul etmirlər. «Başqa dillərdən fərqli olaraq türk dillərində, o cümlədən də qazax dilində frazeoloji vahidlər 2 elementdən az olmamalıdır»⁷³⁰. Lakin bununla belə qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərində söz səviyyəli frazeoloji vahidlər də yox deyildir.

Məs.: noq.soysız; qaz.sınık (Azərbaycan dilinin Kürdəmir şivəsində deyirlər: «Qız uşağı *sınıq*dır. Ona görə onu çox istəyirlər), *közbəköz* – göz-gözə; qır.arkamda (arxamda), *denizdey* (böyük qəlblı), *kalım* – başlıq; q-qalp. *Tırnaktay* (dırnaqcan), *kaykay* (rədd ol).

---

⁷²⁹ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.111

⁷³⁰ Кайдаров А.Т., Жайсакова Р.Е.. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1979, №3, с.4

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bir komponentli frazeoloji vahidlərə rast gəlinir. Məsələn, «Xalq istəsə, adamı elə *bəzəyər* ki, özü-özünü tanımaz(N.Həsənzadə), «Şamama xala bərk *tutuldu*»(N.Həsənzadə), «Amma indi gör necə *düşüb*.Qocalıb»(N.Həsənzadə). «Murtuz Murtuzov: - Bu gün axır *yaxaladım* küçədə – deyirdi» (Anar); «- Əşi, otur yerində, sənə nə *düşüb xoruzlanırsan?*»(Mövlüd Süleymanlı); «Mən də həmin kişinin böyrünə *düşüb* bir-iki saat əvvəl anamın *keçindi*yi evin qapısına gəldim»(Ə.Cəfərzadə). Bu cümlələrdəki «*bəzəyər; tutuldu; xoruzlanırsan; keçindi*yi» kimi sözlər söz səviyyəli frazeoloji vahidlərdir.

Dilimizdəki birkomponentli frazeoloji vahidlər dildə əvvəlcədən bu vəziyyətdə olmayıblar. Onlar əvvəlcə birləşmə tipində olmuş, sonra illər keçdikcə birinci komponent reduksiyaya uğradığından bir sözdən ibarət frazeoloji vahidlərə çevrilmişlər. «Bəs Xanımsoltan əmdostum neyşə mənə *yanmır?*»(Ə.Cəfərzadə). Buradakı «yanmır» ifadəsi «ürəyi yanmaq» birləşməsinin ikinci komponentidir. Birləşmə səviyyəli «ürəyi yanmaq» frazeoloji vahidi reduksiyaya məruz qalaraq «*yanmaq//yanmamaq*» şəklinə düşmüşdür. Başqa bir misala nəzər salaq: «Sara xatun *dolub* hırslanmış oğlunu sakitləşdirmək üçün dedi...»(F.Kərimzadə). Buradakı «dolub» sözü də «*ürəyi dolmaq//gözü dolmaq*» birləşməsinin reduksiyaya uğramış variantıdır. «O, heç kimə

əyilməz. Özü də onu əymək istəməmişdir»(F.Kərimzadə). Buradakı «əymək» frazeoloji vahidi «baş əymək» birləşməsindən yaranmışdır. Bu hal türk dilində də mövcuddur. «Knyaz Mençikov Istanbulu *karıştırmğa* gitmiş»(S.Çokun). Cümlədəki «karıştırmək» frazeoloji vahidi türk və Azərbaycan dillərindəki «*ara karıştırmək//ara qarışdırmaq*» frazeoloji vahidi sonradan birkomponentli frazeoloji vahidə çevrilmişdir. «İsmail abim giderse, o türlü açık gözlükler yapar, beni *üzerdi*»(R.Ş.Apuhan). Buradakı «üzmək» frazeoloji vahidi dildə həm də «*ürəyi üzülmək, canı üzülmək*» şəklində də işlənir. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, söz səviyyəli frazeoloji vahidlərdən danışarkən onları yalnız sinxron planda, dilin bugünkü səviyyəsində tədqiq etmək lazımdır. Çünki söz səviyyəli frazeoloji vahidlər heç də bu gün gördüyümüz səviyyədə olmamış, onların hamısı birləşmə tipli frazeoloji vahidlərin varisləridir.

Biz tədqiqatımızda cəsarət edib, dildə mətn, dialoq səciyyəli frazeoloji vahidlərin varlığından da danışmaq istərdik. Hələ 1978-ci ildə türk alimi Ö.A.Aksoy öz əsərində bu məsələyə səthi toxunmuşdur. Frazeoloji vahidlərin quruluşu haqqında yazan alim digər tədqiqatçılar kimi, türk dilində yalnız birləşmə tipli frazeoloji vahidlərin mövcudluğunu qeyd etmişdir. Lakin bununla belə alim yazırdı:«...deyimlərin yan özelliği öyküçük, ya

da konuşma biçiminde olmasıdır». Örnekler:

- «Akıllınız kim? – Öndeki zincirli»,
- Baba bir hırsız tuttum – Çetir – Çelmiyor.
- Bırak. – O beni bırakmıyor»,
- «Bizim tavuk bir yumurta doğurur; yedi mahallı duyar. Elin kısrağı Küheylan doğurur; Ses çıkmaz»⁷³¹.

Müasir Azərbaycan dilində də bu tipli mətn və dialoqlara rast gəlinir.

«Qazan dedi:

- Dibim qızıldı.

Çömçə dedi:

-Gəzib gəlmişəm».

«Dəvəyə demişlər: Boynun əyridir. Dəvə demişdir: Haram düzdür ki?». Bu tipli hissəciklərdəki məcazlıq, cümlələrin sabit quruluşa malikliyi, struktur qapalılığı onları frazeoloji vahidlərə yaxınlaşdırır.

Son illər yazılmış tədqiqat əsərlərində bu mövzuya, yəni, mətn, dialoq səviyyəli frazeoloji vahidlərin varlığı məsələsinə toxunulmuşdur. N.Nəbiyev «Frazeologizmlərin tədqiqi metodları haqqında» adlı məqaləsində⁷³², R.Budaqova əsaslanaraq dörd cür frazeoloji kontekstin olduğunu qeyd edir. Əgər 1 və 2-ci frazeoloji kontekstlər söz birləşməsi və cümlə tipli frazeoloji vahidləri əhatə

---

⁷³¹ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.408

⁷³² Nəbiyev N. Frazeologizmlərin tədqiqi metodları haqqında // Dilçilik məsələləri. 2005, №1(2), s.99

edirsə, 3 və 4-cü frazeoloji kontekstlər mətn, dialoq, fəsil səviyyələrində olanlardır. Müəllif 3-cü frazeoloji kontekst barədə yazır: «İki və daha artıq cümlədən ibarət frazeoloji kontekst. Bu halda frazeologizmin müəyyən edilməsində bütöv situasiya iştirak edir»⁷³³. N.Nəbiyevin bu fikirləri bizim yuxarıda verdiyimiz misallarda öz əksini tapır. Bu misallarda bir söz, bir birləşmə, bir cümlə yox, bütüm mətn, dialoq frazeoloji vahidin əlamətlərini daşıyır. Daha sonra N.Nəbiyev qeyd edir: «Nəhayət, elə hallar olur ki, frazeologizmin müəyyən edilməsində nə söz birləşməsi, nə cümlə, nə də situasiya kömək edir. Bu halda ya bütüm mətn, bütüm bir fəsil, ya da bütüm bir kitab köməyə gələ bilər»⁷³⁴. Bütüm bu deyilənləri belə yekunlaşdırdıq ki, dilçilikdə söz və mətn səviyyəli frazeoloji vahidlər tam araşdırılmamışdır və bu mövzu üzərində gələcəkdə bir çox tədqiqatların aparılması labüddür.

Dilçilikdə, o cümlədən türkologiyada birləşmə tipli frazeoloji vahidlər bütüm dilçilər tərəfindən yekdilliklə qəbul olunmuşdur. Birləşmə tipli frazeoloji vahidlərin morfoloji təsnifatı da dilçilikdə vacib məsələlərdən biridir. N.M.Şanskinin fikrincə, frazeologiyada frazeoloji vahidlərin sistem üzrə hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunduğunu müəyyənləşdirmək üçün onun mənasının hansı nitq

---

⁷³³ Yenə orada.s.99

⁷³⁴Nəbiyev N. Frazeologizmlərin tədqiqi metodları haqqında // Dilçilik məsələləri. 2005, №1(2), s.99

hissəsinə yaxın (mənsub) olduğunu tapmaq lazımdır. N.M. Şanski ekvivalentlik nöqtəyi-nəzərindən frazeoloji vahidləri nitq hissələri ilə ifadəsinə görə 7 əsas qrupa bölür:«1)felii frazeologizmlər; 2)ismi frazeologizmlər; 3)zərfi frazeologizmlər; 4)sifətli frazeologizmlər; 5)modallı frazeologizmlər; 6)bağlayıcılı frazeologizmlər; 7)nidalı frazeologizmlər»⁷³⁵.

Bütün dillərdə olduğu kimi, qırpaq və oğuz qrupu türk dillərində də birinci 3 qrup daha böyük üstünlük təşkil edir. Sözü morfoloji quruluşu ilə frazeoloji vahidlərin morfoloji quruluşu arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, frazeoloji vahidlərdə məna bütövlüyü mövcuddur. Həm felləşən, həm isimləşən, həm də sifətləşən frazeoloji vahidlərin komponentləri qrammatik cəhətdən dəyişə bilər. Lakin komponentlər arasındakı qrammatik asılılıq bu dəyişiklikləri çox məhdud şəkildə eləyir. Frazeoloji vahidlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu bilmək üçün onun sinoniminin aid olduğu nitq hissəsinə müəyyənlişdirmək lazımdır.

Qırpaq qrupu türk dillərindəki birləşmə tipli frazeoloji vahidlər 2,3,4,5, nadir hallarda isə 6 və daha çox komponentli olur.Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidləri komponentlərinin sayına görə təsnif etmək o qədər də maraqlı deyil. Çünki frazeoloji vahidlər

---

⁷³⁵ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985, с. 47

kommunikativ prosesdə olduğu zaman onların tərkibindəki komponentlər (sözlər) öz leksik mənasını itirir. Buna baxmayaraq komponentlərin sayına görə topladığımız nümunələrdən bəzilərini nəzərinizə çatdırmağı lazım bilirik.

İkikomponentlilər–qaz:*auızğa salu*⁷³⁶, *jan tap-suru*⁷³⁷, *akıl beru*⁷³⁸ və s.; qır.dini kara⁷³⁹, *sözü ötüü*⁷⁴⁰, *oozu boş*⁷⁴¹, *kumar köz*⁷⁴², *til uçunan*⁷⁴³; q-qalp.bes beter⁷⁴⁴, *koli uzın*⁷⁴⁵, *kulağım sende*; noq.tilqe keluv⁷⁴⁶, *örek bulqanub*⁷⁴⁷, *sozinde turuv*⁷⁴⁸; alt.yürektü kici⁷⁴⁹.

Üçkomponentlilər– qaz.kanı basına şapşıdı⁷⁵⁰,

---

⁷³⁶ Русско-казахский фразеологический словарь / Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985,с.118

⁷³⁷ Yenə orada.s.115

⁷³⁸ Yenə orada. s.56

⁷³⁹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.77

⁷⁴⁰ Yenə orada. s.254

⁷⁴¹ Yenə orada.s.229

⁷⁴² Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.198

⁷⁴³ Yenə orada. s.279

⁷⁴⁴Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972,с. 72

⁷⁴⁵ Yenə orada. s.77

⁷⁴⁶ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.861

⁷⁴⁷ Yenə orada. s.450

⁷⁴⁸ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.306

⁷⁴⁹ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964,с.687

⁷⁵⁰ Русско-казахский фразеологический словарь / Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985,с. 88

*jümğan auzın aşpau*⁷⁵¹; *qır kara könül boluu*⁷⁵²,
*közünön kan aluu*⁷⁵³; *q-qalp.ata-babanın joli*⁷⁵⁴,
*öldim-qaldım deqende*⁷⁵⁵; *noq. tildin uşında*
*turuv*⁷⁵⁶, *avızındaqın uzıp beruv*⁷⁵⁷; *alt. kolına alıp*
*yürer*⁷⁵⁸, *başın kayra salar*⁷⁵⁹ və s.

Dörd və daha çoxkomponentlilər – Belə frazeoloji vahidlər, əsasən cümlə səviyyəli olurlar. Məs.: *qaz.canın koyarğa jer tappau*⁷⁶⁰; *qır.köktön tileqeni jerden tabıluu*⁷⁶¹, *bu kulaqınan kirip, tiqi kulaqınan çıquu*⁷⁶²; *alt.tumçuqınan iraaq neme körboy yurer*⁷⁶³ (burnundan uzağı görməmək). Bəzən də elə olur ki, 5 və daha artıq saylı frazeoloji vahidlər dildə istifadə olunduqca komponentlərin sayı azalır. Məsələn, *qaz.küday eki ayakka kuat bersin//küday kuat bersin* (Allah iki ayağına qüvvət versin//Allah qüvvət versin).

---

⁷⁵¹ Русско-казахский фразеологический словарь / Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985, с. 101

⁷⁵² Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.147

⁷⁵³ Yənə orada. s.175

⁷⁵⁴ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.70

⁷⁵⁵ Yənə orada. s.79

⁷⁵⁶ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.350

⁷⁵⁷ Yənə orada. s.23

⁷⁵⁸ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с.670

⁷⁵⁹ Yənə orada.s.109

⁷⁶⁰ Русско-казахский фразеологический словарь / Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985, с.102

⁷⁶¹ Yənə orada.s.7

⁷⁶² Yənə orada.

⁷⁶³ Русско-алтайский словарь/Под.ред.А.А.Баскакова.М.:Сов.энциклопедия, 1964, с. 366

S.Kenesbayevin fikrincə,«Qazax dilinin faktları frazeoloji vahidlərin daxili komponentlərini konkret nitq hissələrinə bölmək üçün əsas vermir.Bizə elə gəlir ki, çoxşaxəli frazeoloji vahidləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırmaq olduqca çətinidir. Frazeoloji birləşmələri nitq hissələrinə görə yalnız şərti qruplaşdırmaq olar»⁷⁶⁴.

İstər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərinin frazeologiyasını tədqiqata cəlb edən alimlər⁷⁶⁵ bu dildəki frazeoloji vahidləri morfoloji xüsusiyyətlərinə görə təsnif edərkən onları çox düzgün olaraq 1) adlara ekvivalent olanlar; 2) felə ekvivalent olanlar kimi təsnif etmişlər.

Bir çox alimlərin frazeoloji vahidlərin morfoloji təsnifatı ilə bağlı fikirlərini nəzərdən keçirdikdən sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin komponentlərinin hər ikisi adlardan və yaxud ad və fellərdən ibarət olur. Beləliklə, adlardan ibarət frazeoloji vahidlərin hər iki tərəfi ancaq adlardan ibarətdir.Belə birləşmələrdə əsas tərəf isim olur,digər nitq hissələri isə ona qoşularaq müxtəlif əlamət və keyfiyyət ifadə edir. Qıpçaq qrupu

---

⁷⁶⁴Кенесбаев С.КО некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке//Известия АН Казахской ССР.Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып.1-2,с.27

⁷⁶⁵Баграмов Н.А.Азərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978;Рагимзаде Н.Р.Идиоматические выражения в азербайджанском языке: АҚД, Баку, 1967; Mirzəliyeva M.M.Түрк диллери frazeologiyasının nəzəri problemləri.Bakı:Azərbaycan Ensiklopediyası,1995;Османова Ж.Идиомы в киргизском языке:АҚД,Фрунзе, 1969; Жайсакова Р.Е.Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке:АҚД,Алма-Ата, 1980,

türk dillərində də frazeoloji vahidləri bu baxımdan iki yerə bölmək məqsədəuyğundur: 1) ismi frazeoloji vahidlər; 2) feli frazeoloji vahidlər.

İsmi frazeoloji vahidlər – «Bu frazeoloji ifadələr Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində mövcud olan I, II, III növ təyini söz birləşmələri tipində formalaşır, onlardan fərqli olaraq belə ifadələr sərbəst deyil, sabit söz birləşmələdir»⁷⁶⁶.

Türk dillərində ismi frazeoloji vahidlər bir neçə model üzrə yaranır. M.Mirzəliyeva oğuz qrupundakı ismi frazeologizmləri bu modellər üzrə qruplaşdırmışdır: 1) sifət+isim;

2) isim+isim;

3) isim+sifət;

4) isim+zərf;

5) birinci tərəfi saylardan ibarət olanlar;

6) cümlə formasında olanlar⁷⁶⁷

M.Mirzəliyevanın oğuz qrupu türk dilləri üçün verdiyi bu modellər qıpçaq qrupuna tam uyğun gəlir və biz qıpçaq dillərinin frazeoloji vahidlərini də həmin modellər üzrə qruplaşdıracağıq. Lakin bizim fikrimizcə, cümlə formasında olan frazeoloji vahidlərin bu bölgədə verilməsi düzgün deyil. Biz cümlə tipli frazeoloji vahidlərdən ayrıca bəhs

---

⁷⁶⁶Məhərrəmov R.C.Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası.Bakı:Nurlan, 2006, s.269

⁷⁶⁷ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.109-113

edəcəyik.

1) **Sifət+isim**. Qıpçaq və oğuz qrupu türk dilləri bu tipli frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Və bu tip frazeoloji vahidlər frazeoloji fondun əsas hissəsini təşkil edir. Qıpçaq qrupu türk dillərində *sifət+isim* modeli frazeoloji vahidlər daha çoxluq təşkil edirlər. Bu tip frazeoloji vahidlər digər frazeoloji vahidlərdən mənə fərqiinə görə də seçilir.«*Sifət+isim*» modeli frazeoloji vahidlərdə sifətin morfoloji təbiəti mühüm rol oynayır. Sifətlər bir də o zaman frazeoloji vahid yarada bilir ki, onlar substantivləşir, bu zaman xüsusi isimlər sifət yerində çıxış edir. Məsələn, «*Nigar qey-rətli*»⁷⁶⁸.

Bəzən elə olur ki, qıpçaq qrupu türk dillərində *sifət+isim* modelində olan frazeoloji vahidlərin oğuz qrupu türk dillərindəki ekvivalentində komponentlərin yeri dəyişik işlənir. Məs.: q-qalp. *Aşık kol – əliaçıq, kandı kol – əliqanlı* və s. Bu hal oğuz qrupu türk dillərində də müşahidə olunur.«...eyni leksik tərkibli frazeoloji vahid müxtəlif dillərdə qrammatik cəhətdən fərqlənə bilər»⁷⁶⁹. Məs.:qaz. *aşık kol; azərb.əliaçıq; tm. gli açıq; tk.eli açıq*⁷⁷⁰. Maraqlıdır ki, bu frazeoloji vahid qırğız dilində də oğuz qrupu türk dillərindəki

---

⁷⁶⁸ Гусейнов Ф.Г. Фразеологическая валентность лексических единиц // Ученые записки АГУ. Серия языка и литературы, 1966, №5, с.32

⁷⁶⁹ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s.110

⁷⁷⁰ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.630

eyni qrammatik formaya malikdir. «*Kolu açık*»⁷⁷¹. Və yaxud qazax dilindəki «*kandı kol*» frazeoloji vahidini götürək. Bu frazeoloji vahid də başqa qırçaq və oğuz qrupu türk dillərində müxtəlif qrammatik biçimdə mövcuddur.

Məs.: azərb.əli qanlı; qır.kolu kanduu⁷⁷² Qırçaq qrupu türk dillərindəki «*sifət+isim*» modeli frazeoloji vahidlər 3 qismə bölünür: a) *sadə sifət+sadə isim*. Məs.: qaz. aşu til, ak könül, aşık auuz, uzın külak(hər yerdən xəbər verən adam haqqında işlənir), aur minez, jarım könül, tik minez; q-qalp.jekil ayak⁷⁷³ (ayağı yüngül); akır söz⁷⁷⁴, xaram ter⁷⁷⁵; noq.el bas⁷⁷⁶, aram örek⁷⁷⁷, uzın til⁷⁷⁸, kara er⁷⁷⁹; qır.kara bet⁷⁸⁰, ak jürek⁷⁸¹, jalğan dünüyu⁷⁸². alt.kakma kulaklı⁷⁸³, yüreqi açık⁷⁸⁴, aktu yurekten⁷⁸⁵.

⁷⁷¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.160

⁷⁷² Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.161

⁷⁷³ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч.исслед.ин-та, 1958,с.245

⁷⁷⁴ Yenə orada. s.585

⁷⁷⁵ Yenə orada. s.636

⁷⁷⁶ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иностр. и нац. словарей, 1963,с.71

⁷⁷⁷ Yenə orada. s.450

⁷⁷⁸ Yenə orada. s.350

⁷⁷⁹ Yenə orada. s.147

⁷⁸⁰ Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов.энциклопедия, 1965,с.131

⁷⁸¹ Yenə orada. s.37

⁷⁸²Yenə orada. s.221

⁷⁸³Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964,с.806

«*Sifət+ isim*» modelli elə frazeoloji vahidlər var ki, I və II komponentləri düzəltmə sözlərdən ibarət olur. «Morfoloji əlamətlər və bəzi morfemlər frazeologizmlərin yaranmasında vasitə rolunu oynayır»⁷⁸⁶.

b) *düzəltmə sifət+sadə isim*. Məs.: qaz.*astarlı söz, təttili til, atalı aul, cotalı cau*(güclü düşmən), *zərli til, kabırğalı el, kaltalı kisi*, «*Al minez, kılığına kelsen – işi baurına kirip ketuqe bär, tiri janğa kattı söz aytudı bilmeytin, – «ağataylan» türğan bir perişte*»(I.Esenberlin); q-qalp. *Jalanşı dunya, kattı kulak, kanlı köz, kattı kabık, kıyyametlik dost, bukday jüzdüü*, «*Bunik közlerinen de kanlı jaslar tarlan aktı*» (Ə.Paxratdinov); qır. *tilisiz joo* (dilsiz düşmən – yanğın), *akırettik dos*⁷⁸⁷.

c) (*sadə,düzəltmə*)*sifət + isim(düzəltmə)*. Məs.:qaz. *Kara tildi kisi*⁷⁸⁸, *ot auızdı*⁷⁸⁹, *orak tisti*⁷⁹⁰; qır.*ak könüldüü*⁷⁹¹; noq. *kara örekli*⁷⁹².

---

⁷⁸⁴ Yənə orada. s.688

⁷⁸⁵ Yənə orada.

⁷⁸⁶ Гусейнов Ф.Г. Фразеологическая валентность лексических единиц // Ученые записки АГУ. Серия языка и литературы, 1966, №5, с.32

⁷⁸⁷ Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965,с.42

⁷⁸⁸ Казахско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954, с.433

⁷⁸⁹ Казахско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954, с.50

⁷⁹⁰ Yənə orada. s.345

⁷⁹¹ Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965,с.423

Qaraqalpaq dilçisi S.T.Nauruzbayeva qaraqalpaq dilindəki *sifət+isim* quruluşlu frazeoloji vahidləri 2 qrupa ayırır⁷⁹³:

a)bu tip frazeoloji vahidlər substantiv leksik-qrammatik mənaya malik olur, müxtəlif əşya və hadisələri adlandırır.Məs.:*kara taban*(qara daban), *kara jep*(qara yer), *akır zaman*, *tənri səlem*(Allah salamı);

b)əşya və hadisələrin əlamətlərini bildirir, adyektiv mənə kəsb edir. Məs.:*kara jol*(qara yol), *tas baur*(daş qəbli), *er jürek*(kişi ürəkli); *akır minez(li)* (ağır xarakter).

Bu tip frazeoloji vahidlər insanı, onun xarakterini, bacarıq və vərdişlərini xarakterizə edir. Hərdən onlar «lı, li» şəkilçiləri vasitəsilə də düzəlir və bunun nəticəsində frazeoloji vahidlərin sinonimik variantları yaranır. Məs.: *er jürek*, *er jürekli*.

Ümumiyyətlə, bu tip frazeoloji vahidlər sifətə ekvivalent olurlar.Ona görə də belə frazeoloji vahidlərdə əsas diqqət atributivləşən komponentə yönəldilməlidir. Çünki bu komponent (sifət) frazeoloji vahidlərin yaranmasında əsas amil kimi iştirak edərək onu sabitləşdirir. Atributivləşən komponent frazeoloji vahidlərdə əsas komponent rolunu oynayır. Atributivləşən frazeoloji vahidlər əsasən

---

⁷⁹²Ногайско-русский словарь / Под ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.450

⁷⁹³ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972, с.101

bir mənənin digər mənaya keçməsi ilə yaranır. Məs.:qazax dilində «kaymak erin» – qaymaq dodaq. «Qaymaq» – sözünün həqiqi mənası südün üzüdür. Lakin zaman keçdikcə bu söz ədəbi-bədii üslubun tələbi ilə mənasını dəyişdirib. Və yaxud «*kamut ayak*» ifadəsini götürək. Qazax dilindəki bu frazeoloji vahidin etimologiyasına müraciət etdikdə görürük ki, qazax dilində «*kamut*» - atın başına keçirilən, ağacdən və gündən düzəldilən əşya adıdır. Qazax dilindəki «*kamut*» sözü atributivləşərkən onun ilkin mənası arxa plana keçir, məcazlaşır «üzüyə bənzər əyri» mənasında işlənərək frazeoloji vahid yaradır. Azərbaycan dilinin şərq ləhcələrində, xüsusilə Kürdəmir və Bakı şivələrində «*qamut ayaq*», «*xamut paça*» ifadəsinə rast gəlinir. Bu ifadələr ayaqları halqavari əyri olan insanlara şamil edilir.

2) **İsim+isim**

a) birinci növ təyini söz birləşməsi tipində olanlar:

Bu növ frazeoloji vahidlər qıpçaq qrupu türk dillərində çoxluq təşkil edir. Bu dillərdə bu tip frazeoloji vahidlər I növ təyini söz birləşmələrdir. Lakin onlar Azərbaycan dilinə tərcümə edildikdə II növ təyini söz birləşməsi olur.Məs.:q-qalp.*kudayı konak* – Allah qonağı, *tənri səlem* – Allah salamı, *tan namaz* – sübh namazı və s.; qaz. *Zenki baba* – mal-qara himayədarı, *Oysıl kara* – dəvələrin himayədarı, *Şopan ata* – qoyunların himayədarı, *Şek-şek ata* –

keçilərin himayədarı; qır.kuş *uyki* – quş yuxusu; *can coldaş* – can yoldaşı; q-qalp *kıl köpir* – qıl körpüsü.

b)ikinci növ təyini söz birləşməsindən ibarət olanlar:

Qaz.süt *akı*⁷⁹⁴, *at üsti*; noq.sub *anası*⁷⁹⁵, *söz bası*⁷⁹⁶; qır *qadr keçəsi*⁷⁹⁷; *jurt aqası*⁷⁹⁸, *bal ayı*⁷⁹⁹, *manday teri*⁸⁰⁰. *döölöt kuşu*⁸⁰¹; q-qalp *haqq dini*, *oşak bası*, *adam balası*⁸⁰².

Məsələn, «...*manlay terlerinin* nətiyyəsi ekenin xəmmə biledi» (K.Raxmanov).

III növ təyini söz birləşmələri tipində olan frazeoloji vahidlər:

Q-qalp *ata-babanın jolu*, *kudaydın bendesi*, *kudaydın kulu*, *allahın bendesi*, *betinin nuru kaştı*, «*Olar özlerimizdin manlayımızdin karası*»(Ə.Paxramdinov); qır *düynönün jarasığı*, *közümdün nuru* və s.; noq. *Tildin uşında turuv*.

Bəzən III növ təyini söz birləşmələrindən ibarət frazeoloji vahidlərin arasına başqa söz də daxil ola

---

⁷⁹⁴ Казахско-русский словарь / Под ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954, с.126

⁷⁹⁵ Ногайско-русский словарь / Под ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.310

⁷⁹⁶ Yənə orada. s.71

⁷⁹⁷ Киргизско-русский словарь / Сост. проф. К.К. Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965, с. 156

⁷⁹⁸ Yənə orada. s.270

⁷⁹⁹ Yənə orada. s.102

⁸⁰⁰ Yənə orada. s.517

⁸⁰¹ Yənə orada. s.457

⁸⁰² Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф. Н.А.Баскакова. Москва: АНУзбек.ССР.Каракалпак.комплексни.науч.исслед.ин-та, 1958, с.20

bilir. Məs.: *ulıstın kuttı küni, kudaydın kutlı küni, «Al kara basının kayğısı canına...».*

İsim+isim komponentli frazeoloji vahidlər arasında ərəb-fars mənşəli frazeologizmlər çoxluq təşkil edir.Məs.: q-qalp. *əcel muğallak, inşa alla, Muxamet ümmeti*⁸⁰³

3) **İsim+sifət**. Oğuz qrupu türk dillərində olduğu kimi, qıpçaq qrupu türk dillərində də bu modeldə olan frazeoloji vahidlərin I komponenti olan isim mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. «Bu zaman sifət quruluşca həm sadə, həm də düzəltmə ola bilər»⁸⁰⁴. Bu fikir qıpçaq qrupu türk dillərinə də aiddir.

a) isim+sadə sifət

Məs.: qır.köönü *tok, oozu boş, tili uzun, kanı buzuk, boto köz, içi ken, booru taş, jüröqü taykı, kani suök, kolu tar; q-qalp.* *bası bos, baxıtı kara, kulağı aaur, akılı kıska, jüreqi bos, kökireqi kara, könli tar, tili kıska, terisi tar, tili yaman; qaz.* *auzı ayır, auzı jenil, tili üzın; noq.* *beti kalın, tili uzın, kolu avır, terisi kalın.*

M.Mirzəliyeva belə frazeoloji vahidlərdən danışarkən qeyd edir ki, «Bu tipli frazeoloji vahidlərin mürəkkəb sözə doğru inkişafı sürətlə gedir»⁸⁰⁵.

---

⁸⁰³ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972,с.71,79,82

⁸⁰⁴ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995,s.111

⁸⁰⁵ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995,s.112

Bu tipli frazeoloji vahidlərin bir çoxu əgər qıpçaq qrupu türk dillərində, o cümlədən qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay dillərində bu gün frazeoloji vahiddirsə, Azərbaycan dilində mürəkkəb sözə doğru sürətlə çevrilməkdədir və yaxud artıq çevrilmişlər.

Bunlar istər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji fondunun müəyyən hissəsini təşkil edir. Məs.: *q-qalp. auzı bos* – ağızdan boş, *bası bos* – başı boş, *beti kalın* – gönü qalın, *jüzi kara* – üzü qara, *kulağı aaur* – qulağı ağır, *tili kıska* – dili qısa və s.

Gördüyümüz kimi, bu tip frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti qaraqalpaq və Azərbaycan dillərində, demək olar ki, eynilik təşkil edir. Belə frazeoloji vahidlər insanın daxili aləmini, onun xarakterini, onu əhatə edən aləmə münasibətini əks etdirir. «*Men baxtı kara kullardan ekenimde de bilemen*» (B. Seytakov), «*Bizde manlayı kara bir batraqkom bar, soni caz*» (T. Kayınberqenov); *qır.jüzü kara* – üzüqara, *mandayın jarık* – alnıacıq, *ayaqı suyuk* – ayağı sürüşkən, *közü açıq* – gözü açıq; *qaz. kolı aşık* – əliaçıq, *bası aşık* – başı açıq, *tili aşı* – diliacı və s.

M. Hüseyinzadə də dilimizdəki bu tipli ifadələri mürəkkəb sifət adlandırır və onları tərkibindəki birinci sözün təktərkibli birləşmə ilə ifadə olunduğunu söyləyir⁸⁰⁶.

b) isim+düzəltmə sifət:

---

⁸⁰⁶ Hüseyinzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, s.144

Məs.: noq. *kani tatlı, tili tatlı*; q-qap. *könli xoşluk*, «*Koli suuk adamnın jüreqi suuk, kattı meyrimsiz, kamal bolamuğın şığar?*» (Ə.Atacanov).

4) **Isim+zərf**

a) *mənsubiyyət şəkilçili isim+zərf*:

Məs.: noq. *soğzi tilining uşında*; q-qalp. *aşığı murnının uşında*.

b) *yerlik halda olan II və III növ təyini söz birləşməsi*:

Məs.: qaz. *kas pen közdin arasında, kağaz jüzinde*⁸⁰⁷, *jer men köktin ortasında, xal üstinde* (can üstündə), *ömir men ölim ortasında*⁸⁰⁸, «*oni eki ottın ortasına salıp, canın aurtuısı kelmeqen*» (I.Esenberli); noq. *burın tubinde*; q-qalp. *kıl üstinde, geyem zamanında, köz benen kastın arasında, közünün karaşığınday, Atam zamanında, ayak astında*; qır. *kaş kabaktın ortosunda, köz menen kaştın arasında, ggk astında*.

Ümumiyyətlə, qırçaq qrupu türk dilləri quruluşundan asılı olma-yaraq zərfə ekvivalent olan frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Məs.: q-qalp. *iyt ölqen jerde* (yer zərfi); qaz. *gni – mini deqenme*; q-qalp. *eki koli jağasında, bir otırğanda* (bir oturma); qaz. *öldim taldım deqende, ekinin birinde* (birdən ikiyə), *közdi aşın jumğanşa*; q-qalp. *kirpik kakkanşa* (bir göz qır-

---

⁸⁰⁷ Русско-казахский фразеологический словарь / Под.общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата: Наука, 1985, с.32

⁸⁰⁸ Yene orada. s.90

pımında) (tərzi hərəkət zərfi), *bir demnin işinde*; q-qalp. *bir zaman, it arkan kiyanda* (zaman zərfliyi).

5) Birinci tərəfi say komponenti ilə ifadə olunan frazeoloji vahidlər – qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin müəyyən bir hissəsini say komponentli frazeoloji vahidlər təşkil edir. Qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərindəki say komponentli frazeoloji vahidlər iki səviyyədə – birləşmə və cümlə tipində mövcuddur. Qıpçaq qrupu türk dillərində say komponentli frazeoloji vahidlər substantivləşən, sifətləşən, zərfləşən və felləşən olurlar.

*Substantivləşən frazeoloji vahidlər.*Məs.:qaz.*bir auz söz, bir bet, seqiz kırlı, bir sırlı adam, jeti ata, bir ağız söz, altı bakan ala auz, jeti tördin bası*; q-qalp. *seqiz beyiştin kızı, on eki müşne*(bədənin 12 üzvü deməkdir), *eki kabat xayal*(hamilə qadın), *bes uak namaz, bir jutım* (bir udum); qır. *tokson toquz türlüü söz, beş kündük dünyö.*

«Substantivləşən frazeoloji vahidlərin sabit nizamı yoxdur. Belə ki, onlar 3-4 komponentdən də ibarət ola bilər»⁸⁰⁹. Müəllifin bu fikrini yalnız qazax dilinə yox, başqa qıpçaq qrupu türk dillərinə də aid etmək olar.

*Sifətləşən frazeoloji vahidlər:*Məs.:qaz.*eki jüzdi,*

---

⁸⁰⁹ Елешева А. Фразеологические единицы с компонентами числительными в казахском языке: АҚД, Алма-Ата, 1989, с.4

bes beter, bir sırlı, bir bet; noq.gki özli⁸¹⁰; q-qalp. bir sözli, eki jüzli, eki sözli, birli-jarım, eki kıyallı⁸¹¹.

Adverbial mənə daşıyan say komponentli frazeoloji vahidlər: Məs.: qaz. *bir auzıdan, bir kindikten, bir demde, bir baska, eki kulağı eki ezuinde, jeti kat jer astında, bir kursaktan⁸¹²; q-qalp. ekinin birinde⁸¹³, bir zamanda, bir zaman, bir demniş işinde⁸¹⁴, bes barmağında, tort köz tukul (göz gözə), eki kolı jağasında⁸¹⁵; qır. bir oozdon⁸¹⁶.*

Başqa tip frazeoloji vahidlər içərisində olduğu kimi say komponentli frazeoloji vahidlər içərisində də morfoloji xarakterinə görə ən çox feli frazeologizmlərə rast gəlinir. Məs.: qaz. *bir ölip, bir tirilu, eki ayağın bir etikke tığu, eki ayağın kolına alıp yüqirü, bir közden kan, bir közden jas ağu, kırkın beru, bir jan, bir tən bolıp, jeti ıklımnın tilin bilu, birdi eki etu, eki ottın ortasında kalu, «Sırım auzın bir aşıp, bir jümüp səl türdü da özinin...» (I. Esenberlin), «...bir*

---

⁸¹⁰ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.350

⁸¹¹ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958,с.188

⁸¹² Казахско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954,с.106

⁸¹³ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958,с.188

⁸¹⁴ *Yenə orada.* s.109

⁸¹⁵ Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан, 1972,с.114

⁸¹⁶ Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965,с.135

kızarıp, bir bozarıp otıra berdi»(I.Esenberlin);qır.gki közü tört boluu⁸¹⁷;q-qalp. bir cağadan bas, bir auzdan soz şığarır⁸¹⁸; noq. gki ayaqın bir gtikke soktırarman⁸¹⁹.

İstər qırçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərdən danışanda bu ifadələrin tərkibində işlənən sayların semantikasına da mütləq toxunmaq lazımdır. Çünki hər bir rəqəm özünəməxsus semantikaya malikdir və hər bir rəqəm arxasında dini-mifoloji səciyyə daşıyan bir mənə gizlənir. Frazeoloji vahidlər içərisində 1, 2, 4, 5, 6, 7, 40 rəqəmləri ilə bağlı ifadələr üstünlük təşkil edir.

1 – bütövlük, vahidlik bildirir. Vahid Allah mənası verir.Məs.:*qaz.zeyneş bir kızardı, bir bozardı,«Tuğan kızının xalın körqen sayın bir ölip, bir tirililedi»⁸²⁰; qır.bir bozorup,bir kızaruu, bir közünön kan,bir közünön jaş aluu⁸²¹; q-qalp. bir akız sizqe aytatuğın arzım bar, - dep jalııptı* (Qaraqalpaq xalq nağılları).

Oğuz qrupu türk dillərində də «bir» komponentli frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edir.Məs.:*tk.bir*

---

⁸¹⁷ Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965,с.945

⁸¹⁸ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958,с.108

⁸¹⁹ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963,с.57

⁸²⁰ Елешева А. Фразеологические единицы с компонентами числительными в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1989,с.18

⁸²¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.66

*dikili ağacı olmamak*⁸²²; tm. *bir yüzli gtmek*⁸²³, *bir xan, bir ten bolmak*⁸²⁴; qaq.*bir amurdan olmaa*⁸²⁵ (xəmirləri bir yoğrulmaq), *bir qalıpdaki*⁸²⁶ (bir qəlibdən).

2 – bu rəqəm dualizmə işarədir. Əksliklərin vəhdətini və mübarizəsinə işarə edir: xeyir və şər, işıq və qaranlıq, pislik və yaxşılıq və s. anlayışlar 2 rəqəmi ilə ehtiva edilir. Məs.: qaz. «*Kara da, baylaındı ayt jene meni ayaama kolınan eki kelse birin kıl*»⁸²⁷, «*Eki akızdın birindi «balıkal» deysen*», *eki kıyallı (qəraratsız); q-qalp. eki uşlı*⁸²⁸; alt.gki *ottın ortozında*⁸²⁹; noq. *gki özli*⁸³⁰.

2 - rəqəminin əkslikləri, əks anlayışları bildirməsi oğuz qıruru türk dillərindəki frazeoloji vahidlərdə də öz əksini tapmışdır. Məs.: azərb. *iki odun arasında qalmaq, odla su arasında qalmaq, iki*

---

⁸²² Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., s.533

⁸²³ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.100

⁸²⁴ Yənə oğada. s.628

⁸²⁵ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.47

⁸²⁶ Yənə oğada. s.85

⁸²⁷ Елешева А. Фразеологические единицы с компонентами числительными в казахском языке: АҚД, Алма-Ата, 1989, с.19

⁸²⁸ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958, с.188

⁸²⁹ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.432

⁸³⁰ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с.124

*dağ arasında qalmaq*⁸³¹, «*Mən də bu iki daşın arasında Yumrunu fikirləşirdim*» (M.Süleymanlı); *tm.iki odun arasında qalmaq*⁸³²; *qaq.iki atəş arasında*⁸³³ *iki jamı arasında kalmış beynamaza dönmək*⁸³⁴.

4 – dünyanı yaradan ünsürlərin sayı da 4-dür. Od, su, hava, torpaq. 4 rəqəmi bu ünsürlərlə əlaqələndirilərək dünyanın və həyatın simvolu sayılır. Qırçaq və oğuz qrupu türk dillərindəki 4 sayı ilə bağlı bir çox frazeoloji vahidlər leksik və qrammatik quruluşuna, daşdığı mənə yükünə görə üst-üstə düşürlər. Məs.: *q-qalp.* «*Sizdi kaşan kaytar den, eki közimiz tört boldı - dedi kız*»; *qır.Kabiləndin gki közü tort boldı*(«Manas»); *azərb.* «*Kazım dörd gözlə havaya baxıb dedi...*» (Y.V.Çəmənəminli); *tm.iki gözün dört bolupdur*⁸³⁵. Başqa türk dillərindən fərqli olaraq türkmən dilindəki «*gözü dörd olmaq*» frazeoloji vahidinin omonim variantları da mövcuddur. «*Qözün dört bolmaq*» I – evlənmək; II – qorxudan gözləri böyümək; III – kimisə səbirsizliklə gözləmək⁸³⁶.

---

⁸³¹ Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004

⁸³² Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.48

⁸³³ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.57

⁸³⁴ *Yenə orada*.s.738

⁸³⁵ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.283

⁸³⁶ Абдурахманова М. Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке: АКД, Ашхабад, 1972, с.17

Müasir Azərbaycan dilində isə türkmən dilindəki bu frazeoloji vahidin II və III mənaları işlənir. «*Gözləri dörd olmaq, iki gözü dörd olmaq*» ifadələri «təəccüb,heyrət», «kimisə dörd gözlə görmək» mənalarını bildirir. «...Rüxsarə xanım, nə gizlədim, *gözüm dörd oldu*, day könlün nə istəyir, nə rəng, nə fason, nə biçimdə – hamısı var» (Anar). Müasir türk dilində isə «*dörd gözlü bakmaq*» (çox diqqətli bakmaq); *dört gözle beklemek*(böyük bir özləmlə, böyük bir istəklə, sabırsızlıqla beklemek)⁸³⁷ mənaların daşıyan frazeoloji vahidlər mövcuddur. Gördüyümüz kimi, bu frazeoloji vahidlərin türkmən dilindəki «evlənmək, ailə qurmaq» mənaları yoxdur. Lakin unutmamalıyıq ki, Azərbaycan danışığı dilində «evlənmək» sözünə sinonim kimi «iki baş dörd ayaq olmaq» ifadəsi də işlənir. Bundan belə anlaşılır ki, «dörd» say komponentli frazeoloji vahidlər «evlənmək, ailə qurmaq» mənalarını ifadə edirlər.

Müasir Azərbaycan dilində «*qulağı dörd olmaq*» frazeoloji vahidi də işlənəməkdədir⁸³⁸. Bu ifadə hər hansı bir sözü, xəbəri diqqətlə dinləmək mənasını verir.

5 – A.Eleşovanın fikrincə, 5 rəqəmi frazeoloji vahidin emosionallığını gücləndirir⁸³⁹. 5 rəqəmi

---

⁸³⁷ Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c.,s.611

⁸³⁸ Огуцов Ә.Ә. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976,s.107

⁸³⁹ Елешева А. Фразеологические единицы с компонентами числительными в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1989,с.13

lamisə üzvlərinin sayının simvoludur. Qulaq, göz, burun, ağız, dil. q-qalp. «...*Betine bes it toyğanday*» - bu frazeoloji vahidin Azərbaycan dilindəki ekvivalenti – «*qarnına qara ilan girib*» ifadəsidir. «Beş künüyö», «beş günlük» frazeoloji vahidi təkcə qaraqalpaq dilində deyil, başqa türk dillərində də işlənir. Azərb. «*Beş günlük dünyanı birtəhər yola ver get!*» (Y.V.Çəmənzəminli), «*Beş gün qaranlıq olanda, beşi də aydınlıq olur, bəlkə yazığın allah günahlarını bağışladı*» (Ə.Cəfərzadə).

Türk dillərində elə frazeoloji vahidlər var ki, bir dildə say komponenti ilə ifadə olunsa da, onun başqa dildəki ekvivalenti müxtəlif leksik tərkibdə olur. Məs.: azərb. *beş betər*; tm. *bəş betər*⁸⁴⁰; qr. *beş betər*⁸⁴¹. Türk dilində isə «*beterin beteri*»⁸⁴² (en kötü sanılandan daha kötü).

6 – bu rəqəm cəhətlərin, tərəflərin simvoludur. Yuxarı, aşağı, qabaq, arxa, sağ, sol. Məs.: qaz. «*Altı kıldın astında*» (dünyanın o başında), «*altı alası, bes beresi jok*», «*Al kazer line altı aydın jüzi boldı, anda-sanda bir kelqen jalqız – jarım xatının özene şükirmilik emin oturmız*»⁸⁴³; tm. *gtek*,

⁸⁴⁰ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с. 124

⁸⁴¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.64

⁸⁴² Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, I c., s.26

⁸⁴³ Елешева А. Фразеологические единицы с компонентами числительными в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1989, с.19

*altı en edi bolmak*⁸⁴⁴.

7 – A.Eleşovanın fikrincə, 7 rəqəmi çoxluq bildirir⁸⁴⁵. A.Əlizadə isə yeddi sayının xalq danışığı dilində həm astronimik, həm də mifoloji mənada işləndiyini göstərir⁸⁴⁶. Bizcə, A.Əlizadənin fikirləri daha düzgündür.

Ümumiyyətlə isə, 7 rəqəmi nəinki türklərdə, bütün müsəlman xalqları arasında müqəddəs rəqəm sayılır. Məsələn, dünyanın 7 rəngi, göyün 7 qatı, cəhənnəmin 7 qapısı, həftənin 7 günü, yerin 7 qatı və s. Bunlar hamısı insanın 7 rəqəmi ilə bağlı dini-mifoloji dünyagörüşünün rəmzidir. Qırçaq qrupu türk dillərində bu rəqəmlə bağlı frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edir. Məs.: *qaz.jeti ıklımın tilin bilu* (7 iqlimin dilin bilmək), *jeti jurtka belqili* (ala qarğadan məşhur. Hərfi tərcümə – 7 yurdda tanınmış), *jeti kabət jerdin altınan tabu* (yerin 7 qat dərinliyindən tapmaq); *q-qalp* «*ol jetti jurtın tilin biler edi*» (Qaraqalpaq xalq nağılları), «*Sol aykastydan jetti kün, jetti tün ay aykasty*» (Qaraqalpaq xalq nağılları); *alt.yeti katap kemyin sal, bir katap kezın sal* (7 dəfə ölç, bir dəfə biç)⁸⁴⁷; *tm. edi qapıda er, tapadık, edi derənin suvunu*

---

⁸⁴⁴ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с.795

⁸⁴⁵ Елешева А. Фразеологические единицы с компонентами числительными в казахском языке: АҚД, Алма-Ата, 1989, с.13

⁸⁴⁶ Əlizadə A.C. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində saylar və saylarla bağlı sözlər / Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s.228

⁸⁴⁷ Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с.141

*içen, edi ördü düzlemek*⁸⁴⁸.

40 – bu rəqəmlə bağlı frazeoloji vahidlər istər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərində istənilən qədərdir. Bu tip frazeoloji vahidlər xalqların dini-mifik dünyagörüşü ilə bağlıdır. Məs.:qaz.«*Kirik kün kirik kğçə aşadılar, içmilər, sğvinq taptılar*» («Oğuznamə»); q-qalp.*kirk kün jol jürdi* (Qaraqalpaq xalq nağılları); tk. «*Kirk yılın bir başı*»(M.Kutlu); «*Şu gevezelerin konuşması kirk yılda bir işe yaramışdı*»(R.Ş.Apuhan); azərb.«*Qırx gün,qırx gecə toy edib Gündüztacı Guhi-Qaf ölkəsinin şahzadəsi Bəsrə şaha aldı*»⁸⁴⁹.

Ümumiyyətlə, hər bir sayın arxasında xalqın fəlsəfi dünyagörüşü, dini-mifoloji fikirləri, inancları dayanır. Qazax dilçisi S.Keneşbayev türk xalqlarının genezisində 3, 7, 9, 40 saylarının daha çox iştirak etdiyini, başqa saylardan fərqləndiyini söyləyir⁸⁵⁰. «Mən bunun bariz səbəbini qazax və başqa türk dillərində mifoloji faktorun güclü təsiri kimi hiss edirəm»⁸⁵¹. S.Keneşbayevin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, o, say komponentli frazeoloji vahidləri quru dil vahidi kimi izah edib, onları yalnız qram-

---

⁸⁴⁸Абдурахманова М. Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке: АКД, Ашхабад, 1972,с.9

⁸⁴⁹ Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004,s.186

⁸⁵⁰ Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с.23

⁸⁵¹ Yənə orada.s.24

matik baxımdan izah etmir. O, bu frazeoloji vahidlərin mifoloji xarakterini açmağa çalışır. S.Keneşbayevin fikrincə 3, 7, 9, 40 sayları mifoloji mənə kəsb etdiyindən frazeoloji vahidləri tədqiq edərkən, bu sayları mifik baxımdan şərh etmək lazımdır.

Son olaraq onu demək istərdik ki, say komponentli frazeoloji vahidlər istər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu türk dillərində frazeoloji fondun müəyyən hissəsini təşkil edir. Bu frazeoloji vahidlərin tərkibindəki saylar kortəbii işlənmiş. Bu sayların arxasında dil daşıyıcılarının mifik dünyagörüşü, mənsub olduqları dini inanclar, folkloru dayanır. Qıpçaqdilli xalqlar islam dininə tapındıqları üçün say komponentli frazeoloji vahidlər içərisində dini zəminli frazeologizmlər üstünlük təşkil edir.

Feli frazeoloji vahidlər. Ümumiyyətlə, bütün dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də feli frazeoloji vahidlər frazeoloji fondada böyük yer tutur. «Feli frazeoloji vahidlər qazax dili frazeologiyasının əsas və aktiv fondudur»⁸⁵². Fel nitq hissələri içərisində nə qədər aktiv mövqeyə malikdirsə, feli frazeoloji vahidlər də frazeologiyada o qədər yüksək mövqeyə malikdir. Qıpçaq qrupu türk dillərində feli frazeoloji vahidlər 2,3, 4 komponentli olur.

---

⁸⁵² Кайдаров А.Т., Жайсакова Р.Е. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1979, №3, с.3

İkikomponentli feli frazeoloji vahidlər – Məs.: qaz. *Kayğı basu*⁸⁵³, *barmağın tisteu*⁸⁵⁴, *betine aytu*⁸⁵⁵; qır. *jüröqün aluu*⁸⁵⁶, *kınına kirüü*⁸⁵⁷, *künün körüü*⁸⁵⁸; q-qalp. *kün körsetpe*⁸⁵⁹, *ant işu*⁸⁶⁰, *tilin tapu*⁸⁶¹; noq. *tiz buquv*⁸⁶², *sozinde turuv*⁸⁶³, *karın aşuv*⁸⁶⁴.

Üçkomponentli feli frazeoloji vahidlər: qaz. *köz kulak bolu*⁸⁶⁵, *tisi-tisine timeu*⁸⁶⁶; qır. *ayağı asmanqa çıquu*, *jüröqü oozuna tıqıluu*⁸⁶⁷, *közünö kan kuyuldu*⁸⁶⁸; q-qalp. *Töbesi kökke jetkenu*⁸⁶⁹, *jüreqim*

---

⁸⁵³Қазақско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954,с.425

⁸⁵⁴ Yənə orada. s.70

⁸⁵⁵ Yənə orada.s.92

⁸⁵⁶ Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965,с.275

⁸⁵⁷Yənə orada.s.490

⁸⁵⁸ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980,с.206

⁸⁵⁹ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч.исслед.ин-та, 1958,с.417

⁸⁶⁰ Yənə orada. s.43

⁸⁶¹ Yənə orada. s.620

⁸⁶² Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иностр. и нац. словарей, 1963,с.349

⁸⁶³ Yənə orada. s.306

⁸⁶⁴ Yənə orada. s.152

⁸⁶⁵Қазақско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954,с.223

⁸⁶⁶ Yənə orada. s.362

⁸⁶⁷ Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965,с.275

⁸⁶⁸ Yənə orada. s.275

⁸⁶⁹ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч.исслед.ин-та, 1958,с.650

*kabınan şıǵu*⁸⁷⁰, *külin kökke uşıru*⁸⁷¹; *noq.iymanı uşıp kettuv*⁸⁷², *arqı dunıyaqa ketuv*⁸⁷³, *bası kokke tiyuv*⁸⁷⁴.

Dördkomponentli feli frazeoloji vahidlər: *qaz. jürekke jol taba bilu*⁸⁷⁵, *auzın aşıp, közin jumu*⁸⁷⁶; *q-qalp.köz jasın köl kılı*⁸⁷⁷, *takır jerden kan şıǵarıu*⁸⁷⁸; *qır. jeti ömürü jerqe kirüü*⁸⁷⁹, *gne sütün oozuna tatıtuu*⁸⁸⁰.

«Hər hansı feli frazeoloji vahidin quruluşu genişləndikcə, yəni, o çoxüzvlük kəsb etdikdə onun bir sözlə əvəz edilmək ehtimalı azalır. Məs.:gözləri kəlləsinə çıxmaq, əli gicişmək»⁸⁸¹. Alimin oğuz qrupu türk dilləri haqqında dediyi bu sözlər həm də qırçaq qrupu türk dillərinə aiddir. Məs.: *qır. töbö çaçı tik turuu*.

---

⁸⁷⁰ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч.исслед.ин-та, 1958,с.269

⁸⁷¹ *Yenə orada*. s.344

⁸⁷² Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иностр. и нац. словарей, 1963,с.118

⁸⁷³ *Yenə orada*. s.45

⁸⁷⁴ *Yenə orada*. s.71

⁸⁷⁵ Казахско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954,с.186

⁸⁷⁶ *Yenə orada*. s.51

⁸⁷⁷ Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та, 1958, с.332

⁸⁷⁸ *Yenə orada*. s.369

⁸⁷⁹ Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов.энциклопедия, 1965,с.252

⁸⁸⁰ *Yenə orada*. s.971

⁸⁸¹ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995,s.114

Qırğız dilçisi Q.Jamşıtova qırğız dilində feli frazeoloji vahidləri belə qruplaşdırır: «1) şəxsin fiziki və emosional vəziyyətini ifadə edənlər – *jüröqü öyüü*; 2) şəxsin xarici görkəmini ifadə edənlər – *közü çanağınan çıquu*; *oozun açuu*; 3) hər hansı bir şəxslə danışıq zamanı nitqdə işlənən frazeoloji vahidlər – *jan tartuu*, *betinee köö jobuu*, *but tosuu*. Nitqdə belə frazeoloji vahidlərin mənaları da müxtəlifdir. Məlumat vermək, fikri ifadə etmək və s.⁸⁸² .

Bizim fikrimizcə, bu qruplaşma bir o qədər də dəqiqlik kəsb etmir. Qıpçaq qrupu türk dillərində feli frazeoloji vahidlər elə çoxmənalılıq əsasında yaranır ki, onların komponentləri arasında nə həqiqi, nə də məcazi məna axtarmaq lazım deyildir. Komponentlər arasında məna əlaqəsi tapmaq çətinidir. Bu komponentlər bölünmür, ayrılmır. Ümumiyyətlə, komponentlərin ayrılmazlığı və bölünməzliyi birləşmə tipində olan bütün frazeoloji vahidlərin əsas əlamətidir.

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki feli frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti oğuz qrupu türk dillərinin feli frazeoloji vahidləri ilə leksik, semantik, qrammatik eynilik təşkil edirlər. Bu dillərdəki frazeoloji vahidləri tədqiq edərkən rast gəldiyimiz maraqlı faktlardan biri də odur ki, elə feli frazeoloji vahidlər var ki, qıpçaq

---

⁸⁸² Жамшитова Г. Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание: АКД, Бишкек, 2000, с. 6

qrupunda ədəbi dil leksikasına aid olduğu halda Azərbaycan dilində dialekt leksikasıdır. Məsələn, müasir qırğız ədəbi dilində «*başı aylanuu; jüröqü aylanuu*»⁸⁸³, Altay ədəbi dilində «*baş aylanıp yat*»⁸⁸⁴ frazeoloji vahidlərinə Azərbaycan ədəbi dilində «*baş hərləmək//fırlamaq//dönmək; ürək bulanmaq*» şəklində rast gəlinir. Bu ona görə baş verir ki, Azərbaycan ədəbi dilində «*aylanmaq*» feli yoxdur. Bu fel Azərbaycan dilinin Quba dialektində işlənir.

«*Aylanmaq* (Quba) f – gəzib qayıtmaq, dolanmaq, hərlənmək, dönmək»⁸⁸⁵ təbii ki, qırçaq qrupu türk dillərindəki «*aylanmaq*» feli ilə yaranan frazeoloji vahidlər Quba dialektində aktiv halda işlənməkdədir: «*başım aylanır; ürəyim aylanır*» və s. «*Ayla* forması bir çox müasir dillərdə saxlanmışdır. Bu formaya bir çox qədim qırçaq abidələrində və qədim özbək mətnlərində rast gəlinir. «*Ayla-aylan*» felinin qayıdış forması daha çox yayılmışdır. E.V. Sevortyan «*ayla-aylan*» felinin Azərbaycan dilinin dialektlərində, türkmən, Altay, xakas, qırğız, qaraqalpaq, tatar, başqırd, özbək, uyğur, qumıq, qazax dillərində işləndiyini söyləyir⁸⁸⁶ «*Ayla-aylan*» feli

---

⁸⁸³ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1980, с.109

⁸⁸⁴ Русско-алтайский словарь / Под ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, с.109

⁸⁸⁵ Azərbaycan dialektoloci lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1964, s.26

⁸⁸⁶ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, 1974, с.109

yuxarıda adı çəkilən bütün dillərdə «*fırlanmaq, dönmək, çevirmək, əhatə etmək*» mənasını verir. Maraqlı haldır ki, «*aylanmaq*» komponentli feli frazeoloji vahidlər oğuz qrupunda yalnız türkmən dilində işlənir: *tm.başım aylanər, qöz aylanmaq*⁸⁸⁷. Lakin başqa oğuz qrupu türk dillərində türkmən dilindəki variantlar yoxdur. Məs.: *qaq.baş dönmesi*⁸⁸⁸, tk. «*Başım döner gibi oluyor*»(M.Kutlu). Qıpçaq qrupuna daxil olan noqay dili isə Azərbaycan dili ilə paralellik təşkil edir: *noq.örek bulqanuv; azərb.ürək bulanmaq*.

Müxtəlif qruplara daxil olan noqay və Azərbaycan dili arasındakı bu eynilik başqa bir feli frazeoloji vahiddə də özünü göstərir: *noq.kulakka aspav; azərb.qulaq asmaq*. Bu iki frazeoloji vahidin fərqli məna çalarları mövcuddur.Noqay dilində eyni zamanda Azərbaycan dili ilə eyni semantikaya malik olan «*kulak saluv*» frazeoloji vahidi də mövcuddur. «*Kulakka aspav*» frazeoloji vahidi Azərbaycan dilində olduğundan fərqli,«*qulaqardına vurmaq*» mənası verir.Qıpçaq qrupuna daxil olan qırğız dilində də «*qulaq asmaq*» frazeoloji vahidi «*sal*» kökü ilə düzəlir. «*Sözümö kulak salınız...*»(«Manas»).Müasir türk və türkmən dillərində isə «*qulaq asmaq*» frazeoloji vahidi aktiv şəkildə işlənir. Məs.:tk.«*İçimizde başkalarının sözüne kulak asmayan bir sürü adam*

---

⁸⁸⁷ Туркменско-русский словарь. Москва/Под.общ.ред.Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968,с.33

⁸⁸⁸ Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973, с.75

var»(R.Ş.Apuhan). Bu ifadə türk dilində eyni zamanda «*qulaq vermək*» şəklində də işlənir. «Merakla, Emin Hocaya *kulak verdi*» (S.Çokum). Türkmən dilindəki «*qulak asmaq*»⁸⁸⁹ ifadəsi isə Azərbaycan dili ilə tam paralellik təşkil edir. Bizim fikrimizcə, «*asmaq*» və «*salmaq*» felləri geneoloji cəhətdən qohumdurlar. «Azərbaycan dilində bu fel(«*salmaq*» feli – M.Q.) «bir şeyi hündürdən aşağı buraxmaq, tullamaq, itələmək, keçirmək, taxmaq» və s. mənalarında işlənir»⁸⁹⁰. Maraqlıdır ki, «*asmaq*» feli də «hər hansı bir şeyi yuxarıdan aşağı sallamaq, taxmaq, keçirmək» mənalarını verir. Bu iki felin genetik qohumluğu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərdə özünü büruzə verir.

Türk dillərində bir-birinə mənaca yaxın və üst-üstə düşən frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti felləşən frazeologizmlərdir. Türk dillərində felləşən frazeoloji vahidlər dərin mənaya malik olurlar və bu mənalar zaman keçdikcə çox az deformasiyaya uğrayırlar. Bu da əsasən onunla bağlıdır ki, dildə ən çətin dəyişən sabit nitq hissəsi feldir. «Bir dilin milli spesifikasiyası əsasında yaranan frazeoloji vahidlər heç vaxt başqa

---

⁸⁸⁹ Туркменско-русский словарь. Москва/Под. общ. ред. Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, с. 54

⁸⁹⁰ Məmmədov E.M. Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində / Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, I c., s.216

dillə üst-üstə düşə bilməz»⁸⁹¹ Q.Cəmşidovanın bu fikrində böyük həqiqət olsa da, onu türk dillərinə aid etmək olmaz. Çünki türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər başqa dil ailələrindən fərqli olaraq fonetik, leksik, semantik, qrammatik cəhətdən bir-birinə daha yaxındır. Bu yaxınlıq onların milli xüsusiyyətlərində də özünü büruzə verir. Türk xalqları təkcə dil baxımından deyil, milli xüsusiyyətləri, məişətləri, mədəniyyətləri sosial-iqtisadi əlaqələri baxımından da bir-birinə çox oxşarırlar.

Ümumiyyətlə, feli frazeoloji vahid son komponentin fəlləşməsi ilə reallaşır. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, feli frazeoloji vahidlər əsasən 2 komponentdən (əsas və köməkçi) ibarət olur⁸⁹².

Əsas komponent əsas məna ifadə edir. Köməkçi fel isə həmin mənanı dərinləşdirir. Lakin buna baxmayaraq öz köməkçi funksiyasını itirmir. Qazax dilindəki feli frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənən əsas köməkçi fəllər bunlardır – *ety, icmey, kılı, bolu, gey* və s. Bu komponentlərin köməyi ilə yaranan feli frazeoloji vahidlərə bu misalları göstərmək olar: *bir*

---

⁸⁹¹Жамшитова Г.Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание: АКД, Бишкек, 2000, s.12

⁸⁹² Кожаметова Х. Фразеологические обороты в произведениях Г.Мустафина: АКД, Алма-Ата, 1967; Нелунов А.Г. Глагольная фразеология якутского языка: АКД, 1979; Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М.: Наука, 1975

sözdi bolu, bas bolu, bas-köz bolu, köz- kulak bolu. Bəzən elə olur ki, eyni mənəni ifadə edən frazeoloji vahidlər müxtəlif köməkçi fellərin köməyi ilə düzəlirlər. Məs.: *jermen jeksen kılı//jermen jeksen etu* və s. Bu tip frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilində də çoxluq təşkil edir. Məsələn, *ovqatı təlx olmaq// ovqatını təlx etmək* – burada da qazax dilində olduğu kimi eyni mənəni ifadə edən frazeoloji vahid müxtəlif köməkçi fellərlə ifadə olunur. İstər qazax, istərsə də Azərbaycan dilindəki bütün feli frazeoloji vahidlər öz əvvəlki həqiqi mənasını itirir və məzəcləşir.

Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunun əsasını da feli frazeoloji vahidlər təşkil edir

H.Bayramov Azərbaycan dilinin feli frazeoloji vahidlərini şərti olaraq 2 əsas qrupa bölür: 1) feli frazeoloji vahidləri yaradan hər 2 komponent mənəyə bərabər hüquqludur. Məs.:*əldən salmaq, qara yaxmaq, qaş qaralmaq*; 2) feli frazeoloji vahidləri əmələ gətirən komponentlərin I tərəfi əsas rol oynayır, amma fel hissəsi öz leksik mənasını itirir. Məs.: *qərar vermək, nəzərə almaq* və s.⁸⁹³.

Başqa bir Azərbaycan dilçisi N.Rəhimzadə dilimizdəki «etmək, eləmək, qılmaq» felləri ilə düzələn fellərin özlərinin ilkin mənalarını itirdiklərini və qoşulduqları sözlə bərabər yeni mənəyə xidmət

---

⁸⁹³ Байрамов Г.А. Структурные типы двухкомпонентных глагольных фразеологических единиц Азербайджанского языка / Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку:Изд. Ан Аз.ССР,1968, с.27

etdiyini söyləyir. Ancaq fel kimi komponentin daxilində də öz fellik kateqoriyasını qoruyur⁸⁹⁴. Bu tip frazeoloji vahidlər qıpçaq qrupu türk dillərində də çoxluq təşkil edir. Məs.: qır.baş-köz boluu, qaz. tas-talkan etu, *bir sözdi bolu*, *janın kurban etu*, *ayağı aaur bolu*, *ölim auzında bolu*, *öz sözine berik bolu*, *köz jası köl bolıp*, *kıl köpir üstinde bolu*, *ajalqa duşar bolu*; noq. adem boluv aqalık etuv.

Müasir qaraqalpaq ədəbi dilində də bu tip frazeoloji vahidlər geniş şəkildə işlənəməkdədir.

«Ananın baurı kan boldı

Eki közi jas tolıp,

Dünğə oğan tar boldı» (C.İsmetov).

Qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində felin məlum növündə, əmr formasında və inkarda işlənən feli frazeoloji vahidlər mövcuddur. Bu halda N.Rəhimzadə yazır: «Azərbaycan dilində elə idiomatik ifadələr var ki, onlar mənasından asılı olaraq felin bu və ya digər formasında möhkəmləniblər, daşlaşıblar. Belə hallarda onlar fərdi xarakter daşıyır»⁸⁹⁵.

Felin məlum növündə işlənənlər: azərb.qabağına çöp atmaq, yan keçmək, külüng vurmaq və s.; qır.közü çanaqınan çıquu, töbө çaçı tik turuu; qaz. bas katıru, til katı.

---

⁸⁹⁴ Рагимзаде Н.Р.Идиоматические выражения в азербайджанском языке: АКД, Баку, 1967,с.23

⁸⁹⁵ Рагимзаде Н.Р.Идиоматические выражения в азербайджанском языке: АКД, Баку, 1967,с.23

Məchul növdə işlənənlər: azərb.üstünə buzlu su tökülmək.

Əmr forması ilə işlənənlər:azərb.qaz vur, qazan dolsun; qır. uyku aç, könül aç, küün körsöt, tayak je, kan jut; q-qalp. kulak as, kırman at, ayıbın aş.

Qıpçaq qrupu türk dillərində bu hal daimi səciyyə daşımır. Əmr formasında işlənən frazeoloji vahid məlum növdə də işlənə bilər. Qıpçaq qrupunda əmr formasında möhkəmlənmiş, daşlaşmış şəkildə işlənmiş frazeoloji vahidlər əsasən, alqışlar və qarğışlardır: qaz. Cüz casa!, Bağın aşılısın!, Colunuz bolsın!, Betinnen carıncasın!

Inkar formasında işlənən feli frazeoloji vahidlər – azərb.əl çəkməmək, quyruq ələ verməmək; q-qalp.auzınan tüsirmeydi; noq. kolım tiymeydi; qaz. ana süti auzınan ketpeqen, kolu baylanu, tisi-tisine timeu, şöp basıp sındırmau, auzına almau, ayağı er baspaydı, sirkesi su kötermeu, kündiz külki, tünde uyku körmeu, jüqirqende ayağı ayağına timeu, ləm-mim demeu, koy auzınan şöp almau, bas aldırmau və s. qır. Mekenı beş aylansa, tappayt.

Frazeoloji vahidlərin sintaktik xüsusiyyətləri. Fəslin əvvəlində qeyd etmişdik ki, biz türk dillərində, o cümlədən qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərində 3 tip frazeoloji vahidin varlığını qəbul edirik – söz, birləşmə və cümlə səviyyəli. Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər kimi, cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin də dilçilikdə qəbulu mübahisəlidir. Lakin bütün bu

mübahisələrə baxmayaraq türk dillərində cümlə tipli frazeoloji vahidlər mövcuddur və istər ədəbi, istərsə də canlı danışq dilində cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərdən geniş şəkildə istifadə edilir. Qeyd edək ki, türk dillərində cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini atalar sözləri, alqış və qarğışlar təşkil edir.

Frazeoloji vahidlərin leksik sabitliyi eyni zamanda sintaktik sabitliyə dəlalət edir. «Mənalı ayrılmayan, komponentlərinə bölünməyən frazeoloji vahidlər sintaktik cəhətdən də heç bir məna ayrılığına səbəb olmur və sintaktik sabitlik yaradır»⁸⁹⁶. Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin mövcudluğu üçün əsas amil onların sintaktik cəhətdən sabit olması, kommunikativ funksiya daşması və çoxkomponentliyədir. «Frazeoloji vahidlər nə qədər çoxkomponentli və çoxmənalı olsa, o, bütöv bir dil vahidi kimi sintaktik funksiya yerinə yetirir. Ya sərbəst cümlə, ya da cümlənin bir üzvü olur»⁸⁹⁷. Frazeoloji vahidlərin sintaktik tərkiblərlə ifadəsi dilin az öyrənilən sahəsidir. Frazeoloji vahidlər sintaktik funksiya yerinə yetirərkən həm cümlənin baş üzvü, həm də II dərəcəli üzvü ola bilər.

Qazax dilçisi R.Jaysakovanın fikrincə, cümlə tipli frazeoloji vahidlərin diferensiallaşması ilə bağlı

---

⁸⁹⁶Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı:1962,s.27

⁸⁹⁷ Кайдаров А.Т. Образно-фондовая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством в казахском языке // Известия АН Каз.ССР. Серия филологическая, 1987, №1,с.5

apardığı bölgünü⁸⁹⁸ biz başqa qırçaq qrupu türk dilləri üçün də labüd hesab edirik. Lakin bura əmr formasında olan cümlələri də aid etmək lazımdır.

a)nəqli cümlə formasında olanlar – qaz. *künün zəri sındı, tisi batpaydı, tili auzına sıymadı, jüröqümdün sarı suusun aldı, sözü ayaktuu çıktı, atasınan kalqan maldın ayaqına çıktı, kulağına çeyin kızardı; qır.booru ezelqiçe küldük, oozdon çikkaça jedi (ağzından gələnəcən yedi); noq. betinde kanı kalmadı, ayaqı er baspaydı; q-qalp. «Ömirim kus bolıp uşar da keter»(N.Töreşova); qır. jüröqündö kara jok; Mensiz körör künü jok; qaz. Ayak basar jer jok⁸⁹⁹; Tiri jan jok⁹⁰⁰; Ine şaşıatıp jer jok, Bir minut (səm) uakit jok; noq. Altınday balası bar (Qızıl kimi balası var); q-qalp. Akızının uutu bar (ağzının kəsəri var);*

b)Əmr cümləsi formasında olanlar – qaz.: *Közime körinbe, joğal!; Bizdi bilip koy!, Bizdik kim ekenimizdi bilip koy!, Jerden kazsak da, tap!; noq. Avırmaqan basıma əvlük baylama!⁹⁰¹; q-qalp. Közime körinbey siz bul jeqden! (Rədd ol! Gözümə görünmə).*

v) Sual cümləsi formasında olanlar – qaz. *Mensiz ne küni bar? Ne til bar? Seni ne kara basıp atır?; q-*

---

⁸⁹⁸ Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1980, с. 19

⁸⁹⁹ Казахско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954, с.105

⁹⁰⁰ Үенә орада.

⁹⁰¹ Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.71

qalp. *Bül ne degen bazar?*(nə bazardı?), *Basınız akırmadı ma?* – dedi (K.Jumaniyazov), *kolımızdan keler me eken?* – *dep eki uşlı söyledi ejağam*(S.K.Raxmanov); qır.*Atasın ölstürüntürliün-bü?* (atasın öldürmüşən?), *Oozu oozbu?* (ekvivalent: sözünün ağasıdırımı?);

q) Nida cümləsi formasında olanlar. Bu tip frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini alqış və qarğış tipli frazeoloji vahidlər təşkil edir. Məs.: qaz: *Saparınız on bolsın!*, *Kün aydın bolsın!*, *kuday koldasın!*, *Adıra kalğır!*, *Şın aytam!* *Öz obalı özine!* *küday (alla) körsetpesin!*, *kuday eki aəkka kuat bersin!*, *Jolina cua bitkir!*, *Jol bolsın!*, *Jortkanda jolin bolsın!*, *Ak sakaldı, sarı tisti bol!*; qır. *Tart tilindi!*, *Kara jere kıambı!*, *Kuday esebindi tapkır!*, *Bar bol!*; noq. *Kabır-qam sinsın!* (and), *Aram bolsun!*⁹⁰²; q-qalp. *Jolin uzarsın!*, *Kuday körsetpesin!*, *Üy kutli bolsın!*

Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin içərisində sadə və mürəkkəb cümlə tipində frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir. Qırğız dilindəki frazeoloji vahidləri tədqiqata cəlb etmiş J.Osmanovanın fikrinə görə,cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərə tərkibində mübtəda və xəbər olan ifadələr daxildir. II dərəcəli üzvlərin olması o qədər də vacib deyil⁹⁰³. Lakin apardığımız tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, türk

---

⁹⁰² Ногайско-русский словарь / Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иност. и нац. словарей, 1963, с.45

⁹⁰³ Османова Ж. Идиомы в киргизском языке:АКД,Фрунзе,1969,с.19

dillərində sadə və mürəkkəb cümlə tipli frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir.

Sadə cümlə – qır. *Kuday sizqe iman bersin; Bir ooz ır ırdadı, Kün ötüp ketti, Töönün kuyruqu jerqe tiyqende, Jaranın oozu açıldı, Ak töönün kardı jarıldı; q-qalp*. *Aş kədirin tok bilmeydi; noq*. *Til bağle, tis kaya*(dil bəla, diş qaya) (atalar sözü); qaz. *Akıldığa işarat, akmaka keltek, Ak deqeni algıs, Kara deqeni karğıs, Sütten ak, sudan taza, Auzına kum kuyıldı. qır*. *Eki butun bir ötükkü tıktı; Jüröqümdün sarı suusun aldı, Atasınan kalqan maldın ayaqına çıqtı, Kulağına çeyin kızardı, Oozdan çikkança jedi, Booru ezelqiçe küldük* (ciyərimiz partlayınca güldük), *Kolımnan kelmedi, Töbösi kökke tidi, Sözü ayaktuu çıqtı* (sözü çin çıxdı), *Cüröqü oynodu, Kökülü caman söqüldü, Çaçı tik turdu; noq*. *Sözün eki kılmaydı, İymanı uşıp ketti, Bası koğkke tidi, Mandayı jarıldı* (alnı, qırışı açıldı).

Mürəkkəb cümlə tipli frazeoloji vahidlər.

Qıpçaq qrupu türk dillərində tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlə tipində olan frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir. Əlbəttə ki, bunlar əsasən atalar sözləri və zərb-məsəllərdir. Məs.: qaz. *Bireuqe or kazsan, özin tüsersin*(özgəyə quyu qazsan özün düşərsən), *Tağ tauğa kosımaydı, adam adamğa kosıldı* (dağ dağa rast gəlməz, adam adama rast gələr); noq. *Yazda mıyı kaynaqannın, kista kazanı kaynar* (yayda kəlləsi qaynayanın, qışda qazanı qaynayar), *kozden toysa, koncilden toyar* (gözdən gedən, könüldən gedər), *sırın*

bilməqen attın sırtınan aylanma (xasiyyətini bilmədiyən ata minmə); *q-qalp.Orazanın onu kaldı, kemirlerdin köni kaldı*(orucluğa 10 gün qaldı, qocaların dərisi(gönü) qaldı); «*Künler ötip, ay keyninen ay kelip,qüzdin ızırqan ayazı da jetirkeldi* (K.Jumaniyazov), «*Aysam da ölim,tım-tırıs kalsam da ölim*» (Ə.Atacanov).

Göründüyü kimi, bu frazeoloji vahidlərin demək olar ki, hamısı Azərbaycan dili ilə tam eynilik təşkil edir. Atalar sözləri istər folklorun, istərsə də dilin ən qədim layında, ən dərin qatında olan ifadələrdir. Dilin bu qədim qatındakı bu qədər oxşarlıq və eynilik qıpçaqdilli xalqlarla oğuzdilli xalqların tək-cə dillərində, frazeologiyasında deyil, hadisə və əşyalara, zəhmətə, pislilik və yoxsulluğa münasibətində də oxşarlığın,bəlkə də,tam eyniliyin olmasının bariz nümunəsidir.

NƏTİCƏ

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlər müxtəlif türkoloqlar tərəfindən tədqiqata cəlb olunsalar da, bu mövzu oğuz qrupu türk dilləri ilə ilk dəfədir ki, müqayisəli şəkildə araşdırılır. Biz tədqiqat işində əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı kimi qruplaşdırırıq:

1) illər uzununu frazeologiya tədqiqat obyektinə olsa da, frazeologiyanın predmetini adlandırmaqdan ötrü müxtəlif terminlərdən istifadə etmişlər. Biz bütün bu terminləri araşdırmış və belə qənaətə gəlmişik ki, bunlardan ən münasibi «frazeoloji vahid» terminidir. Çünki bu termin həm söz, həm birləşmə, həm də cümlə səviyyəli frazeoloji ifadələrin əlamətlərini tamamilə özündə əks etdirir.

2) Əsərdə qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin tarixi inkişafı, əmələgəlmə yolları və yaranma mənbələri də tədqiqat obyektinə olmuş, belə bir nəticəyə gəlmişik ki, əmələgəlmə mənbəsi kimi dildəki bütün tip – söz, birləşmə, cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrindən yaranmışlar. Sərbəst söz birləşmələrinin bir hissəsi sabitləşir, illər keçəndən sonra mürəkkəb sözə çevrilirlər. Məhz ona görə də bu gün frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb sözlər arasında bu qədər zahiri və semantik oxşarlıq mövcuddur.

3) Frazeoloji vahidlərin əlamətləri və bölgü prinsipləri də uzun illər tədqiqatçıların araşdırma

mövzusu olmuşdur. Onu da demək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin əlamətlərində və bölgü prinsipində türk dillərini müxtəlif sistemli dünya dillərindən elə də fərqləndirən cəhətlərə rast gəlinmir. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri onların sabitliyi, leksik-semantik bütövlüyü və komponentlərinin sintaktik vahidliyidir.

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin təsnifatının semantik və qrammatik prinsiplərlə aparılması daha məqsədəuyğundur.

4) Atalar sözləri və zərb-məsəllərin frazeologiyaya daxil olub olmaması haqqında dilçilikdə heç də birmənalı olmayan fikirlər mövcuddur. Bütün bu mülahizələri araşdırandan sonra biz belə qənaətə gəldik ki, atalar sözləri və zərb-məsəllərin yalnız məcazi mənə daşıyan, obrazlılıq, ifadəlilik kəsb edən qismləri frazeologiyanın tərkib hissəsinə aiddir.

5) Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin çoxmənalılıq, antonimlik, omonimlik, çoxvariantlılıq kimi mənə növləri araşdırılarkən belə qənaətə gəlinmişdir ki, qazax, qırğız, qaraqalpaq, Altay, noqay dillərindəki frazeoloji vahidlərin mənə növlərinin heç də hamısı oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri ilə tam paralellik təşkil etmir. Qıpçaq qrupuna daxil olan hər hansı bir dildə çoxmənalı və yaxud çoxvariantlı olan frazeoloji vahid oğuz qrupunda təkmənalı və yaxud təkvariantlı ola bilər.

Bu fikirlər sinonimlik,antonimlik və omonimliyə də aiddir.

6) Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin tematik cəhətdən bölgüsünü apararkən belə nəticəyə gəldik ki, bu dillərdəki frazeoloji vahidlərin böyük bir qismini somatik frazeoloji vahidlər, zoofrazeologizmlər, fitofrazeologizmlər, dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər, meteorologiya və astronomiya ilə, adət və ənənə adları ilə bağlı olan frazeoloji vahidlər, alqış və qarğış mənalı frazeoloji vahidlər təşkil edir.

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin tematik bölgüsü oğuz qrupundan fərqlənir. Burada qıpçaqdilli xalqların yaşadıkları təbii şərait, məişət və həyat tərzi aparıcı faktor rolunu oynayır. Əgər qazax, qırğız xalqlarının frazeoloji fondunda dəvə ilə bağlı frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edirsə, bu halı biz Azərbaycan, türk, qaqauz, dillərinin frazeoloji fondunda görmürük.

Lakin oğuzdilli xalqlardan olan türkmənlər zax-larla, qırğızlarla eyni regionda yaşadıklarından onların frazeoloji fondunda, o cümlədən zoofrazeologizmlərin leksik tərkibində də ümumilik çoxdur. Oğuz və qıpçaqdilli xalqlarda eyni ev heyvanlarına münasibət də müxtəlif olmuşdur. Azərbaycanlılar əgər atdan yalnız minik vasitəsi kimi istifadə etmişdilsə, at qıpçaqdilli xalqlar üçün həm də bir qida məhsulu rolunu oynamış və bütün bunlar fra-

zeoloji fondda öz əksini tapmışdır.

Tematik bölgədə əsas yerlərdən birini də dini-mifoloji zəminli frazeoloji vahidlər tutur. Hər iki dil qrupunda dini zəmində olan frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti islam dini ilə bağlıdır. Əlbəttə, burada qaqaüz dili istisnalıq təşkil edir.

Lakin türklərin islam dinindən əvvəlki dövrlərdəki dini inancları da frazeologiyada öz əksini tapmışdır. Qıpçaq və oğuz dil qruplarının frazeoloji vahidləri arasındakı fərqli cəhətlər burada da meydana çıxır. Əgər qazax və qırğızların frazeoloji fondunda şamançılıqla bağlı frazeoloji vahidlər üstün mövqeyə malikdirsə, Azərbaycan dilində atəşpərəstliklə, odla, ocaqla bağlı frazeoloji vahidlər daha çoxluq təşkil edir.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, türk dilləri frazeologiyasında da sayca ən çox olanları somatik frazeoloji vahidlərdir. Bu tip ifadələrdə oğuz və qıpçaq qrupu türk dilləri arasında heç bir leksik qrammatik fərqlər özünü büruzə vermir.

Adət və ənənə adları ilə bağlı frazeoloji vahidlərdə iki dil qrupu arasındakı fərqlər mövcuddur ki, bu da qıpçaqdilli xalqların spesifik həyat və məişət tərzilə bağlıdır.

7) Uzun illər boyu dilçilikdə belə bir fikir hökm sürmüşdür ki, frazeoloji vahidlər yalnız birləşmə tipində olmalıdır. Türk dillərinin zəngin faktlarına söykənən tədqiqatımızın nəticəsi göstərir ki, türk

dillərində frazeoloji vahidlər söz, birləşmə, cümlə səviyyələrində mövcuddur. Əsərdə ilk dəfə olaraq frazeoloji vahidin mətn səviyyəsində də mövcudluğuna da toxunulmuşdur.

Bizcə, bir müstəvidə yerləşən fonetika, leksikologiya, morfolojiya, sintaksis laylarından bu layların fəvqündə yerləşən frazeologiya layına məcazlaşmış səslərin, sözlərin, birləşmələrin, mətnlərin daimi axını mövcuddur. Və bu laya – frazeologiya layına daxil olan vahidlər burada sabitləşir, daşlaşır, möhkəmləşir, başqa sözlə, frazeologizmlərin məlum əlamətlərini qazanaraq frazeoloji vahidlərə çevrilirlər.

Gələcəkdə bu mövzunu davam etdirərək səs, söz və mətn səviyyəli frazeoloji vahidlərin nəzəri əsaslarını hazırlamaq dilçiliyin qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

ФРАЗЕОЛОГИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ КЫРЧАКСКОЙ ГРУППЫ РЕЗЮМЕ

Монография под названием «Фразеология тюркских языков кыпчакской группы» посвящена исследованию фразеологических единиц в тюркских языках кыпчакской группы с семантико-структурной точки зрения. В труде фразеологические единицы тюркских языков кыпчакской группы исследованы в сопоставлении с фразеологическими единицами тюркских языков огузской группы, прослежена история исследования фразеологии тюркских языков кыпчакской и огузской группы, изучены пути образования и развития фразеологических единиц, признаки и принципы деления, лексико-семантические и грамматические особенности. Не только в азербайджанском языкознании, но и в тюркологии вообще фразеология тюркских языков кыпчакской группы в комплексном виде впервые исследована в этой монографии.

Монография состоит из введения, двух частей, заключения и списка литературы. I раздел называется «История исследования тюркских языков кыпчакской группы: взгляды, направления, выводы». В этом разделе изучены различные термины, употребляемые в языкознании для именованя предмета фразеологии, исследована история изучения фразеологических единиц в русском языкознании и в тюркологии вообще. В данном разделе также исследованы место фразеологических единиц в языке, стадии их становления и развития, признаки и особенности. После исследования мнения многих языковедов

о классификации фразеологических единиц мы представили свое деление относительно фразеологических единиц в тюркских языках кыпчакской и огузской группы. Установлены границы между фразеологическими единицами и пословицами, поговорками, сложными терминами, сложными глаголами, свободными и устойчивыми словосочетаниями, крылатыми выражениями и афоризмами.

II раздел монографии называется «Лексико-семантические и грамматические особенности фразеологических единиц в тюркских языках кыпчакской группы». В этом разделе мы классифицировали фразеологические единицы с тематической точки зрения, разделили их на соматические фразеологические единицы, зоофразеологизмы, фитофразеологизмы, фразеологические единицы, связанные с религией и мифологией, единицы, имеющие характер хвалы и проклятия, фразеологические единицы, связанные с метеорологией и астрономией, традициями и обычаями. Исследованы смысловые виды фразеологических единиц, такие как омонимия, синонимия, многозначительность, многовариантность, антонимия, каждый приведенный нами пример сопоставлен с фразеологическими единицами тюркских языков огузской группы. В этом разделе также изучено грамматическое строение фразеологических единиц на уровне слова, сочетания, предложения.

В заключительной части монографии обобщены основные научные и статистические выводы.

***THE PHRASEOLOGY OF THE KIPCHAQ
GROUP
OF THE TURKIC LANGUAGES
SUMMARY***

The monographic research is dedicated to the semantically-structural research of the phraseological units of the Kipchaq group of the Turkic languages. The author also carries out a comparative research of the phraseological units of the Kipchaq group of the Turkic languages with the phraseological units of the Oguz group of the Turkic languages.

The research work consists of an introduction, two chapters, a conclusion, the list of the used literature and a vocabulary. In the introduction the actuality of the theme, the aims and purposes, scientific novelty, methods and sources, theoretical and practical significance of the theme is shown and structure and approbation of the research work is informed about.

The first chapter is named “The History of investigation of the Phraseology in the Kipchaq group of the Turkic languages: views, attitudes, directions, conclusions or results”

In this chapter the author studies the place of phraseological units in linguistics, its formation and developing stages and also gives information about the investigating history of phraseological units by the

Russian, Turkish and Azerbaijani linguists. The author also tries to determine the limits between the phraseological units and proverbs, sayings, word combinations and set phrases, aphorisms and winged words, compound words and compound terms.

The second chapter is named “The lexico-semantical and structural peculiarities of the Phraseological units in the Kipchaq group of the Turkic languages”. In this chapter the thematic distribution of the phraseological units in the Kipchaq languages have been studied, their morphological and syntactical peculiarities have been analysed. The somatic phraseological units, zoophraseologisms, phraseological units with the meaning of blessings or curs, as well as phraseologisms connected with astronomy and meteorology, blessings and dirse have been investigated.

The result obtained during the process of the investigation have been summed up in the conclusion.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adçı M. Qıpçaq çölünün yovşanı. Bakı: Gənclik, 1997, 193 s.
2. Adilov M.I. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 1988, 438 s.
3. Adilov M.I., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 358 s.
4. Axundov A.A. Qıpçaqlar dünən və bu gün / Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.
5. Aslanov V.I. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, II c., 270 s.
6. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1964, 479 s.
7. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1996, 270 s.
8. Baxşiyev H.H. Azərbaycan və rus frazeologiyasının müqayisəli və frazeoloji lüğətlərinin tərtibi prinsipləri: Filol.elm.dok. ... diss. Bakı, 2003, 280 s.
9. Baxşiyev H.H. Azərbaycan dilinin müxtəsər frazeologiya lüğəti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004, 185 s.
10. Bayramov H.A. Orxon-Yenisey abidələrinin frazeologiyası // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №2, s.14-25.
11. Bayramov H.A. Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» əsərində frazeoloji mənalı sözlər // Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №5, s.18-27.
12. Bayramov H.A. Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» əsərində türk dillərinə məxsus frazeoloji vahidlər // Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №3, s.3-12.

13. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.
14. Budaqov R. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı: Azərnəşr, 1956, 286 s.
15. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azərnəşr, 1993, 176 s.
16. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1982, 284 s.
17. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində idiomlar // Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1955, №9, s.87-103.
18. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 270 s.
19. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, 249 s.
20. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı: Elm, 2001, 181 s.
21. Əhmədov F.Z. M.V.Vidadinin dili (leksika və frazeologiya): Filol.elm.nam. ... diss. Bakı, 1978, 178 s.
22. Əlizadə A.C. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilində saylar və saylarla bağlı sözlər / Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s.222-228.
23. Ələkbərova E.N. Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili/Türk dillərinin tarixi-müqayisəli türkologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, I c., s.234-273.
24. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 244 s.
25. Hacıyeva A.K. İngilis dili zoofrazemlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri//Tədqiqlər. 2003,№3,s.215-218.
26. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, 191 s.
27. Hacıyev T.I., Əzizov E.I. Azərbaycan dilində mürəkkəb fel

- məsələsinə dair / Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1988, s.3-10.
28. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
  29. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 358 s.
  30. Hüseynzadə Ç.M. Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsi haqqında / Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1990, s.16-17.
  31. İslamov M.I. Frazeoloci birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə) // AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1957, №11, s.127-139.
  32. Qasimov M.Ş. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
  33. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 405 s.
  34. Mehdiyeva S.H. «Yazılı dastanların dili» («Şəhriyar» dastanının materialları əsasında). Bakı: Elm, 1991, 132 s.
  35. Məhərrəmov R.C. Sabirin satiralarında işlənmiş frazeoloji ifadələrin qrammatik təsnifi // AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, №5, s.87-97.
  36. Məhərrəmov R.C. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2006, 323 s.
  37. Məmmədov E.M. Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində / Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, I c., s.182-234.
  38. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.
  39. Mirzəliyeva M.M. Məna növ şəkilçili fəllərin etimoloji təhlili / Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası

- məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, I c., s.172-181.
40. Murtuzayev S.N. M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Azərənəşr, 1962, 112 s.
  41. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: 1961, 147 s.
  42. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). II c., Bakı: Elm, 1980, 510 s.
  43. Nəbiyev N. Frazelogizmlərin tədqiqi metodları haqqında // Dilçilik məsələləri. 2005, №1(2), s.96-103.
  44. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Elm, 1976, 247 s.
  45. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dili frazeoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: Azərb.SSR EA nəşri, 1965, 123 s.
  46. Seyidəliyev N.F. Atalar sözü və məsələrdən ibarət frazeoloji vahidlər (Azərbaycan dastan və nağılları [1-3] əsasında) // Türkologiya, 2003, №1-2, s.54-68.
  47. Seyidəliyev N.F. Frazelogiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, 272 s.
  48. Seyidov M.Ş. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 485 s.
  49. Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 s.
  50. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2000, 374 s.
  51. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968, 420 s.
  52. Vəliyeva N.C. Frazeloci birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili. Bakı: Ünsiyyət, 2001, 218 s.
  53. Yusifov G.N. Azərbaycan və ingilis dillərində sabit söz birləşmələrinin linqvistik-üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, 214 s.

54. Türk dillərinin tarixi – müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, I c, 331 s.
55. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Elm, 1981, 343 s.

Rus dilində

56. Абакумов С.И. Устойчивые сочетания слов // Русский язык в школе, 1936, №1, с.58-64.
57. Абдурахманова М. Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке: АКД, Ашхабад, 1972, 18 с.
58. Абдуллаева А.З. Фразеология кумыкского языка в сравнительном освещении: АКД, Махачкала, 2002, 19 с.
59. Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О разграничении синонимии вариантности в области фразеологических единиц / Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку: Изд.АН Аз.ССР, 1968, с.7-77.
60. Адилов М.И. Роль переводов в обогащение Азербайджанского языка фразеологизмами / Вопросы фразеологии и словосочетания фразеологических словарей. Баку: Изд.АН Аз.ССР, 1968, с.94-102.
61. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата: Наука, 1971, 380 с.
62. Алиев К.Ю. Стилистические особенности фразеологии в художественной литературе: АКД, Баку, 1966, 28 с.
63. Алмамедов А. Двухкомпонентные глагольно-номинативные фразеологические единицы в современном английском и туркменском языках: АКД, Ашхабад, 1983, 18 с.
64. Амангельдиева К. Принципы подачи фразеологических

- единиц в туркменско-русском словаре: АКД, Ашхабад, 1971, 20 с.
65. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград: Изд-во. Ленингр. ун-та, 1963, 250 с.
  66. Амосова Н.Н. Значение фразеологии как особой отрасли языкознания / Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Вологда: Сев-Зап. кн. изд., 1967, с.5-12.
  67. Аничков И.Е. Идиоматика, идиом и идиоматика идиоматизмов / Проблемы фразеологии (исследования и материалы), Л.: Наука, 1964, с.37-57.
  68. Аннаева Р.Х. Фразеологические устойчивые словосочетания в памятниках туркменского языка. Ашхабад: Ылым, 1985, 144 с.
  69. Аннаева Р.Х., Мусаев К.М. К историческому изучению фразеологических устойчивых сочетаний тюркских языков / Тюркское языкознание (Материалы III всесоюзной тюркологической конференции), Ташкент: Фан, 1985, с.329-334.
  70. Аннамамедов А. Фразеология романа Х.Дерьяева «Судьба»: АКД, Ашхабад, 1965, 17 с.
  71. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Ростов: Изд-во. Рост.ун-та., 1964, 314 с.
  72. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М.: 1957, 295 с.
  73. Ахмегжанова Ф.Р. Фразеологические единицы типа «Относительное прилагательное плюс существительное» в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1988, 18 с.
  74. Ахунзянов Г.Х. Идиомы (исследование на материалы татарского языка): АКД, Казань, 1974 23 с.
  75. Ахунзянов Г.Х. О классификации фразеологических

- единиц / Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку: Изд. Ан Аз.ССР, 1968, с.31-39.
76. Бабаев К. Идиомы в туркменском языке: АКД, Ашхабад, 1963, 19 с.
77. Байрамов Г.А. Структурные типы двухкомпонентных глагольных фразеологических единиц азербайджанского языка/Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей.Баку:Изд.Ан Аз.ССР,1968,с.22-30.
78. Балли Ш. Французская стилистика. М.: Изд-во Иност. Литература, 1961, 394 с.
79. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Изд-во Иност.Литература, 1955, 416 с.
80. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М-Л.: Изд. Ан Аз.ССР, 1940, 270 с.
81. Баскаков Н.А. Алтайский язык. М.: Изд. Ан Аз.ССР, 1958, 113 с.
82. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа, 1962, 332 с.
83. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка / Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку: Изд.АН Аз.ССР, 1968, с.152-155.
84. Вульфус И.К. К вопросу классификации идиомов // Русский язык в советской школе, 1929, №6, с.115-121.
85. Виноградов В.В. Русский язык. Москва: Высшая школа, 1972, 291 с.
86. Виноградов В.В. Основные типы в лексическом значении // Вопросы языкознания, 1963, №5, с.23-30.
87. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания, 1955, №1, с.60-88
88. Гагаузско-русско-молдавский словарь / Под.ред. проф.Н.А.Баскакова. Москва: Сов.энциклопедия, 1973,

664 с.

89. Гасанов Р.Г. Особенности языка и стиля рассказов Юсифа Везира Чемеңземинли: АКД, Баку, 1968, 34 с.
90. Гузеев Ж.М. Тюркская фразеология и ее лексикографическая разработка // Советская тюркология, 1984, №6, с.46-52.
91. Гусейнов Ф.Г. Фразеологическая валентность лексических единиц // Ученые записки АГУ. Серия языка и литературы, 1966, №5, с.32-40.
92. Елешева А. Фразеологические единицы с компонентами числительными в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1989, 23 с.
93. Ефимов А.И. Стилистика в русском языке. М.: Просвещение, 1969, 260 с.
94. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. М.: Учпедгиз, 1954, 288 с.
95. Жайсакова Р.Е. О семантических свойствах фразеологизмов казахского языка // Известия Ан. Каз. ССР. Серия филологическая, 1985, №3, с.38-42.
96. Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1980, 23 с.
97. Жамшитова Г.Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание: АКД, Бишкек, 2000, с.21.
98. Жарашуева В.П. Предмет фразеологии // Ученые записки. АГУ Серия языка и литературы, 1972, №3, с.48-52.
99. Жармакин О.К. Опыт сопоставительного исследования русской и казахской политической фразеологии // Известия АН. Каз. ССР. Серия филологическая, 1991, №4, с.64-91.
100. Жуков В.П. Русская фразеология. М.: Высшая школа,

- 1986, 309 с.
101. Жуков В.П.К вопросу о многозначности фразеологизмов / Вопросы фразеологии. Ташкент: Наука, 1965, с.41-53.
  102. Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц/Проблемы фразеологии. М-Л.: Наука, 1964, с.70-84.
  103. Исаев М.И. О классификации фразеологических единиц / Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку: Изд.АН Аз.ССР., 1968, с.103-114.
  104. Казахско-русский словарь / Под.ред. Х.Махмудов и Г.Мусабаев. Алма-Ата: 1954, 574 с.
  105. Кайдаров А.Т. Особенности стилистического употребления синонимных и вариантных фразеологизмов в уйгурском литературном языке/Исследования по тюркологии. Алма-Ата: Наука, 1969, с.156-161.
  106. Кайдаров А.Т. Образно-фоновая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством в казахском языке // Известия АН Каз.ССР. Серия филологическая, 1987, №1, с.3-8.
  107. Кайдаров А.Т., Жайсакова Р.Е.. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1979, №3, с.1-11.
  108. Кайдаров А.Т., Сатенова С.К. Компаративные зоофразеологизмы связанные со скотоводством в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологическая, 1989, №4, с.23-26.
  109. Каракалпакско-русский словарь / Под редакцией

- проф.Н.А.Баскакова. Москва: АН Узбек.ССР. Каракалпак.комплексни.науч. исслед.ин-та,1958,890 с.
110. Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, 1954, вып. 1-2, с.6-27.
  111. Киргизско-русский словарь / Сост.проф.К.К.Юдахин. М.: Сов. энциклопедия, 1965, 973 с.
  112. Кожаметова Х. Фразеологические обороты в произведениях Г.Мустафина:АКД,Алма-Ата,1967,18 с.
  113. Коклянова А.А.О границах фразеологии тюркских языков/Вопросы филологии. Самарканд: 1961, вып.106, с.99-104.
  114. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методов исследования фразеологических материалов)//Ученые записки ЛГУ,1965,вып.24,с.200-224.
  115. Мамедова К.А. Фразеологическая синонимия в современном Азербайджанском литературном языке: АКД, Баку, 1983, 22 с.
  116. Мельчук И.А. О терминах устойчивость и идиоматичность // Вопросы языкознания, 1960, №4, с.73-80.
  117. Мокиенко В.М. В глубь поговорки. М.: Просвещение, 1975, 173 с.
  118. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М.: Изд.вост.лит., 1961, 127 с.
  119. Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент: Фан,1972, 48 с.
  120. Нелунов А.Г. Глагольная фразеология якутского языка: АКД,1979, 20 с.
  121. Ногайско-русский словарь/Под.ред. Н.А.Баскакова. Москва: Гос.изд-во иностр. и нац. словарей,1963,562 с.
  122. Ожегов С.И. О крылатых словах // Вопросы языкознания, 1957, №2, с.125-129.

123. Ожегов С.И. О структуре фразеологии / Лексикографический сборник. М.: 1957, вып.2, с.31-53.
124. Османова Ж. Идиомы в киргизском языке: АКД, Фрунзе, 1969, 22 с.
125. Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в Азербайджанском языке: АКД,Баку, 1967, 26 с.
126. Рахматуллаев Ш. Некоторые особенности узбекской фразеологии: АДД,Ташкент, 1966, 106 с.
127. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология / Вопросы терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961, с.46-55.
128. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. М.: Наука, 1981, 275 с.
129. Рузикулова М. Идиоматика узбекского языка: АКД, Самарканд, 1966, 21 с.
130. Русско-алтайский словарь / Под.ред. А.А.Баскакова. М.: Сов. энциклопедия, 1964, 875 с.
131. Русско-казахский фразеологический словарь / Под. общ.ред. М.Б.Балакаева. Алма-Ата:Наука,1985,220 с.
132. Садыгова С.А. Терминологические словосочетания в Азербайджанском литературном языке: Дис. ... канд. филол.наук., Баку, 1986, 161 с.
133. Сайфуллин Ч.Г. Фразеологические единицы и их классификация / Вопросы фразеологии. Самарканд: Изд-во Самарк.ун-та, 1961, с.27-36.
134. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, 1874, 766 с.
135. Серебренников Б.А. К проблемы к классификации тюркских языков // Вопросы языкознания, 1961, №4, с.60-74.
136. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке / Вопросы синтаксиса современного русского языка. М.: Учпедгиз, 1950, с.127-183.

137. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, 251 с.
138. Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Маариф, 1974, 246 с.
139. Таева Р.М. Фразеологические единицы типа «определение + определяемое» в современном казахском языке: АКД, Алма-Ата, 1983, 22 с.
140. Таева Р.М. О развитии переносных (коннотативных) значений атрибутивных компонентов именных фразеологических единиц казахского языка / Исследования по киргизскому и казахскому языкознанию. Фрунзе: Илим, 1984, с.50-56.
141. Телия В.Н. Что такое фразеология? Москва: Наука, 1966, 86 с.
142. Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. АКД, Алма-Ата, 1975, 28 с.
143. Турабаева А. О составлении фразеологического словаря каракалпакского языка/Вопросы каракалпакского языка. Нукис: Каракалфил. АН Узб. ССР, 1983, 248 с.
144. Толикина Е.Н. О системном соотношении терминологического сочетания и фразеологической единицы / Проблемы фразеологии. М.Л.: Наука, 1964, с.150-173.
145. Туркменско-русский словарь. Москва/Под общ.ред. Н.А.Баскакова. Советская энциклопедия, 1968, 832 с.
146. Умаров Э.А. Фразеологический словарь. Ташкент: Фан, 1971, 139 с.
147. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М.: Наука, 1975, 192 с.
148. Фелицына В.П. О пословицах и поговорках как материале для фразеологического словаря / Проблемы фразеологии. Л.-М.: Наука, 1964, с.200-205.
149. Шанский Н.М. Фразеология современного русского

- языка. Москва: Высшая школа, 1985, 160 с.
150. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва: Просвещение, 1964, 316 с.
  151. Шахматов А.А. Из трудов А.А.Шахматова по современному русскому языку. М.: Учпедгиз, 1952
  152. Шмелева И.Н. Фразеологизация крылатых слов / Проблемы фразеологии.Л-М.:Наука,1964, с.181-200.
  153. Шукуров Д. О фразеологических сочетаниях в киргизском языке / Труды Института Языка и Литературы. Фрунзе, 1956, вып.VII, с.29-36.
  154. Эгембердиев Р. Фразеологизмы в эпосе Манас. АКД, Фрунзе, 1980, 18 с.
  155. Юлдашев А.А. К характеристике тюркских сложных слов/Вопросы тюркологии.Баку:Элм,1971,с.148-164.
  156. Юсипова Р.Р. Лексико-семантические особенности устойчивых сочетаний в турецком языке / Тюркомонгольское языкознание и фольклористика. М.: Изд.вост.лит, 1960, с.112-132.

Türk dilində

157. Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, I c., 390 s.
158. Aksoy Ömer Asim. Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., 967 s.
159. Dilek Ibrahim. Altay türklerinin Ata sözleri / Türk dünyası. Dil ve edebiyat dergisi, Ankara, 1996, s.107-121.

Qaraqaplaq dilində

160. Бекбергенов А. Фразеологиялык сөз дизбеклериндеги санлыклар / Вестник Каракалпакского филиал.АН

Узбекской ССР. Нукус, 1968, №3, с. 71-76.

161. Бердимуратов Е. Дәклетов А. Хәзирги Каракалпак тили. Nökis: Каракалпакстан, 1979, 346 с.

Qazax dilində

162. Кенесбаев С.К. Казак тилиндеги фразалык кос сюздер // Известия АН Казахской ССР. Серия лингвистическая. 1950, вып.6, с.4-12.
163. Кенесбаев С.К. Казак тилинин калыптанчы тыянан-ты

Oırgız dilində

164. Кыргыз тилинин фразеологиялык сюздцгц. Фрунзе: Илим, 1980, 322 с.

Internet səhifələri

165. www.big-biblioteca.narod.ru.
166. www.academic.ru/library.
167. www.spravka.gramota.ru/phrases.

Bədii ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

- Anar.** Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, II c., 351 s.
- Cəfərzadə Ə.** Aləmdə səsim var mənim. Bakı: Gənclik, 1972, 223 s.
- Çəmənəminli Y.V.** Qan içində. Bakı: Yazıçı, 1987, 324 s.
- Elçin.** Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, II c., 433 s.
- Həsənzadə N.** Nabat xalanın çörəyi. Bakı: Gənclik, 1974, 148s.
- Xəzri N.** Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1973, I c., 375 s.
- Kərimzadə F.** Xudafərin körpüsü. Bakı: Yazıçı, 1983, 381 s.
- Süleymanlı M.** Səs. Bakı: Yazıçı, 1988, 374 s.
- Şıxlı I.** Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı,

1986, II с., 450 s.

Qaraqalpaq dilində

Каракалпак халык ертеклери. Нукус-Казан,
Каракалпакия, 1965, 208 с.

Qazax dilində

Огыз-наме, Мухаббат-наме. Алма-Ата: Наука, 1986, 207 с.
Есенберлин İ. Акку күстар куанышы. «Көшпенгілер»
баспасы: 2003, 255 с.

Qırğız dilində

Манас (Эпос). Фрунзе, 1958, 300 с.

Türk dilində

Çokum S. Hilal görününce. İstanbul: Ötükur
Neşriyat, 1993, 430 s.

Kutlu M. Yokuşa akan sular. İstanbul: Dergan yayınları, 1986,
87 s.

Qəzet və jurnallar:

Ямүдаря, 2002, №6.

Ямүдаря, 2004, №3.

«Каракалпакстан жаслары», 2004, №43.

«Еркин каракалпакстан», 2004, №136.

«Айкын», 2004, №102.

«Türkistan», 2004, №43.

«Егемен казакстан», 2004, №249.

«Halk бирлиги».

MÜNDƏRICAT

MÜƏLLİFDƏN.....3-4

f.e.d.Məhəbbət MIRZƏLİYEVƏ

Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası
Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə tədqiq olunur.....5-8

f.e.d.Çingiz HÜSEYNZADƏ

Türkologiya üçün dəyərli töhfə.....9-14

f.e.d. profes.M.D QIPÇAQ

Bu əsəri türk dillərinin frazeologiyasının
araşdırılmasında irəliyə atılmış addım kimi
qiymətləndirmək olar.....14-20

I FƏSİL

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN

FRAZELOGİYASININ TƏDQIQI

TARIXI:BAXIŞLAR, İSTIQAMƏTLƏR,

NƏTİCƏLƏR 21-127

§ 1.Frazeoloji vahidlərin dildə yeri, yaranma
və inkişaf mərhələləri.....26-64

§ 2. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji
vahidlərinin əsasəlamətləri və bölgü prinsipləri.....64-80

§ 3.Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji
vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi.....80-127

II FƏSİL

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji

VAHIDLƏRİN LEKSIK-SEMANTİK VƏ

QRAMMATİK

XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....128-256

§ 1.Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji
vahidlərin tematik bölgüsü.....128-176

§ 2.Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji
vahidlərin məna növləri.....176-212

§ 3. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji
vahidlərin qrammatik səciyyəsi.....212-256

NƏTICƏ	257-261
FRAZEOLOQIƏ TÖRKSKIX ƏZIKOV	
KIRÇAKSKOY QRUPPI (rezöme)	262-263
THE PHRASEOLOGY OF THE KIPCHAQ	
GROUP OF THE TURKIC	
LANGUAGES (Summary)	264-265
ISTIFADƏ OLUNMUŞ	
ƏDƏBİYYAT	266-282
MÜNDƏRICAT	283-284

TÜRK DİLLƏRİNİN FRAZELOGİYASI
II
CILD

QƏTİBƏ ÇİNGİZ qızı MAHMUDOVA
QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN
FRAZELOGİYASI

Çapa imzalanmış:03.04.2009

Şerti çap vərəqi 22,8

Sifariş №416

Kağız formatı 60x84 1/16.Tiraj 500.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor:prof.N.B.Məmmədli

Ünvan:Bakı-64,İçərişəhər, 3-cü Maqomayev8/4

Tel.:497-16-32; 0503114189(mob.)